

Ardahan Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

**SELÇUKLUDAN OSMANLIYA KADAR
ARDAHAN VE ÇEVRESİ**

Esra TİMÜÇİN

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2021

SELÇUKLUDAN OSMANLIYA KADAR ARDAHAN VE ÇEVRESİ

Esra TİMUÇİN

Dr.Öğr. Üyesi Suat VURAL

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2021

KABUL VE ONAY

Esra Timuçin tarafından hazırlanan “Selçukludan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi” başlıklı bu çalışma, 29.07.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Hasan GEYİKOĞLU (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 6 ay ertelenmiştir.
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

29/07/2021

Esra TİMUÇİN

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Esra TMUIN

TEŞEKKÜR

Ardahan tarihi ile ilgili çalışmalar hususunda önemli gayretler sarf etmiş merhum Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU ile merhum Dr. Yunus ZEYREK'i rahmetle, Prof. Dr. Enver KONUKÇU'yu ise şükran ve minnetle anmadan geçmek vefasızlık olur. Çalışmanın hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen başta, kıymetli annem ve babam olmak üzere tüm aileme, özellikle eğitim hayatım boyunca daima yanımda olan, desteklerini esirgemeyen kıymetli amcalarım Nadir ve Zahit TİMUÇİN'e teşekkür ederim. Bu süreçteki zorlukları kendine de pay edinen, yalnız bırakmayan, büyük sabır gösteren kadim kardeşim Neslihan KIRAN'a, kütüphanesinden istifade etmemi sağlayan ve yardımını esirgemeyen hocam Arş. Gör. Gönül BAYRAM'a, her zaman desteğini hissettiğim hocam Özge ÖZKAN'a, kütüphanesinden ve değerli bilgilerinden yararlandığım hocam Arş. Gör. Volkan ÖZKAN'a, her daim destekleri ile yanımda olan ağabeyim Emrah ALKAN'a ve süreç boyunca yolumu aydınlatan, varlığı ile güç verip; yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Özlem ALKAN hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Konunun belirlenmesinde ve çalışma ortamının sağlanmasında, lisans öğrenimimden bu yana, sadece eğitim hayatıma değil, değerli bilgileri ile bakış açımın değişip, gelişmesine vesile olan, yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL'a teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

TİMUÇİN, Esra. *Selçukludan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan 2021.

Tarihi süreç içerisinde Ardahan, Eski Çağ'dan itibaren Kimmer, İskit gibi Türk topluluklarının geçiş noktası olmuştur. Kafkasya'ya ve Anadolu arasında kapı görevinde bulunmuş, Hunlar, Sabirler ve Hazarlar'ın da Anadolu içlerindeki etkisi görülmektedir. Bizans tâbiyetindeki Gürcü ve Ermeni krallıkları bölgeye yapılan akınlar için tampon güç olarak kullanılmaktaydı. Bölgedeki Türk akınları Çağrı Bey'in gelişiyile artmış, Selçuklu hâkimiyetinin uzun süreli olmasını sağlamıştır. Dandanakan Savaşı'nın ardından Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'nin varlığını fetih amaçlı bölgeye gönderdiği beylerle göstermiştir.

Sultan Alparslan döneminde Kars ve Ardahan çevresinde Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiş, Melikşah'ın da aynı siyaseti devam ettirmesiyle Kafkasya'daki güçlerini korumuşlardır. Özellikle 1080 yılında Gürcistan'a düzenlenen Didi Türkoba adındaki Türk akınları önem taşımaktadır. Beylikler döneminde güçlü siyaset korunmaya çalışılmış fakat Gürcü Kral IV. David'in 1118 yılında Kıpçakları bölgeye getirip, Selçuklular'a karşı askerî güçlerinden yararlanmasıyla bölgedeki siyasî denge tekrar değişmiştir. Selçuklular ile Gürcüler arasında 1121 yılında meydana gelen Did Gori Savaşı ile Kafkasya'daki Selçuklu gücü zayıflamıştır. Özellikle Kars ve Ardahan çevresinde Gürcüler ile olan mücadelede Saltuklular'ın etkisi görülmektedir. Bunun yanında Moğol istilasına maruz kalan bölge, Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelelerinden de etkilenmiştir. Güney Kafkasya'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Safeviler'in dikkatini Doğu Anadolu'ya çevirmesi, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında yaşanacak yeni bir mücadelenin göstergesi olmuştur. Kanuni döneminde Kars ve Erzurum yönündeki kaleler Osmanlı hâkimiyetine alınarak onarılmaya başlanmış, III. Murad döneminde Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında 9 Ağustos 1578 tarihinde meydana gelen Çıldır Savaşı ile bölgede Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiş, Kars ve Ardahan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Ardahan, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Osmanlı

ABSTRACT

TİMUÇİN, Esra. *Ardahan and its Surroundings from Seljuks to Ottomans*, Master's Thesis, Ardahan 2021.

Ardahan, has been a transition point for Turkish communities such as Cimmerians and Scythians since the Ancient Age. Ardahan served as a gate between the Caucasus and Anatolia, and the influence of the Huns, Sabers and Khazars in Anatolia can still be seen. The Georgian and Armenian kingdoms under Byzantine rule were used as a buffer force for the raids to the region. Turkish raids in the region increased with the accession of Çağrı Bey. Seljuks to last for a long time. After the Dandanakan War, Tuğrul Bey demonstrated the existence of the Seljuk State with the Beys he sent to the region for conquest. During the reign of Sultan Alparslan, Seljuk domination was established around Kars and Ardahan, and they maintained their power in the Caucasus as Melikşah continued the same policy. Especially the Turkish raids called Didi Türkoba, which were organized in Georgia in 1080, are important. During the period of Beyliks, the same strong politics were tried to be preserved, but when the Georgian King David IV brought the Kipchaks to the region in 1118 and benefited from those military forces against the Seljuks, the political balance in the region changed again. The Seljuk power in the Caucasus weakened with the Battle of Did Gori, which took place in 1121 between the Seljuks and the Georgians. In particular, the influence of the Saltuks in the struggle with the Georgians around Kars and Ardahan is seen. In addition, the region exposed to the Mongol invasion was also affected by the Akkoyunlu and Karakoyunlu struggles. The attention of the Safavids, who emerged as a new power in the South Caucasus, to Eastern Anatolia was an indicator of a new struggle to be experienced between the Ottoman Empire and the Safavid Empire. During Suleyman the Magnificent period, the castles around Kars and Erzurum were taken under Ottoman rule and repaired. With the Battle of Çıldır, which took place on August 9, 1578, between the Ottoman Empire and the Safavid Empire during the reign of Murad I, Ottoman rule was established in the region, and Kars and Ardahan came under Ottoman rule.

Keywords:

Ardahan, Seljukids, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safavid, Ottoman

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	
ETİK BEYAN.....	
TEŞEKKÜR	
ÖZET.....	5
ABSTRACT	6
İÇİNDEKİLER	7
KISALTMALAR DİZİNİ	11
ÖN SÖZ.....	12
KAYNAKLAR	17
GİRİŞ	32
1.BÖLÜM.....	42
İLK SELÇUKLU AKINLARI DÖNEMİNDE ARDAHAN	42
1.1. ANADOLU AKINI ÖNCESİNDE SELÇUKLULARIN GENEL DURUMU	42
1.2. ÇAĞRI BEY'İN GÖZETİMİNDE GELİŞEN TÜRK AKINLARI	43
1.2.1. Çağrı Bey'in Yönelişi Sırasında Bölgenin Siyasi Durumu	43
1.2.2. Bölgedeki Abbasi Teşkilatlanması ve İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri	43
1.2.3. Bizans Gücünün Ermeni İsyanları ile Sarsılması ve Ardahan'ın Gürcü Hâkimiyetine Geçişi	44
1.2.4. Selçukluların İlk Anadolu Harekâtında Oğuzların Durumu.....	45
1.2.5. Türklerin Yöneldiği Sırada Gürcistan'ın Durumu	46
1.2.6. Ermeni Krallığının Durumu	49
1.3. ÇAĞRI BEY HAREKÂTININ BÖLGEDEKİ AKİSLERİ	50
1.4. GÜRCÜLERİN BİZANS'A KARŞI FATİMİLERLE İTTİFAK ARAYIŞI VE II. BASİLEİOS'UN II. GÜRCİSTAN SEFERİ	51
1.5. BİZANS'IN ÇEKİLİŞİ VE GÜRCÜ ERİSTAVLARIN GÜÇLENMESİ.....	52
1.6. TİFLİS'TE TÜRK-GÜRCÜ MÜCADELESİ	53
1.7. GÜRCÜLERİN ARDAHAN GÜZERGÂHINI TAHKİM ETMESİ	55
1.8. TUĞRUL BEY DÖNEMİ TÜRK AKINLARI.....	56
1.8.1. Dihistan, Nesa ve Ferave'nin Gaznelilerden Alınması	56
1.8.2. Güney Kafkas Seferi.....	56
1.8.3. Talhab Zaferi, Nişabur'un Fethi ve Tuğrul Bey'in Tahta Geçmesi	57

1.8.4. Abbasi Halifeleri ile İrtibata Geçilmesi.....	58
1.8.5. Abbasi Halifeliği'nin Selçuklulara Yönelmesi.....	59
1.8.6. Horasan Hâkimiyeti.....	60
1.8.7. Azerbaycan ve Anadolu Harekâtının Başlaması	61
1.8.8. Selçukluların Gence Zaferi ve Azerbaycan'ın Zaptı	63
1.8.9. Pasinler Savaşı ve Selçukluların Kuzeydoğu Anadolu Akınları ...	65
2.BÖLÜM.....	69
SELÇUKLULARIN KAFKASYA VE DOĞU ANADOLU'YU FETHİ	69
2.1. NAHÇIVAN'DAN ARDAHAN'A SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİ	
FETİHLERİ.....	69
2.1.1. Sultan Alparslan'ın Kafkasya Siyaseti	69
2.1.2. Sultan Alparslan'ın I. Gürcistan Seferi	71
2.1.3. Sultan Alparslan'ın II. Gürcistan Seferi	84
2.1.4. Emir Fazlun'un Akınları ve Tiflis'in Kaybı	87
2.1.5. Sultan Alparslan'ın Rum Seferi ve Malazgirt Savaşı.....	88
2.2. ARDAHAN ve ÇEVRESİNDE SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ	
FETİHLERİ.....	92
2.2.1. Malikşah'ın Sultan Olduğu Sırada Selçuklu Devleti'nin Siyasi Durumu.....	92
2.2.2. Melikşah'ın Sultan Oluşu	93
2.2.3. Melikşah'ın Sultan Olduğu Sırada Gürcistan'ın Siyasi Durumu ..	93
2.2.4. Sultan Melikşah'ın I. Gürcistan Seferi	94
2.2.5. Ardahan'da Türk-Gürcü Mücadelesi ve Sultan Melikşah'ın II. Gürcistan Seferi	94
2.2.6. Danişmendli Emir Ahmed'in Gürcistan Seferi veya Büyük Türk Fethi	95
2.2.7. Sultan Melikşah'ın III. Gürcistan Seferi	96
2.3. SULTAN MELİKŞAH'TAN SONRA SELÇUKLULARIN	
KAFKASYA SİYASETİ.....	97
2.3.1. Selçuklu Devleti'ndeki Taht Kavgaları ve Berkyaruk'un Sultan Olması.....	97
2.3.2. IV. David'in Kral Olduğu Sırada Gürcistan'ın Durumu ve Aldığı Tedbirler	99
2.3.3. Sultan Davud'un Kafkasya Siyaseti	107
2.3.4. Sultan I. Tuğrul'un Kafkasya Siyaseti.....	108
2.3.5. Sultan Mesud Döneminde Kafkasya Siyaseti.....	108
2.3.6. Arslanşah (1161-1176) Dönemi Kafkasya Siyaseti ve Anı'nın Geri Alınması	109
2.3.7. Son Gürcistan Seferi (1174)	110
2.3.8. Rükneddin II. Süleyman Şah Devri (1196-1204) Kafkasya Siyaseti	111

3.BÖLÜM.....	113
BEYLİKLER, İLHANLILAR VE CELAYİRLİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN	113
3.1. SALTUKLULAR DÖNEMİNDE (1071-1202) ARDAHAN ve ÇEVRESİ	113
3.1.1. Saltuk Bey Dönemi.....	113
3.1.2. Emir Ali Dönemi (1102-1124)	114
3.1.3. Ziyaeddin Gazi Dönemi(1124-1132)	116
3.1.4. İzzeddin Saltuk Dönemi (1132-1168)	117
3.1.5. Nasıreddin Muhammed Dönemi (1168-1191).....	119
3.1.6. Mama Hatun Dönemi (1191-1200)	119
3.2. MENGÜCEKLİLER DÖNEMİNDE (1071-1277) ARDAHAN YÖRESİ	120
3.2.1. Mengücek Gazi Dönemi.....	120
3.2.2. Selçukluların Gürcü Seferine Katılan Melik Fahreddin Behramşah Dönemi (1162-1225)	121
3.3. AHLATŞAH (SÖKMENLİ) (1110-1207) - GÜRCÜ MÜCADELELERİ.....	122
3.3.1. Zahirüddin İbrahim Dönemi (1111-1126).....	122
3.3.2. Devletşah Nasıreddin Muhammed II. Sökmen Dönemi (1128- 1185).....	123
3.4. İLDENİZLİLER DÖNEMİNDE (1148-1225) ARDAHAN VE ÇEVRESİ	125
3.4.1. Şemseddin İldeniz Dönemi (1148-1175).....	126
3.4. 2. Atabey İldeniz'in Gürcistan Seferleri.....	127
3.4.3. Sultan II. Tuğrul ve Atabey Pehlivan'ın (1175-1186) Gürcistan Seferi.....	128
3.4.4. Kızıl Arslan Dönemi (1186-1191).....	129
3.4.5. Atabey Ebubekir Dönemi (1194-1211)	130
3.4.6. Atabeg Muzafereddin Özbek Dönemi (1210-1225).....	132
3.5. SELÇUKLU-GÜRCÜ MÜCADELELERİNDE KIPÇAKLARIN ROLÜ	133
3.6. TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE ARDAHAN ve ÇEVRESİ	134
3.6.1. I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Gürcistan Seferi (1231/1232)	134
3.7. GÜRCÜ-MOĞOL MÜCADELELERİNDE ARDAHAN	135
3.7.1. Güney Kafkasya'ya İlk Moğol Saldırıları	135
3.7.2. CelaleddinHarezmşah'ın Kafkasya Seferi.....	138
3.7.3. Moğolların II. Gürcistan Seferi ve Ardahan'ın İstila Edilmesi ...	139
3.7.4. Türklere Karşı Moğol-Gürcü İttifakı	142
3.8. İLHANLILAR DÖNEMİNDE ARDAHAN VE ÇEVRESİ.....	144

3.8.1. Abaka Han Döneminde (1265-1282) Ardahan ve Çevresi.....	144
3.9. EMİR TİMUR'UN GÜNEY KAFKASYA SEFERİ VE ARDAHAN.	149
4.BÖLÜM.....	152
KARAKOYUNLU, AKKOYUNLU VE SAFEVİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN	152
4.1. KARAKOYUNLULAR DÖNEMİNDE ARDAHAN ve ÇEVRESİ	152
4.1.1. Karakoyunlu Hâkimiyetinin Kuruluşu	152
4.1.2. Karakoyunlu Hâkimiyetinin Kafkasya'ya Yayılması	153
4.2. AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE ARDAHAN	163
4.2.1. Akkoyunluların Ortaya Çıkışı	163
4.2.2. Kutlu Bey'in Gürcistan Seferi	163
4.2.3. Uzun Hasan Döneminde (1452-1478) Ardahan ve Çevresi	165
4.2.4. Yakup Bey Döneminde (1478-1490) Ardahan ve Çevresi.....	174
4.2.5. Akkoyunlular'ın Zayıflaması ve Erdebil Tekkesi'nin Güç Kazanması	175
4.3. SAFEVİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN	176
4.3.1. Şah İsmail Döneminde Ardahan.....	177
4.3.2. Şah I. Tahmasp Döneminde Ardahan.....	183
4.4. ARDAHAN'IN KESİN OLARAK OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ	191
4.4.1. Çıldır Savaşını Hazırlayan Gelişmeler	191
4.4.2. Çıldır Savaşı ve Ardahan'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması	193
4.4.3. Koyungeçidi Savaşı ve Güney Kafkasya'nın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi	195
SONUÇ.....	198
KAYNAKÇA	204
İNDEKS	233
EK 1. Orijinallik Raporu.....	
EK 2. Etik Komisyon Muafiyeti Formu	
ÖZGEÇMİŞ.....	

KISALTMALAR DİZİNİ

DTCFD: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.

EKEV: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı.

km: Kilometre.

m: Metre.

TAY: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri.

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÖN SÖZ

Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir geçiş noktası olan Ardahan, jeopolitik konumundan dolayı tarihî süreç içerisinde önemini korumuştur. Anadolu’da konuşlanmış hâkimiyetlerin, Kafkasya, Karadeniz’in kuzeyi Horasan ve Türkistan siyasetleri bakımından vazgeçilmez bir yer olurken, söz konusu coğrafyalarda kurulan güçlerin de Anadolu, Mezopotamya, Akdeniz havzası, Balkanlar ve Orta Avrupa politikaları bakımından nirengi noktasıdır. Bundan dolayı Ardahan ve çevresi ile ilgili çalışmalar, pek çok milletin hatta medeniyet tarihinin çözümlenmesinde önem arz etmektedir. Daha da ötesi bu tür çalışmalar, sadece tarihî gerçekleri gün yüzüne çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda uluslararası ilişkiler, kültürel etkileşimler ve antropolojik sonuçları ortaya koyarak, geleceğe ışık tutar. Bütün bu önemine rağmen Ardahan tarihi ile ilgili çalışmaların arzu edilen seviyeye ulaştığı söylenemez. O sebeple bölgenin Orta çağ tarihine bir nebze olsun katkı sağlayabilmek amacıyla girişilen bu çalışma “Selçukludan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi”ni konu almaktadır.

Bu tez, klasik Tarih Metodolojisi kuralları dâhilinde hazırlanmıştır. Ancak Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na bağlı kalma zorunluluğu, tasnifte ve yazımda bir takım değişiklikleri zaruri kılmıştır. O sebeple okuyucunun mazur görmesini istirham ederiz. Dört ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü Selçukluların bölgeye gelişi ve ilk seferlerini, ikinci bölümü Sultan Alparslan döneminden itibaren Selçukluların Kafkasya ve Anadolu’yu fethini, üçüncü bölümü Ardahan’ın Beylikler, İlhanlılar ve Celayirliler dönemi tarihini, dördüncü bölümü ise Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler dönemi olaylarını kapsamaktadır.

KAYNAKLAR

İBNÜ'L ESİR, **İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Târih Tercümesi IX, X, XI, XII**,(nşr. A. Özeydın), İstanbul 1987. Orta Çağ Tarihi'nin en önemli eserlerinden olan İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih, 13 Mayıs 1160 tarihinde dünyaya gelen İbnü'l Esir tarafından kaleme alınmıştır. Cahiliye döneminde Arabistan, dış dünya ile temas olmadığı için diğer devletlerden ve milletlerden haberleri olmamaktaydı. Müslümanların fetihler ile dış dünyaya açılması, çeşitli milletler ve kültürler ile karşılaşmalarını da sağlamıştır. Müellif, ailesi ile Musul'a gitmiş ve orada Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed el-Hatib et Tusi'den ders almıştır. Eser on iki ciltten oluşmakta olup, İslam'da tarih konusuna değinildikten sonra, kâinatın yaratılışıyla asıl meseleye girmektedir. Peygamberler tarihinin anlatımının ardından Sasani, Roma ve Bizans İmparatorlukları, Selevkoslar, Cahiliye Arapları ve özellikle kabileler savaşı hakkında bilgi verilmektedir. Kronolojik bir sıraya göre olayların anlatıldığı eser, müellif tarafından 915 yılından sonraki olaylar için eline geçen güvenilir bütün belgeleri, tüccar, ulema ve sözlü rivayetleri titizlikle incelemiş, yaptığı karşılaştırmalara kendi değerlendirmelerini de katarak sentez yapmıştır. Eserin, Abbasîler, Gaznelîler, Selçuklular, Haçlı Seferleri, Atabeglikler hakkında vermiş olduğu bilgiler Türk Tarihi açısından ayrıca kıymetlidir. Çağrı ve Tuğrul Beyler'in Anadolu'ya ilk akınlarını, yerleşme süreci müellif tarafından kaydedildiği gibi yaşamış olduğu bölgenin yarım asırlık tarihi açısından yazmış olduğu eser, birinci elden kaynağı teşkil etmektedir.¹ Bu eser ile müellif, Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfını kazanmış, ilk defa Carolus Johannes Tunberg tarafından yayımlanmış, daha sonra çeşitli baskıları yapılarak Türkçe'ye çevrilmiştir.² Eser İstanbul'da 1985-87 yıllarında; II. ve IV. cildi M. Beşir Eryarsoy, V. cildi Yunus Apaydın, VI. cildi Abdullah Köse, III, VIII ve VIII, XII. cildin ikinci yarısı Ahmet Ağırakça ve IX, X, XI. ciltler ve XII. cildin ilk yarısı Abdülkerim Özeydın tarafından tercüme edilmiştir.³

¹ Abdülkerim Özeydın, “*el-Kâmil*”, TDV **İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001,s.281 vd.

² Abdülkerim Özeydın, “*İbnü'l Esir, İzzeddin*”, TDV **İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.27.

³ A. Özeydın, “*el-Kâmil*”,s.281 vd..

SADRUDDÎN EBU'L-HASAN'AL İBN NÂSİR İBN'ALİ EL-HÜSEYNÎ, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1999, VII+149 s.

Müellifin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmakta⁴, orijinal nüshası BritshMuseum'da bulunan eser, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye olarak isimlendirilmiş fakat orijinal kapakta Zubdet üt-Tevarih yazmaktadır. Başlıklar halinde yazılan eser, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan, Sultan II. Tuğrul'un ölümü ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışa kadar geçen süredeki olayları anlatmaktadır. Özellikle Sultan Alparslan döneminde Gürcüler ve Bizans ile olan münasebetler, sultanların yaşları ve ölüm tarihleri kaydedilerek, ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.⁵ Eser, Necati Lugal tarafından 1943 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.⁶

URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2000, XVII+431 s.

Ermeni Tarihi olarak kaleme alınan eser, Türk Tarihi için de önemli bir ana kaynaktır. Müellifi olan Mateos'un doğum, ölüm ve ilmî hayatı hakkında bilgiler kısıtlı olup; kendisi hakkındaki bilgiler yine eserinden elde edilmektedir. Urfa'da doğmuş olduğunu, manastır başrahibi olarak orada yaşadığı bilinmektedir.⁷ Fransız şarkiyatçı Ed. Dulaurier tarafından Haçlı Seferleri kısmı Fransızca tercümesiyle 1850 yılında yayınlanmıştır. Vekayi-name'nin Ermenice metni üç eski yazma ile mukayese edilerek 1869 yılında Kudüs Ermeni Manastırı basım evinde yayımlanmıştır. Ermenice metin esas alınarak, Hrant Andreasyan tarafından dilimize çevrilmiştir. Eser içerisinde Ed. Dulaurier'in notları ile tercüme edilmesinde öncülük etmiş olan M. H. Yınanç'ın notları da yer almaktadır. Mateos'un ne zaman öldüğüne dair kesin bir bilgi olmadığından ötürü, eserin 1136 yılına kadar verdiği bilgiler ışığında ölüm tarihi de aynı kabul edilir. Ayrıca, eserin son kısmını Mateos'un öğrencisi olan Papaz Grigor devam ettirmiştir. Mateos'un yaşamını Urfa'da geçirmesi, Anadolu ve Suriye'de yaşanan olaylara bizzat şahit olması

⁴ Osman Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", TDV İslam Ansiklopedisi II Ek-1, İstanbul 2016, s.275.

⁵ Sedat Bilinir, "Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye", Tarih ve Gelecek Dergisi III/1, Muş 2017, s.296 vd.

⁶ Osman Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", TDV İslam Ansiklopedisi II Ek-1, İstanbul 2016, s.275.

⁷ URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2000, s.XXI vd.

eserin ehemmiyetini arttırmaktadır. Bunun yanında, üç bölümden oluşan eserin I. bölümünde 952-1052, II. bölümünde 1053-1102, III. bölümünde 1102-1136 yıllarındaki olaylar anlatılmakta ve özellikle Türklerin Anadolu'ya gelişleri Selçukluların bölgedeki fetihleri ve kurmuş oldukları hâkimiyeti anlatması sebebiyle Türk Tarihi için ehemmiyetli kaynaklardan biridir.⁸

BROSSET, M. F., **Gürcistan Tarihi; Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar**, (nşr. H. D. Andreasyan, E. Merçil), Ankara 2003, XXVIII+472 s.

Gürcistan tarihinin önemli ve başlıca kaynağı olan Kartlis Tshovreba, Ermenistan, Kafkasya, Bizans, İran tarihi hakkında vermiş olduğu bilgilerden ötürü büyük önem taşımaktadır. Anonim olan eser, Fransız şarkiyatçı Marie Felicite Brosset tarafından iki cilt halinde Fransızca olarak neşredilmiştir. Paris'te doğan yazar, Orleans ve Paris seminerlerinde Doğu dilleri üzerine eğitim görmüştür. Özellikle Gürcistan ile alakalı konularda büyük yetki sahibi olan Brosset, Rusya'ya gidip Saint-Petersburg'a yerleşmiştir. Rus İlimleri Akademisi'ne seçilen yazar, üniversitede Gürcü ve Ermeni dillerini profesörlüğüne atanmıştır.⁹ Türk Tarih Kurumu'nun Ortaçağ Kolu'nun kararıyla eserin tercümesi için 1957 yılında Hrand D. Andreasyan görevlendirilmiştir. Tercümeyle başlayan Andreasyan'ın eserin birinci cildinin İstanbul Belediyesi Kütüphanesi'nde olması ve dışarıya verilmemesi sebebiyle zaman kaybına uğramıştır. Nusret Hızır tarafından 1961 yılında incelenen eser hatalı bulunmuş, 1992 yılında tekrar incelenen eser basıma uygun olduğu kararı verilmiş fakat basım gecikmiştir. Fahreddin Kırzioğlu'nun ısrarı ile Gürcistan Tarihi'nin çevirisinin yayına hazırlanması Erdoğan Merçil'e verilmiştir.¹⁰ Eskiçağ'dan başlayıp Gürcistan Tarihi hakkında bilgi veren eserin içerisinde Ardahan ve çevresinin anlatılması büyük önem taşımaktadır. Özellikle Selçuklular'ın bölgeye gelişi ve Gürcistan'ın siyasi, sosyal yapısı hakkında kaydedilen bilgiler döneme ışık tutmaktadır. Çalışmada sıklıkla kullanılan kaynaklardan biri olmasına rağmen, kaydedilen bilgiler diğer yabancı kaynaklarla da karşılaştırılıp kullanılmıştır.

⁸ Ali Sevim, “*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi Papaz Grigor'un Zeyli*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi** I/1, Ankara 1963, s.319 vd.

⁹ M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 1212 Yılına Kadar)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2003, s.XIII.

¹⁰ M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.XI.

BAR HEBRAEUS, **Abu'l-Farac TarihiI-II**, (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999, VII+728 s.

Süryani tarihçi, 1225 yılında Malatya'da doğmuş, babası Malatya yakınlarındaki İbrâ köyünden olup; aslen Yahudi olmasından ötürü İbnü'l-İbrî (İbrâli'nin oğlu) lakabıyla tanınmaktadır. Süryaniler kendisine Bar İbrâyâ, Batılılar ise Bar Hebraeusdemektedir. Kaynaklarda Ebü'l-Ferec künyesini ve Cemaleddin lakabını neden aldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Yuhanna adını ise vaftis sırasında almıştır.¹¹

Hayatının bir kısmını Anadolu coğrafyasında geçirerek, olaylara şahitlik etmesi, bundan dolayı Anadolu Selçukluları hakkında kaydettiği bilgiler sebebiyle Türk Tarihi'ne ışık olan kaynaklar arasındadır. Bar Hebraeus, 1246 yılında Gubaspsikoposluğuna tayin edilmiş ve Lakabhin, Meraga, Tebriz, Halep, Bağdat, Malatya, Sis gibi şehirlerde görev yapmıştır.¹² Eser, Makhtebhanüthzabhne (Kronografya, Tarihu'z-zaman) Süryanice bir eser olup, yaratılıştan 1286 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. İki bölümden oluşan eser, birinci bölümde Süryanice, Arapça, Farsça ve diğer kaynaklardan istifade edilerek yazılmıştır. Hz. Âdem'den Yeşû'a kadarki atalar, Benî İsrâil hâkimleri, İbrânîler, Keldânîler, Medler, Persler, Romalılar, Yunanlılar, Bizanslılar, Hz. Peygamberden Abbasî halifeliğinin yıkılışına kadar İslam Tarihi, Selçuklular, İsmâîlîler, Haçlılar, Hârizmşahlar ve Moğollar hakkında bilgi verilmektedir. Müellifin XIII. yüzyılın olaylarına şahit olması sebebiyle eser önemlidir. Eser 1932 yılında İngilizce'ye çevrilmiş, Ömer Rıza Doğrul tarafından da 1945-1950 ve 1987 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.¹³

AZİMÎ, Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), (nşr. A. Sevim),Ankara 2006, XXXIII+224 s.

Halep'te doğan yazar, Araplar'ınTenûh kabilesine mensup olup, isminin açık künyesi EbûAbdilillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî'dir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamakta, çağdaşı olan İbnAsâkir'inkaytlarına bakıldığında Dimaşk'taİbnAsâkir'le Fakih Nastullah'tan hadis okumuşlardır. Aile fertleriyle Halep'te kaldığı anlaşılan yazarın, Haçlılar ile olan mücadelede başarı

¹¹ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", **TDV İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.92 vd.

¹² Fatma İnce, "GregoryAbu'lFarac'ın Selçuklu Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu 17-19 Kasım 2017 I**, Malatya 2017, s.79 vd.

¹³ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", **TDV İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.93 vd.

gösteren ve devrin ileri geleni İlgazi, Aksungur, el-Porsuki, Seyfeddin Savar gibi Selçuklu emirleri için methiyeler kaleme almıştır. Târîhu'l-'Azîmî eseri bugün mevcut olan tek eseridir. XXXIII+224 sayfadan oluşan eser, Hz. Âdem'den başlayarak kronolojik bir sıra ile işlenmiştir. Ayrıca, Hulefâ-yiRâşidîn, Emeviler, Abbasiler, Fatımiler ve Büveyhiler'in tarihiyle, İspanya, Kuzey Afrika, Sicilya ve Anadolu'da meydana gelen Müslüman-Frenk mücadeleleri anlatılmıştır.¹⁴ Büyük Selçuklu, Irak ve Anadolu Selçuklular'ı ile çalışmada bahsi geçen Ahlatşahlar hakkında kaydedilen bilgiler büyük önem taşımaktadır. Eser, Ali Sevim tarafından 1988 yılında tercüme edilmiştir.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr. M.Öztürk), Ankara 2014, XIII+418s.

YazarıEbûBekr-i Tihranî hakkındaki bilgiler, yazmış olduğu Kitab-ı Diyarbekriyye'ye dayanmaktadır.¹⁵ Kendisini EbûBekr el-Tihranî el-İsfahanî şeklinde tanıtmakta olup, İsfahan'a bağlı Tihran'da doğmuş olduğu anlaşılmaktadır. Akkoyunlu Devleti'nin önemli tarihçisi olan müellif, eserini Farsça yazmıştır. Mukaddimenin ardından, Hazret-i Sahib Kıran veya Sahib Kıran olarak bahsettiği Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Hz. Âdem'e kadar çıkan atalarını birer birer yazmıştır. Soy kütüğünün ardından Kara Yülük Osman Bey'den bahsederek asıl Akkoyunlu tarihine giriş yapmaktadır. Birinci bölümde Kara Yülük Osman Bey'in ardından Hamza Bey, Cihangir Bey ve Hasan Bey gibi onun oğulları ve torunları ile alakalı bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde Çağatay hükümdarları ile Karakoyunlu Cihanşah Mirza arasındaki mücadeleler anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise tekrar Hasan Bey dönemi ele alınmış olup, bu bölüm Hasan Bey'in Gürcistan seferi ile başlamaktadır. Akkoyunlu tarihinin bu devirden bahseden başka eserin bulunmaması tarih açısından önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca eser Akkoyunlu tarihi için olduğu gibi Karakoyunlu Devleti ve Timurlular'ın tarihi açısından da önemlidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki siyasî etnik durumu hakkında da ışık olmaktadır.¹⁶ Kitap, Hasan-ı Rumlu, Gaffârî, Müneccimbaşı ve İskender Bey gibi tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmış, günümüze sadece eksik bir nüshası ulaşmıştır. Bu nüsha Necati Lugal ve Faruk Sümer tarafından ön söz, giriş ve çeşitli

¹⁴Ali Sevim, "Azîmî", TDV İslam Ansiklopedisi IV, İstanbul 1991,s.330 vd.

¹⁵ Faruk Sümer, "Kitab-ı Diyarbekriyye", TDV İslam Ansiklopedisi XXVI, Ankara 2002, s.75.

¹⁶ EBU BEKR-İ TİHRANÎ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s.6 vd.

notlarla iki cüz halinde 1962-1964 yılında Ankara’da yayımlanmıştır. Eser, daha sonra Tahran’da tek cilt olarak neşredilmiş, Mehmet Demirdağ tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.¹⁷ Faruk Sümer ve Necati Lugal’ın yapmış olduğu çeviriyi esas alan Mürsel Öztürk, İran’a ait yer adlarına ve edebiyat terimlerine açıklık getirerek tekrar çeviri yapmıştır.¹⁸

HASAN-I RUMLU, **Ahsenü’t-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020, XIX+652 s.

Yazar hakkında, eserin belirli yerlerinde kendisiyle alakalı vermiş olduğu bilgiler dışında başka bir kayıt bulunamadığı gibi, olan bilgiler de kısıtlıdır. Kendisini bazen Hasan-ı Rumlu, bazen de Şah İsmail-i Safevi ve Şah Tahmasb devirlerinin ünlü Kızılbaş serdarlarından Emir Sultan-ı Rumlu’nun torunu olarak tanıtmaktadır. Emir Sultan-ı Rumlu Safeviler’inkadîm taraftarlarından olup; O ve yaptığı hizmetler Handmir’in Habîbü’s-Siyer, Kadı Gaffarî’nin Cihan-âra, İskender Beğ’in Âlem-ârâ gibi eserlerinde anlatılmıştır. Özellikle Şah İsmail’in Akkoyunlular ile olan mücadelesinde büyük destek vermiştir.¹⁹ Türk Tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan eser on iki ciltten oluşmaktadır fakat günümüze son iki cildi ulaşmıştır. Olaylar kronolojik bir sırayla anlatılmış, Şah Tahmasb’ın seferlerine katılan müellif, olaylara bizzat şahit olmuştur.²⁰ Yazarın on iki ciltlik Ahsenü’t-Tevâriheserinin on birinci cildinin ana konusu Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı münasebetleri ile devrin âlim ve şairleridir. Bunun yanında, eser Türk devletleri ile çağdaş olan Memlukler, Karamanlılar, İsfendiyar oğulları, Dulkadir oğulları gibi beylikler hakkında da bilgi vermektedir. Eser Abdülhüseyin-i Nevâî tarafından 1970 yılında Tahran’da neşredilmiştir.²¹ Hasan-ı Rumlu kitabın bir yerinde, yazılışının 1572 yılında tamamlandığını belirtmiş olmasına rağmen 1577 olayları anlatılırken son bulmaktadır. Mürsel Öztürk tarafından Türkçe’ye çevrilen eser XIX+652 sayfadan oluşmaktadır.²²

BELAZURÎ, **Fütuhu’l-Büldan**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013, IX+629 s.

¹⁷ Faruk Sümer, “*Kitab-ı Diyarbekriyye*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, Ankara 2002, s.75.

¹⁸ EBU BEKR-İ TİHRANÎ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s.XI vd.

¹⁹ HASAN-I RUMLU, **Ahsenü’t-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020, s. 3 vd.

²⁰ Adnan Karaismailoğlu, “*Ahsenü’t-Tevârih*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.180.

²¹ HASAN-I RUMLU, **Ahsenü’t-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020, s.XVI vd.

²² HASAN-I RUMLU, **Ahsenü’t-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020, s.9 vd.

Belâzurî tarafından kaleme alınan eser, IX+629 sayfadan oluşup, bölge ve şehir esasına dayanarak, başta Medine olmak üzere Yahudiler'in yaşadığı yerlerin, Mekke, Taif, Tabale ve Cüreş, Tebük ve çevresi, Necran, Yemen, Uman, Bahreyn ve Yemâme'nin fetihlerini anlatmaktadır. Hz. Ebubekir döneminde irtidad hareketleri belirtildikten sonra, Suriye'ye bağlı Dimaşk ve çevresi, el-Cezire ve Malatya'nın, Mısır'ın, Kuzey Afrika ve Endülüs ile Akdeniz'deki adaların; Irak'a bağlı Sevâd, İran, Azerbaycan, Orta Asya, Horasan, Mekkân ve Sind bölgelerinin fethi anlatılmaktadır. Eserde savaflara yer verilmeksizin bir yerin kimin tarafından fethedildiği, barış ya da savaş yolu ile ele geçirilen yerlerin haberleri, gayrimüslimlerin ödemiş olduğu vergiler üzerinde durulmuştur. Eser Goje tarafından ilk defa üç bölüm halinde 1863-1866 yıllarında yayımlanmış, bu baskı esas alınarak Kahire'de neşredilmiştir. Eser Mustafa Fayda tarafından Ankara 1987 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.²³

İBNÜ'L-EZRAK AHMED b. YUSUF b. ALÎ, **Meyyâfârkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (nşr. A. Savran) Erzurum 1992, XXI+219 s.

Artukluların Mardin kolu kurucusu Necmeddin ilgazi döneminde doğan, halefleri Timurtaş Necmeddin Alpı ve II. Kutbüddin İlgazi dönemlerinde yaşayan müellif İbnü'l-Ezrak, kronolojik bir düzen ile kaleme aldığı eserinde Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki gezileri, bulunduğu görevleri, tanıştığı halife, sultan, emir, kadı gibi önemli kişileri tarihî binaları ve şahitlik ettiği olayları ayrıntılarıyla kaleme almıştır.²⁴ Bu çalışma bakımından Artuklular ile ilgili bölüm ayrı bir değer taşımaktadır.²⁵

MUHAMMED b. ALÎ b. SÜLEYMAN ER-RÂVENDÎ, **Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur**, (nşr. A. Ateş), Ankara 2020, XXXI+469 s.

Kâşân yakınlarındaki Ravend kasabasında doğan müellif Ebû Bekr Necmüddin Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, bir ulema ailesine mensuptur. Tam adı Rahatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr olan eser, XXXI+469 sayfadan oluşup, Tanrı'ya şükür

²³ Mustafa Fayda, "*Fütûhu'l-Büldân*", TDV İslam Ansiklopedisi XIII, İstanbul 1996, s.258 vd.

²⁴ Ahmet Savran, "*İbnü'l-Ezrak el-Fârikî*", TDV İslam Ansiklopedisi XXI, İstanbul 2000, s.34 vd.

²⁵ İBNÜ'L-EZRAK AHMED b. YUSUF b. ALÎ, **Meyyâfârkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (nşr. A. Savran) Erzurum 1992, s.7 vd.

ile başlamaktadır. Peygamberleri, Resul-i Ekrem'i, ashap ve ulemayı meth ile devam ettiği iki ciltlik eseri, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışlarının ardından, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar gelen tarihi içermektedir. Daha sonra ilave edilen bölümde ise 1194-1199 yılları arasında meydana gelen çeşitli olaylar anlatılmaktadır. Ahlakî öğütler vermek amacıyla, eserine şiir, vecize ve atasözleri ekleyen müellif zaman zaman konu dışına da çıkmıştır. Eser Ahmet Ateş tarafından aynı isim ile 1957-1960 Ankara'da Türkçe'ye çevrilerek, 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayımlanmıştır.²⁶

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, **Zafernâme**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987, XXVI+403 s.

Timur döneminin önde gelen önemli edip ve tarihçilerinden olan NizâmeddinŞâmî'nin hayatı hakkında bilgiler kendi eserinde, Hâfız-ı Ebrû'nun Zely-i Zafernâme eseriyle ŞerafeddinYezdî'ninZafernâme adlı eserinde geçmektedir. Hanedan tarihine dair eserlerin yetersiz olduğunu söyleyen Timur, herkesin anlayabileceği bir üslupla fetihlerinin tarihini yazmasını istemiştir.²⁷ Timur dönemi için büyük öneme sahip olan eser, XXVI+403 sayfadan oluşmakta olup, 1987 yılında Ankara'da basılmıştır. Farsça kaleme alınan eser, Şark dillerinden birçok eseri tercüme eden Necati Lugal tarafından neşredilmiştir. Eser Tanrı'yı, Hz. Muhammed'i, dört halifeyi, Hz. Ali'nin oğullarını, Hz. Hamza ve Abbas'ı meth ile başlamaktadır. Timur'un, Padişah Tuğluk'la Maverâünnehr'deki mücadelesi anlatılarak, diğer seferleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. Timur'un Gürcistan'a yaptığı seferi ve Anadolu'ya girerek Ankara Savaşı hakkında vermiş olduğu bilgilerden ötürü çalışma açısından ana kaynak niteliği taşımaktadır.

ALAADDİN ATÂ MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2013, XI+653 s.

Âzâdvâr kasabasında 1226 yılında dünyaya gelen AlaaddinAtâ Melik Cüveynî, İlhanlılar döneminde yetişen önemli bir devlet adamı ve tarihçidir. Şeceresi hakkında kesin olmamakla birlikte, Abbasi vezirlerinden Fazl b. Rebi'ye dayandığını

²⁶ Abdülkerim Özeydin, "*Ravendî, Muhammed b. Ali*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.471 vd.

²⁷ Gülay Öğün Bezer, "*Şâmî, Nizâmeddin*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.330.

söylenmekte, aile fertlerinin Büyük Selçuklular ve İlhanlılar döneminde önemli resmî görevlerde bulundukları bilinmektedir. Kültürlü bir ailede yetişen Cüveynî, almış olduğu iyi tahsil sayesinde, Moğollar'ın İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Argun'un özel kâtipleri arasına girmiştir. Hülagü'nün 1256 yılında İran'a gelmesiyle, itimat ve teveccühünü kazanmıştır.²⁸ Cüveynî'nin 1252-1260 yıllarında üç halinde kaleme aldığı Tarih-i Cihan Güşa'nın birinci cildinde Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve Uygur ülkesinin ele geçirilmesi işlenmiş, ikinci cildinde Harizmşahlar Devleti'nin tarihi ve Hülagü'nün İran'a gelmeden önce oradaki valiler anlatılmıştır. Üçüncü ciltte ise Mengü Kağan'dan Hülagü'nün İran'a gelişi ardından yaptığı faaliyetler ve büyük bir sorun olan İsmâîlîler hakkında bilgiler kaydedilmiştir. Türk Tarih Kurumu için S. M. Tevfik Oktaban tarafından 1938 yılında Ankara'da Türkçe'ye çevrilen eserin ilk cildi yayımlanmış fakat çeviri hatalı bulunduğu için diğer ciltler çevrilmemiştir. Mürsel Öztürk tarafından daha sonra eserin tamamı Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁹

AZİZ B. ERDEŞİRESTERÂBÂDÎ, **Bezm u Rezm**, (nşr.M.Öztürk), Ankara 1990, XII+508 s.

Eser, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılın başlarında yaşamış olan Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî tarafından kaleme alınmıştır. Hakkındaki bilgiler İbn Arabşah'ın Acâ'i-bü'l-makdûr adlı eserine dayanmaktadır. Arabşah, Esterâbâdî'nin Celâyirli Sultan Ahmed b. Üveys'in gözde nedimlerinden biri olduğunu kaydetmiştir. Hatta Kadı Burhaneddin'in, Esterâbâdî'nin şöhretini duyması üzerine Sultan Ahmed'ten onu kendisine göndermesini istemiş fakat isteği reddedilmiştir. Bunun üzerine, Esterâbâdî'nin bir gece kaçarak Sivas'a gittiği söylense de bu rivayet gerçekte bağdaşmamaktadır.³⁰ Eğlence ve savaş manasına gelen Bezm u Rezm, XII+508 sayfadan oluşmakta olup, Sultan diye anılan Kadı Burhaneddin'in kendi tarihini yazması için yapılan teklif üzerine kaleme alınmıştır. Eseri Arapça yazmak isteyen Esterâbâdî, o dönemde Farsça'nın Anadolu'da daha geçerli olması sebebiyle Farsça yazmıştır. Eser, şekil olarak önem verilerek, sanatlı bir nesirle yazılmıştır. Yazar, Kadı Burhaneddin'in çevresinde yaşadığından dolayı, siyasi, ilmî ve özel hayatına dair

²⁸ Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", TDV İslam Ansiklopedisi VIII, İstanbul 1993, s.140 vd.

²⁹ Osman Özgüdenli, "Târih-i Cihân Güşa", TDV İslam Ansiklopedisi XL, İstanbul 2011, s.77 vd.

³⁰ Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir", TDV İslam Ansiklopedisi XI, İstanbul 1995, s. 438.

önemli bilgiler kaydetmesi sebebiyle, o devirde hüküm süren Türk beylikleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden dolayı büyük öneme sahiptir. XIV. yüzyıl Anadolu Türk Tarihi konusunda önemli bir boşluğun dolmasını sağlayan eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye neşredilmiştir.³¹

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ, **Tarih-i Güzide**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018, LIV+738 s.

İranlı tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah el-Müstevfî, Arap asıllı Şîî bir aileye mensup olup, Kazvin'de dünyaya gelmiştir. Dedesi ve babası Irak'ın müstevfisi³² olduklarından dolayı ailesi "müstevfîyân" lakabıyla anılmaktadır. Olcaytu zamanında iyi bir kâtip olarak diğerlerinin arasından sıvrılan Hamdullah, 1311 yılında Kazvin, Ebher, Zencan ve Tarîmyen'in mali işlerinin denetlemesiyle görevlendirilmiştir.³³ Yazarın 1330 yılında tamamlamış olduğu Târîh-i Güzide adlı eseri, LIV+738 sayfa, bir mukaddime, altı bölüm ve bir hatimden oluşmaktadır. Birinci bölümde peygamberler tarihi ve filozoflardan; ikinci bölümde İran tarihi: üçüncü bölümde Hz. Muhammed, çocukları, torunları, sahabe, tâbiîn, Hulefâ-yı Râşidîn, Emeviler ve Abbasiler'den: dördüncü bölümde Saffârîler, Samaniler, Gazneliler, Gurlular, Büveyhiler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar ile Atabegler tarafından kurulmuş olan hanedanlar, İsmâiliyye, Kutluğhanlılar ve İlhanlılar: beşinci bölümde mezhep imamlar, ehlisünnet büyükleri, altıncı bölümde ise Kazvin'in tarih ve coğrafyası hakkında bilgiler kaydedilmiştir.³⁴ Anadolu Selçukluları hakkında önemli bilgiler veren eser, çalışma için ana kaynak niteliğini taşımaktadır.

İBN ARABŞAH, **Acâibü'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)**, (nşr. D. A. Batur), İstanbul 2012, 480 s.

Dımaşk'da doğan Şehâbeddin ibn Arabşah, Timur'un Yakınoğlu seferinde, zaptettiği şehirlerin âlim ve sanatkârlarını Semerkant'ta toplarken onu da ailesiyle 1400 yılında oraya göndermiştir. Türkçe ve Farsça eğitimi alan Arabşah, devrin enünlü ulemalarını

³¹ AZİZ B. ERDEŞİR ESTERABADÎ, **Bezm u Rezm**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990, s.XI vd.

³² Terim olarak, devletin mali işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Abbas Sabbağ, Nebi Bozkurt, "Müstevfî", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2006, s.147 vd.

³³ Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", **TDV İslam Ansiklopedisi XV**, İstanbul 1997, s.454 vd.

³⁴ Abdülkerim Özaydın, "Târîh-i Güzide", **TDV İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.82 vd.

çevresinde yetişme imkânı bulmuştur.³⁵ Arapça kaleme aldığı Acâ'ibü'l-makdur fî nevâ'ibi (ahbâri) Timur adlı eseri Timur'un adı, soyu, ülkeleri istilas ve bunun sebeplerini açıklaması yönünden Timur dönemi olayları için önem taşımaktadır. Arapça yazılan eserde, ağır bir dil kullanılmış, cinas, teşbih, kinaye, edebi sanatlara ve eş anlamlı kelimelere fazla yer verilmiştir.³⁶ Müellif gördüklerine ve duyduklarını kaydetmenin yanında büyük yergilerde bulunan Arabşah, eserine Timur'u yererek başlamıştır.³⁷ Timur'un Kafkasya seferini anlatan eser, çalışma açısından ana kaynak olması sebebiyle önemli bir yere sahiptir.

İBN HAVKAL, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (nşr.R. Şeşen), İstanbul 2014, 448 s.

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olmayan İbnHavkal, aslen Nusaybinlidir. Gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçiren yazar, öğrenimini Bağdat'ta tamamlamıştır. Hayatı hakkındaki, bilgiler Sûretü'l-arz (el-Mesâlikve'l-memâlik)adlı eserinden elde edilmekte, Bağdat'ta gençliğini geçirdiği sırada ticaret ile uğraşmış ve çeşitli ülkelerden bahseden eserleri okuyarak, tüccar ve seyyahlardan dinlediklerini hatıralarla zenginleştirmiştir. Toplamış olduğu bilgilerin birbirinden farklı olduğunu gören yazar, ticaret kervanları ile İslam ülkelerini dolaşmaya başlamıştır. İslam dünyasında 943-977 yılları arasında seyahat edip çağdaşı olan el-Makdisi'ninbizzat not tuttuğu seyahat notlarını esas alarak adı geçen eserini meydana getirmiştir.³⁸İslam coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde anlatan eser, Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, Ermeniyeye, Azerbaycan (Doğu Anadolu, Kafkasya, Azerbaycan) hakkında verniş olduğu bilgilerden ötürü kıymetlidir.

MİN HÂC-İ SİRÂC EL- CÛZCÂNÎ, Tabakât-ı NâsırîGazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar, (nşr. E Göksu),Ankara 2013,XI+173 s.

Minhâc-i Sirâc adıyla tanınan el-Cûzcânî, 1193 yılında Firuzkûh'ta doğmuştur. Ailesi ilim ve edebiyatla meşguliyetiyle tanınmakta, babası dönemin önde gelen âlimleri arasındadır. Cûzcânî, 1225 yılında Nimruz'a elçi olarak gönderilmiş, 1226 yılında da

³⁵ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", TDV İslam Ansiklopedisi XIX, İstanbul 1999, s.314 vd.

³⁶ İsmail Aka, "Acâibü'l-Makdûr", TDV İslam Ansiklopedisi I, İstanbul 1988, s.318.

³⁷ "Olayların en gariplerinden hatta en büyük belalarından birisi, akıllının dehşete düştüğü, iyyinin rezilleştiği, kıymet sahibinin kıymetsizleştiği, cömert ve doğrunun itilip kakıldığı, fasıkların başı, topal deccalTimur'un fitnesidir..." Timur hakkında bilgilerini kaydederek siyasetini yermiştir. Bkz., Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-, İstanbul 1991, s.362 vd.

³⁸ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", TDV İslam Ansiklopedisi XX, İstanbul 1999, s.34 vd.

Uc'da hüküm süren Emir Nasıruddin Kabace tarafından Hindistan'daki en eski eğitim müesseselerinden Medrese-i Firûzî'nin reisliğine tayin edilmiştir. En önemli eseri olan Tabâkat-ı Nâsırî, birçok kaynaktan faydalanarak yazmıştır.³⁹ Çalışmada kullanılan eser XI+173 sayfadan oluşmakta, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar hakkında verdiği bilgilerden ötürü kıymetlidir.

MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMUD MÎRHÂND, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâve'l-Mülûkve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)**, (nşr. E Göksu), Ankara 2018, XIII+324 s.

Buhara'dan Belh'e göç eden bir aileye mensup olan Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, ilköğrenimini Belh'te gördükten sonra Herat'a gitmiştir. Timurlular dönemi tarihçisi olan yazar, eğitimini Herat'ta tamamladıktan sonra, inşa sanatındaki mahareti ve tarihe karşı olan merakından ötürü Ali Şîr Nevâî'nin dikkatini çekmiştir. Nevâî'nin Herat'ta bulunan İhlâsiye Hankahı'nı kendisi için tahsis etmesi üzerine, Ravzatu's-Safa adlı eserini yazmaya başlamıştır.⁴⁰ Yedi ciltten oluşan eserin çalışmada kullanılan Selçuklular ile alakalı bahsinin tercümesi olup, XIII+324 sayfadan oluşmaktadır. İlk kısımda Selçuklular'ın genel durumundan ve meydana gelen hadiselerden sonra Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları hakkında bilgi verilmektedir. Eser, Erkan Göksu tarafından metne sadık kalınarak tercüme edilmiştir.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)**, (nşr. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani), Ankara 2013, XV+336 s.

Hekimlik ile uğraşan bir Yahudi ailesinin çocuğu olan Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedanî, doğum tarihi tam kesin olmamakla birlikte 1247/1248/1250 olarak verilmektedir. Hemedan'da doğan müellif, otuz yaşında İslamiyet'i kabul ettiği rivayet edilir. Abaka Han zamanında tabip olarak devlet hizmetine girdikten sonra, Argun Han döneminde konumunu daha da güçlendirmiştir. Gazan Han'ın Suriye seferlerine katıldıktan sonra, İlhanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması için yapılan reformlarda aktif olarak görev almıştır. Gazan Han'ın ölümü ardından dinî ve ilmî konulara

³⁹ A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcanî, Minhâc-ı Sirâc", **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.98 vd.

⁴⁰ İsmail Aka, "Mîrhând", **TDV İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.156 vd.

yönelerek, Sultan Olcaytu'nun yanında güçlü bir destekçi olmuştur.⁴¹ Hemedanî'nin modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen eseri *Câmiu't-Tevârih*, Gazan Han'ın isteği üzerine yazılmıştır. Devletlerin tarihini tarafsız bir görüşle kaleme alınmış, bazı bölümler Farsça, bazı bölümler Moğolca yazılmış ve ardından kısmen Arapça'ya da çevrilmiş olan eserin iki ayrı versiyonu bulunmaktadır. Üç cilt halinde 1306-1307 yılları arasında tamamlanan birinci, 1310'da tamamlanan ikinci versiyon da dört ciltten oluşmaktadır.⁴² Çalışmada XV+336 sayfadan oluşan İlhanlılar ile alakalı kısım kullanılmış, Abaka Han'ın Tiflis'e gelişini ve Kür Nehri yanında Berke ve Nokay ile savaşını anlatması yönünden önem taşımaktadır. Eserin İlhanlılar ile alakalı kısmı İsmail Aka, Mehmet Ersan ve AhmadHesamipourKhelejanitarfından çevrilmiştir.

NESEVÎ, Celâlüttin Harezemşah, (nşr. N. Asım), İstanbul 1934, 158 s.

Nesa şehrinde Zeyder kasabası yakınlarındaki Hurendiz Kalesi'nde doğan Muhammed b. AhmedNesevî, hayatı hakkındaki bilgiler Sîretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî adlı eserinden anlaşılmaktadır. Gençlik yıllarında Hârizmşahlar'ın saygın emirlerinden İnanç Han'ın idareyi daha eline almadığı dönemde yanında bulunmaktaydı. Moğollar'ın ilk olarak Horasan'da Nesa'yı işgal etmesi üzerine, 10.000 arşın kumaşı istilacılara vererek Hurendiz Kalesi'ni böylelikle yağma tahribattan kurtarmıştır. Sîretü's-SultânCelâlidînMengübertî eseri, Batı dünyasında büyük ilgi görmüş ilk defa Fransız şarkiyatçı Houdos tarafından Arapça metni, daha sonra da Fransızca tercümesi neşredilmiştir. Necip Asım'ın 1934 yılında İstanbul'da CelâlüttinHarezemşah adıyla Türkçe'ye çevirdiği eser, eksik ve hatalı bulunarak eleştiriler de almıştır.⁴³ Çalışmada kullanılan eser, 158 sayfadan oluşmaktadır. Cengiz Han'ın hâkimiyetinden bahseden eser Harezemşahlar ile aralarındaki olayları anlatmaktadır.

MUHAMMED B. HÜSEYİN BEYHÂKÎ, Târîh-i Beyhakî, (nşr. N. Lugal), Ankara 2019, XVII+690 s.

Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamı olan Muhammed b. Hüseyin Beyhâki, Horasan'daki Sebzevar denilen Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde doğmuştur.

⁴¹Osman Gazi Özgüdenli, "*Reşîdüddin, Fazlullah-ı Hemedanî*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.19 vd.

⁴²Ramazan Şeşen, "*Câmiu't-Tevârih*", TDV **İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993,s.132 vd.

⁴³ Abdülkerim Özaydın, "*Nesevî, Muhammed b. Ahmed*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2006, s.577 vd.

İlköğrenimini doğduğu köyde tamamladıktan sonra, Nişabur'a giderek buradan da Gazne sarayında Dîvânü'r-resâil'e 1021 yılında kâtip olarak alınmıştır. Bunun yanında 1034 yılında Sultan Mesud'un Gurgan ve Maznedar seferine katılmıştır. Dandanakan Savaşı'na da katılan Beyhâki, Gazneli ordusunun yenilgiye uğraması üzerine Merv civarında esir düşmekten güçlükle kurtulmuştur.⁴⁴ Beyhâki'nineseri Câmî'u't-tevârih, Câmî'fitârih-i Sebük Tegin, Târih-i Âl-i Mahmûd, Târih-i Mahmûdiyyan, Târih-i Nâsirî, Târih-i Mes'ûdî ve Mücelledât-ı Beyhaki gibi adlarla anılan otuz ciltten oluştuğu rivayet edilmektedir. Çalışmada kullanılan Târih-i Beyhakî, XVII+690 sayfadan oluşmakta olup, Gazneliler tarihi ve Büyük Selçuklular'ın ilk devirleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden dolayı önemlidir.⁴⁵

ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ, El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092), Ankara 2014, 192 s.

Bağdat'ta 1116 yılı civarında doğan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, babasını üç yaşında kaybetmiş, amcasının koruması altında büyümüştür. Babasından kalan miras sayesinde öğrenimini sürdürmüştür. Hadis ve ahlak ilimlerini okuyan müellif, hocası İbnü'z-Zâgunî'nin vefat etmesi üzerine, onun yerine geçmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin ilmi şahsiyetinde dilliliği de önemli bir yer tutmaktadır. Devrin dil âlimi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki'den Arap Arap dili ve edebiyatı üzerine öğrenim gördükten sonra divan oluşturacak kadar şiir de kaleme almıştır. Tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmış, el-Muntazam adlı eserine yazdığı önsözde tarihe bakış ve tarih yazıcılığı hakkında fikir verecek bir niteliktedir.⁴⁶ Müellifin el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûkve'l-Ümem ya da Kitabu'l-Muntazam ve Mültekatü'l-Muntazam fî Ahbârî'l-Mülûkve'l-Ümem adlı eseri genel bir vekayiname olup, yaratılıştan başlayarak, 1179 yılına kadar meydana gelen olayları kapsamaktadır. Yıl esası ile ele alınan eser, olaylar hakkında bilgi verdikten sonra o yıl vefat eden değerli kişilerin biyografilerini de ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Eserin Selçuklu tarihi ve özellikle de Abbasiler ile olan ilişkileri hakkında vermiş olduğu bilgiler kıymetlidir. Ali Sevim tarafından tercüme edilen eserin Selçuklular ile alakalı kısmı Muhammed Abdülkadir

⁴⁴ Tahsin Yazıcı, "*Beyhâki, Muhammed b. Hüseyin*", **TDV İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1992, s.63 vd.

⁴⁵ Tahsin Yazıcı, "*Târîh-i Beyhaki*", **TDV İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.74 vd.

⁴⁶ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "*İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec*", **TDV İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.543 vd.

Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata tarafından yayınlanan Beyrut 1992,1995 indeks, İbrahim Şemseddin Beyrut 1993-95 I-XVIII cilt nüshasından yararlanılarak hazırlanmıştır.⁴⁷ İbrahim Yınal'ın Anadolu'yu fetih için görevlendirilmesi üzerine Oğuzlar ile irtibata geçmesi ve düzenledikleri akınlar hakkında kaydedilen bilgiler, çalışma için büyük önem taşımaktadır.

EBÛ CAFER MUHAMMED BİN CERİR'ÜT-TABERÎ, **Tarih-i Taberî III**, (nşr. F. Gürtunca), İstanbul 2016, 576 s.

Taberistan'ın merkezi Âmülî'de doğan Muhammed b. CerîrTaberî, daha sonra Bağdat'a yerleştiği için Bağdâdînisbeleriyle anılmıştır. İlköğrenimini memleketi Âmülî'de Kuran-ı Kerim'i ezberleyerek ve ardından hadis yazarak başlamıştır. İlk seyahatini, ilim tahsili için Rey'e yapmış, daha sonra Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere çeşitli âlimlerden yararlanmak amacıyla Bağdat'a gitmiştir.Ömrünün sonuna kadar tasnif ve telifle meşgul olan Taberî birçok talebe yetiştirmiştir.⁴⁸ Yaratılıştan başlayıp, peygamberler hakkında bilgi verdiği Tarih-i Taberî adlı eseri dört ciltten oluşmakta, Hz. Muhammed'in savaşları hakkında kaydedilen bilgiler İslam tarihi açısından önem taşımaktadır. Bunun yanında İslam ordularının Kafkasya'ya yapmış oldukları seferleri ile alakalı bilgiler çalışma için önem taşımaktadır. Eser, Faruk Gürtunca tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁴⁷ ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ, **El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)**, (nşr. A. Sevim), Ankara 2014, s.2 vd.

⁴⁸ Mustafa Fayda, "*Taberî, Muhammed b. Cerîr*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.314 vd.

GİRİŞ

Ardahan adının etimolojisi ve anlamı henüz çözümlenememekle birlikte eski çağda *Artan*, *Artaan* şeklinde kullanıldığı bazı kaynaklarca doğrulanmaktadır. Artanuç, Artin ve havalisini de içine alan bu bölge ile ilgili bilgi veren Gürcü kroniği KartlisÇhovreba’da da böyle geçmekte¹ ancak diğer Gürcü ve Ermeni kaynaklarında olduğu gibi, anlamına dair kayıt bulunmamaktadır. Yine burası için kullanılan *Kacta Kalak* adı da aynı şekilde olup söz konusu dillerde anlamına rastlanmamaktadır. Esasen bölgede Akhal Kalak, Akça Kalak, Kara Kalak vs. gibi çokça bulunan Kalak/Kala toponiminin Türklerle ilgili olduğu düşünülmektedir.

Tarihi seyir içerisinde Ardahan ve çevresi “Ardahanlar” diye bilinmektedir. Osmanlı kaynaklarında Yukarı ve Aşağı Acara yani *Acara-i Ulya* ve *Acara-i Süfla* diye tanımlanmıştır.² Rus kaynaklarına da *Artan/Artaan* şeklinde geçen bu ad, son dönem Türk kaynaklarında bugünkü adıyla ifade edilmiştir.

Anadolu’nun kuzeydoğusunda yer alan bugünkü Ardahan, kuzeydoğusunda Gürcistan ve Ermenistan, güney ve güneydoğusunda Kars, güneybatısında Erzurum ve batı da Artvin ile çevrilidir. İlin, Merkez, Göle, Hanak, Damal, Çıldır ve Posof olmak üzere altı ilçesi bulunmaktadır. Ardahan’ın Oltu’ya, Batum’a, Artvin’e, Ahıska’ya ve Kars’a açılan önemli geçitleri ve boğazları bulunmaktadır. Bu geçitlerden Gürcü Boğazı, Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illeri arasında köprü görevi yapmaktadır.³

Ardahan’da 1829 m gibi yüksek bir rakım ve değişken yüzey şekilleri karasal iklimi desteklemektedir. Kışlar uzun ve kar yağışlıdır. Karadenize karayolu ile uzaklığı 211 km olan Ardahan’ın, yaz mevsiminde en yüksek sıcaklık 31C’yi bulurken, kışın -23,2 C’ye kadar düşmektedir. Doğal çevre koşullarının etkisi ile Kür Nehri Yukarı Havzasında farklı bitki topluluklarının yaygın olduğu görülmektedir. Yükselti bakımından farklı alanların bulunuşu, çöküntü ve çukurların (Göle, Ardahan, Çıldır,

¹Mthzetos’un oğullarından olan Cavahos, Panavar Gölü ile Kür Nehri arasında kendine verilen topraklarda Tsunda ve Artan adlarını taşıyan iki müstahkem şehir kurmuştur. Artan adı ile anılan yer bugünkü Ardahan’dır. Bkz., M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2003, s.7.

²Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, Ankara, 1999, s. 15.

³**Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, Ardahan 2003, s.2; **Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, Ardahan 2009, s.6; **Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, Ardahan 2013, s.10.

Hasköy ve Aktaş Ovaları) yanı başında yüksek plato ve dağların yer alması, farklı bitki türlerinin yetişmesine imkân sağlamaktadır.⁴

Genelde hırçın görünüşlü dağ oluşumları dışında daha yumuşak eğimli bir araziye sahip olan Ardahan, sıradağlarla bölünmüş bir yayla görünümündedir. Kuzeyinde Yalnızçam Dağları(2715m), güneybatısında Allahuekber Dağları-Kabak Tepe(3055m), kuzeydoğusunda Keldağı (3033m), doğusunda Akbaba Dağı (3026m) ve güneyinde Ardahan'ın en yüksek noktası olan Kısır Dağı (3197m) yer almaktadır. Bunun yanında, Posof-Göze Dağı (3167m), Hanak Cin Dağı (2957m), Posof Ilgar Dağı (2918m), Uğurlu Dağı (2765m), Persokıran Tepesi (2641 m), Kartal Tepesi (2521m) ve Ziyaret Tepesi (2454m) diğer önemli yükseltiler arasındadır.⁵

Ardahan coğrafyası zengin su kaynakları sebebiyle eski çağlardan itibaren yerleşim görmüştür. Bu özelliği bölgede tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesine etki eden sebeplerden biridir. Ardahan'ın en önemli su kaynaklarından biri şüphesiz ki Kür Nehridir.⁶ Kaynağını Selim'in kuzeyindeki Bozkuş Köyü ile Göle'nin Köprülü ve Günorta yaylalarından alan Kür Nehri, Sami Boğazı'nı aştıktan sonra Yalnızçam Dağları'ndan gelen akarsuların katılımıyla çoğalıp, il merkezini çıkınca Hanak ve Damal sularını aldıktan sonra Hivelan Boğazı'nı aşarak Çıldır Ovası'nın sularını bünyesinde toplayarak Şeytan Kale Boğazı istikametiyle derin bir vadi oluşturarak Gürcistan sınırına ulaşır. Ahıska'da Posof Çayı ile birleşen Kür Nehri, Tiflis merkezinden geçerek Azerbaycan'a ulaşır. Burada Sabirabat bölgesinde Aras Nehri'yle

⁴Gülseren Karadağ, **Ardahan'ın Kuruluşu-Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları**, Ankara 1992,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.17,; **Ardahan İli 2018 Yılı Çevre ve Durum Raporu**, Ardahan 2009, s.1 vd.

⁵Asaf Koçman, **Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası**, Erzurum 1979, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)s. 31 vd.; **Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, Ardahan 2009, s.6 vd.

⁶ Kür Nehri, Selim'in Bozkuş Köyü sınırlarından doğan kol ile Göle'nin Köprülü ve Günorta Yaylalarından doğan kolun birleşmesinden meydana gelir ve Azerbaycan'ın Sabirabad bölgesinde Aras nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Bölgedeki kullanımı Gürcüce Midgvari adlandırmasından dolayı "Kura" şeklinde yaygınlaşmıştır. "Kür" kelimesi Türkçe olup, "Gür-Bol" anlamına gelmektedir. "Kür" kelimesinin anlamı ve etimolojisi için bkz. Osman Fikri Sertkaya, **"Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var mıdır?"**, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi S.14**, Ankara 2014, s. 1 vd.; Oktay Özgül, **"Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları"**, **BELGÜ S.2**, Ardahan 2015, s.162; Gökhan Kalmış, **Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan**, Erzurum 2017, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),s.5.

birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.⁷ Kür Nehri'nin büyük bölümü kar suları ile beslendiği için debisi mevsimlere göre değişiklik gösterir.⁸

Ardahan ilinin önemli su kaynaklarından biri de Çıldır Gölü'dür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü'nden sonra en büyük gölü olan Çıldır Gölü, aynı adı taşıyan ilçe merkezinin 4 km güneyinde, 1959 m yükseklikte bulunmaktadır. Derinliği bazı yerlerde 20 metreyi bulan göl, 115 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Gölbelen, Gölebakan, Gülyüzü, Taşköprü, Taşbaşı, Göldalı, Çanaksu, Doğruyol ve Kakaç köylerinden geçen dere ve kar suları ile beslenen Çıldır Gölü, Taşbaşı Köyü yakınındaki hidro elektrik santralini geçerek Carcı Çayı üzerinden Küçükboğaz ve Karaorgan köyleri arasında Kars Çayı ile birleşmekte dolayısıyla Arpaçay'a katılmaktadır. Çeşitli balık türlerinin yaşadığı bilinen Çıldır Gölü'nde yapılan balıkçılık, gölün çevresinde yer alan köyler için önemli bir gelir kaynağı durumundadır. Göl yüzeyi, Aralık ve Nisan ayları arasında donmaktadır.⁹

Ardahan'ın ikinci büyük gölü olan 1797 rakımlı Aktaş Gölü, Türkiye-Gürcistan sınırında yer almakta ve 14 km²'si ülkemiz sınırlarında, 13 km²'si ise Gürcistan sınırlarında olmak üzere toplamda 27 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Çıldır Gölü tatlı suya sahipken, Aktaş Gölü'nün suyunun sodalı/acı olduğu bilinmektedir.¹⁰ Tektonik kökenli bir göl olan Aktaş Gölü, Ercan Dağı'nın kuzey yamaçlarından sızan pınarlar, Kenarbel Köyü'ndeki bir dere ve Gürcistan'da Ahılkelek'e bağlı Karzak/Kartsakhi deresi suları ile beslenmektedir. Göldeki su seviyesi kar sularının katılmasıyla birlikte ilkbahar aylarında artış göstermektedir.¹¹ Kür Nehri, Çıldır ve Aktaş Gölü dışında Ardahan ilinde yer alan su kaynakları arasında Ayı Gölü, Karagöl (Vakla Gölü), Balık

⁷Hüseyin Saraçoğlu, **Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller**, İstanbul 1990, s. 285 vd.; Metin Tuncel, "Aras", **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.333; Murat Zengin, **Ardahan Kura Nehri ve Yakın Çevresi Alan Kullanımlarının Belirlenmesi ve Optimal Alan Kullanım Önerileri**, Erzurum 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.58; **Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, 2009, s. 83 vd.

⁸Ahmet Değ, **Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Erzurum 2003, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s.27.

⁹H. Saraçoğlu, **Akarsular ve Göller**, s.339; İbrahim Atalay, **Türkiye Coğrafyası**, İstanbul 1992, s. 55; Zeki Koday, "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık", **Türk Coğrafya Dergisi S.37**, İstanbul 2001, s.173 vd.

¹⁰Metin Tuncel, **Göllerimiz**, İstanbul 1975, s. 29; H. Saraçoğlu, **Akarsular ve Göller**, s.340; Hayati Doğanay, Serhat Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", **Türk Coğrafya Dergisi S.46**, İstanbul 2006, s. 24 vd.; M. Zengin, **Ardahan Kura Nehri**, s.59.

¹¹A. Koçman, **Yukarı Kura Nehri**, s.197; Hayati Doğanay, Serhat Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", **Türk Coğrafya Dergisi S.46**, İstanbul 2006, s. 28; **Ardahan İl Çevre Durum Raporu**, Ardahan 2009, s. 85.

Gölü, Kanlı Göl, Ayaz Göl, Sağrının Gölleri, Davar Gölü, Arile(Balık Gölü) sayılabilir.¹²

Kafkaslardan gelen yollar, Çıldır-Ardahan-Erzurum üzerinden Anadolu içlerine ulaştığı için Kafkaslar ve Anadolu arasında bir köprü görevi gören Ardahan, aynı zamanda bir kapı konumundadır.

Ardahan, jeopolitik konumu itibariyle Kafkaslar ve Anadolu arasında bir geçiş güzergâhı vazifesi görmüştür. Bununla birlikte zengin otlaklara ve su kaynaklarına sahiptir. O sebeple eski devirlerden itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarih öncesi döneme ait Ardahan'da tespit edilmiş Paleolitik merkezlere rastlanmasa da Erzurum'da Hamamderesi¹³ ve Şıpşıp Mağarası,¹⁴Kars'ta Tombultepe,¹⁵ Yazılıkaya,¹⁶Kurbanğa Mağarası,¹⁷Cilavuz/Susuz,¹⁸Borluk Deresi,¹⁹ Anı,²⁰Ağzıaçık²¹ gibi merkezlerin varlığı, Ardahan'da da bu döneme ait yerlerin olabileceğini düşündürmektedir.

İnsanlık tarihi için devrim niteliğinde olan Neolitik Çağ'a ait bölgede tespit edilen tek merkez Akçakale Adası'dır. Kılıç Kökten, 1943-44 yılında gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında adadaki *dolmen* adı verilen taşlı damların Neolitik Çağ tekniğiyle

¹²Ardahan İl Çevre Durum Raporu, Ardahan 2003, s. 40; Ardahan İl Çevre Durum Raporu, Ardahan 2009, s. 86 vd.; Oğuz Şimşek, "Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler", BELGÜ S.4, Ardahan 2019, s. 104 vd.;Ardahan İli 2019 Yılı Çevre Durum Raporu, Ardahan 2020, s. 17 vd.

¹³Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı vd., "Hamamdere", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeler, İstanbul 1996; Hamit Zübeyir Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara 1984, s.5 vd.

¹⁴Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohituvarı", 50. Yıl Armağanı I, Erzurum 1974, s. 39 vd; Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Erzurum 2008, s.275.

¹⁵Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Belleten VII/27, Ankara 1943, s.601 vd; Kılıç Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi I/2, Ankara 1943, s.119 vd.

¹⁶Kılıç Kökten, "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri", Atatürk Konferansları V, Ankara 1975, s.104; Haşim Karpuz, "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", TÜBİTAK Bilim ve Teknik X/212, Ankara 1977, s.2; Alpaslan Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1, Ankara 2008, s.83.

¹⁷Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı vd., "Kurbanğa Mağarası", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul 1996.

¹⁸Alpaslan Ceylan, Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum 2001, s. 29.

¹⁹Kılıç Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi III/5, Ankara 1944, s.472 vd.; Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014), Erzurum 2015, s.173.

²⁰Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı vd., "Anı", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İstanbul 1996.

²¹Kılıç Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", DTCFD XI/2-4, Ankara 1953, s.196; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı vd., "Ağzıaçık Suyu", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik, İstanbul 1996.

yapıldığını, bununla birlikte tespit ettiği çanak parçalarının ve çevrede bulunan dik dönek taşların Neolitik Çağ ürünü olduğunu belirlemiştir.²²

Ardahan'ın önemli Kalkolitik Çağ merkezleri arasında Kars'taki Dündartepe Höyük²³ Çıldır'da Beşiktepe Kalesi, Sengertepe Kalesi, Karasal Höyük ve Sınırtası Kalesi²⁴ sayılabilir. Bu merkezlerden elde edilen buluntular, bölgenin Kalkolitik Çağ'da yerleşim gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bakır ve kalayın karıştırılmasıyla elde edilen tunç madeninin keşfi ile dünya tarihi önemli bir değişime sahne olmuştur. Çağa adını veren bu dönemde Ardahan ve çevresinde Tunç Çağı'na tarihlendirilen çok sayıda merkez vardır. Akçakale, Sengertepe Kalesi, Şeytan Kalesi, Beşiktepe Kalesi, Sınırtası Kalesi, Adalar Höyük, Karasal Höyük ve Topyolu Mezarlık Alanı gibi merkezleri örnek verebiliriz.²⁵

Demir Çağı'nın Doğu Anadolu'daki en önemli gücü olan Urartuların Ardahan'a kadar yaptığı seferleri Hanak/Ortakent Yazıtı, Taşköprü Yazıtı ve Yazılıtaş gibi eserlerinden anlamaktayız.²⁶Gerek Kafkasya ve Doğu Karadeniz'e açılan kapı, gerekse de maden ve küçükbaş hayvan potansiyeli bakımından zengin olan Ardahan, Urartulular açısından önemli bir bölge olmuştur.²⁷

Bölgede varlığı bilinen diğer bir siyasî güç de Diauehi'dir. Urartuluların kuzeye yaptıkları seferlerde hâkimiyet kurmaya çalıştıkları bu güç hakkındaki bilgiler Erzurum yakınlarında tespit edilen Yazılıtaş Yazıtı ve Hanak'ta bulunan Hanak/OrtakentYazıtı'nda yer almaktadır. Kral Sarduri döneminde gücünün doruğunda olan Urartuların, İskit ve Kimmer akınlarına karşı direnemedikleri, o sebeple kuzeyde pek çok kale ve yerleşim inşa ettikleri bilinmektedir. Nitekim Kimmer akınları Kral II.

²²Kılıç Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", **Belleten VIII/32**, Ankara 1944, s.668 vd; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul1953, s.21 vd; Alpaslan Ceylan, Nezahat Ceylan, **Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale**, Erzurum 2016, s.39.

²³Bkz., Kılıç Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi III/5**, Ankara 1944, s.465 vd; Semih Güneri, "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler", **Türk Arkeoloji DergisiS.30**, Ankara 1992, s.161 vd.

²⁴Akın Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Erzurum 2003, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.171.

²⁵A. Bingöl, **Kars ve Çevresi**, s.170 vd.

²⁶Margeret R. Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul 2006, s.185 vd.; G. Kalmış, **Ardahan**, s.115 vd; Hamza Gündoğdu, **Kaleler ve Kuleler Şehri Ardahan**,Ankara 2000, s. 34; Alpaslan Ceylan, "Yazılıtaş-Horasan", **Çağlayan Aras I/1**, Erzurum 2002, s.14 vd

²⁷Gökhan Kalmış, "Yeni Veriler Işığında Ardahan İlinin Eskiçağ Tarihi", **Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan**, Ankara 2020, s.81.

Argiştı döneminde de devam etmiş ve kuzeyden gelen bu bozkır kavimleri Urartuların yıkılışına sebep olmuştur.²⁸

Doğu Anadolu’da Kimmer öncülerinin göçükmesine dair ilk kayıda, MÖ. 715 yılında bir Asur yıllığında rastlanmaktadır. 709’dan itibaren büyük kitleler halinde Kafkasya’dan Anadolu’ya girmeleri²⁹ ise Urartuları derinden sarsmak suretiyle sadece siyasi değil aynı zamanda demografik yapıyı da değiştirmiştir.

Sakalar’ın daha kuvvetli bir göç ile Kafkasları aşıp güneye inerek, Kür ve Aras boylarına yerleşmeleri MÖ. 665 yıllarına rastlamaktadır. Asur kaynaklarında Gagu ve Gog diye yazılan başbuğların idaresinde gelen Sakalar, Strabon’un bildirdiğine göre; Borçalı’dan Göle’ye kadar Arpaçay Irmağı (Khıram-suyu) ve Yukarı Kür boylarına yerleşen Gogu veya Gogarene kollarıdır.³⁰

Posof’ta yer alan **Sakabul/Yurtbaşı**, merkeze bağlı Ölçek ve Balıkçılar köyleri arasında bulunan **Sakora**, yine Sütölük Köyü’nün eski adı olan **Satkabelile** Hanak ilçesinin 20 km güneybatısında bir yayla adı olan **Kemere/Gemere** isimlerinin de İskit ve Kimmerler’le bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Çıldır’ın batısında yer alan **Gogiye-Gogia** isimlerinin Asur kitabelerinde yer alan Sakaların başbuğu komutanlarına verilen “gog” isminden geldiği bilinmektedir. Gogiya, “istan” anlamında olan “ia-ya” ekinin de varlığıyla Gog’un memleketi anlamını taşımaktadır.³¹

Gog/Gogu/Gogaren boyu, Kür Nehri’nin yukarı bölgelerine yerleştiğinden dolayı burası Gogarene (Gogar-yurdu) diye anılmıştır. Arsaklılar çağında Göle’den Borçalı’ya değin uzayan bölge Gugark eyaletini oluşturmuştur. Kars, Ardahan, Çıldır, Ahılkelek, Loru, Tomanis ve Ermenistan’a düşen Pembek bölgeleri Gugark Eyaleti’nin kapsamı içerisindeydi.³²

Asya Hunları’nın devamı olan Avrupa Hunları kalabalık ordular halinde Karadenizin kuzeyindeki Alan, Ostrogot ve Vizigotları ilk saldırıda yenerek, 378’de Tuna Nehrini geçtikten sonra ikiye ayrılmış olan Roma topraklarına saldırılar düzenlediler. Hunlar, bir

²⁸ A. Ceylan, N. Ceylan, **Akçakale**, s. 17.

²⁹ İbrahim Tellioglu, “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi** S. 27, Erzurum 2005, s.240.

³⁰ F. Kırzioğlu, **Kars**, s.76 vd.

³¹ O. Özgül, “Çoruh ve Kür”, s.168 vd; Yine **Hanak** ve **Göle** ilçesi isimleri ile Posof’un **Gerguşuban** ve **Varzina**, Çıldır’ın **Tatalit**, Hanak’ın **Ur** ve **Vardosan** Köy adlarının, bölgedeki Hurri dili kalıntıları olduğu düşünülmektedir. Bkz., Hasan Ali Şahin, “Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu’daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları”, **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu**, Newcastle 2015, s.294 vd.

³² F. Kırzioğlu, **Kars**, s.82 vd.

yandan 395 yılında Bizans İmparatoru I. Theodosios'un ölümü sonrasında Balkanlar üzerinden Trakya'ya yürürken diğer yandan da Kafkas dağlarını aşarak Anadolu'ya girmişlerdir. Kursık ve Basık komutasındaki atlı kuvvetler Erzurum üzerinden hareketle Karasu ve Fırat havzalarından Malatya'ya ulaşmışlardır.³³ Planlı programlı gerçekleştirilen bu akınlar ile yeni bir vatan yapılacak en uygun topraklar aranmıştır. Bu durum Doğu Roma ve Sasaniler'i telaşlandırmıştır.³⁴ Dönüşte ise Sasani topraklarına girmeleri Hunların aleyhine olmuş, Sasaniler Hunların elindeki ganimetlerin büyük bir kısmını aldığı gibi on sekiz bin kadar esiri de kurtarmıştır. Hunlar, bu önemli akından zarar görmüş bir şekilde, Derbent geçidinden tekrar kuzeye yönelmişlerdir.³⁵

Hunların ardından yine Kafkas geçitlerini kullanarak güneye inen ve Ardahan bölgesini de aşarak Anadolu içlerine kadar inen Sabar/Sabir akınları ve bölgedeki etkilerini de eklemek gerekir. Hazarlarının 634'ten itibaren Kafkasya'da etkili olduğu dönemde ise İslam fetihleri başlayacak ve ciddi bir mücadeleye dönüşecektir.³⁶

Sasaniler, Bizanslılar ve Hazarlar arasında el değiştiren Güney Kafkasya bölgesi, VII. yüzyıldan itibaren de Arap akınlarına sahne olmuştur. Güney Kafkasya, bu saldırılar ile mücadelelerin merkezi haline gelmiştir. Bundan en iyi istifade eden ise Bizans Devleti olmuştur. Nitekim bölgede uzun süren karışıklıklardan yararlanan Bizans, sınırlarını Doğu Anadolu'dan Gökçe Göl'e kadar uzatarak, Kür boyları ile Batı İber bölgelerindeki hâkimiyetini güçlendirmiştir.³⁷

Hazarlar, Herakleios (610-641) döneminde Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Bizans'ın önce Sasanilere karşı daha sonra da Araplara karşı doğal müttefikleri olmuşlardır.³⁸ Hazarlar da Bizans'a yaptıkları yardımın karşılığı olarak orta ve aşağı Kür boylarına kadar inerek yerleşmişlerdir.³⁹

³³Ali Sevim, Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi I**, Ankara 1990, s.25.

³⁴Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.43 vd.

³⁵Mehmet Tezcan, "*V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği*", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi** 32, Erzurum 2007, s.185.

³⁶Bkz., Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Trabzon 2012, s.275 vd.

³⁷Kader Altın, "*Kür ve Çoruh Boylarında Selçuklu Hâkimiyetindeki Kıpçaklar (Ahıska Türkleri)*", **Erzincan Üniversitesi Dünya Ahıska Türkleri Birliği 11-12-13 Mayıs 2017 Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu II**, Erzincan 2017, s.590.

³⁸Bizans, Kafkaslar'da önemli rol oynamış ancak o sırada sürgünde bulunan eski Bizans İmparatoru II. İustinianos'un (705-711) kız kardeşinin evlendiği Hazar Hanı ile ittifak kurmuştur. Hatta İustinianos, Hazarlar sayesinde Konstantinopolis'e dönerek tahtı ele geçirmiştir. Bkz., Timothy E. Gregory, **Bizans Tarihi**, (nşr. E. Ermert), İstanbul 2011, s.177 vd.

³⁹K. Altın, "*Kür ve Çoruh Boyları*", s.590.

Türkler ve Müslüman Arapların Gürcülerle temasları aynı döneme denk gelmektedir. Hz. Ömer (634-44) döneminde Sasaniler üzerine yapılan seferler etkili olmuş, 636'da Kadisiye ve 642'de de Nihavend savaşları sonucunda yıkılma sürecine giren Sasaniler 651'de sona erecektir.⁴⁰ Böylece İslam ordularının bir bölümü Horasan'a hareket ederken, diğer bir bölümü de Kafkasya'ya yönelmiştir.

İslam orduları Sasani Devleti'ne (226-651) ait olan Nihavend'i ele geçirerek⁴¹ Derbent ve Hazar ülkesine yönelmişlerdir.⁴² Bekir bin Abdullah idaresinde bulunan Müslümanlar Çor Kapısı, Hazar Kapısı, Bab'ül-Ebvab⁴³ diye anılan Derbent'e ilerlemişlerdir. Şahrabaz'ın yol göstermesiyle Derbent kolaylıkla alınmıştır.⁴⁴

Kür Irmağı'nın yukarı ve orta kolları üzerinde ve Çoruk boylarında bulunan kısımlar Poskov(Posof)'un Damal nahiyesi ve Babül-Lan (Tiflis'in kuzeyinde Kafkasların büyük geçidi Alan- Kapısı da denilen Dar-Yal Boğazı, 645 Karasu Savaşı ile Dördüncü Ermeniyyeden sayılan Bizans idaresindeki Kalı-Kala (Erzurum) çevresiyle Müslümanların eline geçmiştir. Kür Boyunda bulunan Ardahan ve Poskov (Samsukhi) bölgeleriyle Çoruk Bölgesi ile Yukarı Murat ve Aras boylarını teşkil eden Üçüncü Ermeniyye'den⁴⁵ Curzan (Gürcistan) ülkesindeki yerler 646 yılında Mesleme oğlu Habib tarafından itaat altına alınmıştır.⁴⁶

Hazarlara yönelik yapılan ilk önemli hücum 652-53 yıllarında Selman b. Rabia kumandasında gerçekleşmiştir. Belencer şehrine kadar gelen orduyu yenen ve geri çekilmesine sağlayan Hazar kuvvetleri İrminiye bölgesine kadar ilerlemeyi başarmıştır.⁴⁷ Böylece Rebia oğlu Selman önderliğindeki İslam ordusu Hazarlar

⁴⁰Bkz., Esko Naskali, "*Sâsânîler*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.176.

⁴¹EBU CAFER MUHAMMED BİN CERİR'ÜT TABERİ, **Tarih-i Taberî III**, (nşr. F. Gürtunca), İstanbul 2016, s.466 vd.

⁴²Murad Eldarov, **İslamiyetin Hazarlar Arasında Yayılması**, Kayseri 2006, s.32 vd. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

⁴³Hazar Denizi sahilinde bir şehirdir. Ortasında liman vardır. Şehre doğru sokulan bu limana bakan iki tepe arasında yapılmış bir sed (bina) bulunmaktadır. Bkz., İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014, s.264.

⁴⁴Osman Karatay, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara 2018, s.77 vd.

⁴⁵Dördüncü İrminiye: Şimsat, Kalikala, Hılat, Erciş, Bacüneys, Üçüncü İrminiye: el-Büsfür-recan, Debil, Siractayr, Bağrevend, İkinci İrminiye: Cürzan, Birinci İrminiye: es-Sisecan, Erran. Bkz., AHMED b. YAHYA el-BELAZURİ, **Fütuhu'l-Büldan Ülkelerin Fetihleri**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013, s.225.

⁴⁶F. Kırzioğlu, **Kars**, s.215; Müslümanların Gürcülerle ilk ilişkileri, sahabi Habib b. Mesleme'nin 643'de Tiflis fethine memur edilmesiyle başlamıştır. Bu sefer sonuçsuz kalmış ancak Habib 645'deki Ermeniye fetihlerinin ardından, Tiflis'i kuşatarak Gürcüleri İslam hâkimiyetini tanımaya davet etmiştir. Kıymetli hediyelerle gelen elçiye, cizye karşılığında kendilerine dokunulmayacağına dair bir emanname vermiştir. Bkz., N. Gümüş, "*Selçuklu-Gürcü*", s.1183.

⁴⁷Ahmet Taşağıl, "*Hazarlar*", **TDV İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.17 vd.

hâkimiyetinde bulunan Birinci Ermeniyyeden ibaret Arran⁴⁸ ülkesini fethederek, Demirkapı/Derbent'e kadar ulaşmıştır.

Haz. Ömer döneminde başlayan Kafkasya seferi Haz. Osman döneminde de devam etmiş, Muvaviye'ye mektup yazan Haz. Osman, Habib b. Mesleme'yi Şam askerleri ile birlikte Ermeniyye bölgesine göndermesini emretmiştir. Habib b. Mesleme Kalikala şehrine gelip, burayı muhasara etmiş ve şehir halkı cizye ödemeyi kabul etmişlerdir.⁴⁹

Hazarlar ile Müslümanlar arasında en şiddetli çarpışmalar Halife I. Velid (705-715) zamanında meydana gelmiştir. Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki İslam kuvvetleri 711-12 ve 727 yıllarında Hazarların bazı şehir ve kaleleri ile Derbend'i fethetmiştir.⁵⁰

Harezmli Ast-Tarkhan'ın yüz bin kişilik Hazar ordusu ile 764 yılında gerçekleştirdiği Azerbaycan akını, Hazarların Kür ve Aras boylarına hâkim olarak Kars, Ardahan ve Posof'un kuzeyine yayılmalarını sağlamıştır.⁵¹

Abbasiler döneminde Arap fetihleri Kafkasya'da artmış ve kuzeyden gelen Türk akınları önüne set çekilmiştir. Hazar akınlarına set çeken Abbasiler güneyden gelen Türk yayılışına mani olamamışlardır.⁵²

Kars bölgesinde kısa bir süre hâkimiyet kurmuş olan Türk hanedanlarından biri de Sacoğullarıdır.⁵³ Sacoğulları beyi Muhammed el-Afşin, Bagratuni ve Bizans ittifakının Müslümanlar için bir tehlike oluşturduğuna Abbasi Halifesinin dikkatini çekmeyi başaramayınca Kars'ı almak üzere ordusu ile Ermeniyye sınırına gelmiş ancak Ermeni Kralı I. Simbat'ın barış teklifini kabul ederek 893 yılında geri dönmüştür. Muhammed

⁴⁸Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölge olarak Er-Ran şeklinde de geçmektedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan, Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde Ermeniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar döneminde Albania adı verilen bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran (Erran) adını almıştır. Bkz., MUKADDESİ, **İslam Coğrafyası (Ahşenü'tTakasim)**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2015, s.381; Farsça Alvank, Gürcüce Ran/Rani şeklinde geçen bu ad, Arap kaynaklarına Erran/Arran olarak yansımıştır. Bkz., Joseph Marquart, **Ērānšahr; nach der Geographiedes Ps. MosesXoranic'i**, Berlin 1901, s.116 vd.

⁴⁹Habib, Kalikala civarında aylarca ikamet etmiştir. İbnü'l Esir'in kaydettiğine göre, Kalikala denmesinin sebebi: Patrik Ermenikus'un Kali isminde bir kızı varmış, Kali bir şehir inşa ettirerek adını Kalikala koymuştur. Bkz., İBNÜ'L ESİR, **İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi III**, (nşr. A. Ağrakça), İstanbul 1987, s.89.

⁵⁰Hasan Kurt, "*Mesleme b. Abdülmelik*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.318 vd.

⁵¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.227 vd.

⁵²Vahit Özdemir, **XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)**, Konya 2011, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.15.

⁵³Sacoğulları hakkında geniş bilgi için bkz., Bayram Arif Köse, **Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929**, İstanbul 2017, s.99 vd; Ali İpek, "*Sâcoğulları*", TDV **İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.364 vd.

el-Afşin, daha sonra I. Simbat'ın Divin'e saldırıp Müslümanları öldürmesi üzerine ikinci Kars seferine çıkarak Divin'i de yeniden fethetmiştir. Muhammed el-Afşin, Kral I. Simbat ile yeniden yapılan anlaşma gereği Bagratuni ülkesine bir daha gelmemek üzere Azerbaycan'a dönünce, Simbat anlaşmayı ihlal etmiştir. 898 yılında Güney Ermeniyeye'yi ele geçirmek üzere el-Cezire Emiri Ahmed b. İsa eş-Şeyh'in üstüne yürümüş ancak yenilerek Ermeniyeye'nin kuzeyindeki, Oltu, İspir havalisine çekilmiştir. Meseleyi kesin bir şekilde halletmek isteyen Muhammed el-Afşin, Bagratunilerin merkezi ve Ermeniyeye'nin kalbi sayılan Vanand⁵⁴(merkez Kars)'ı kuşatmıştır.⁵⁵ Muhasara uzun sürmüş, Ermeni kuvvetleri komutanı Asan Kentuni Kars'ı teslim etmek zorunda kalmıştır. Sacoğullarının eline geçen Kars, ticaret kaynaklı, ekonomik yönden yükseliş dönemini yaşamıştır.⁵⁶

Selçukluların bölgeye gelişine kadar yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca çeşitli Ermeni ve Gürcü krallıkların hâkimiyetleri altında sık sık el değiştiren Ardahan bölgesi, Çağrı Bey'in 1018 yılında gerçekleştirdiği Anadolu akınından itibaren yaklaşık otuz yıl içerisinde yeniden bir Türk yurdu olmaya başlayacaktır.

⁵⁴Merkezi Kars şehri olan ve Çıldır Gölü'nden Pasın'a değin uzayan yerlerin bölge adı olup, MÖ. II. yüzyıl sonlarında Dağıstan'dan göçen Bulgar-Vanand/Vanant uruğunun yerleştiği yerdir. Selçuklulara değin bu ad verilmiştir. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578)**, Ankara 1992, s.54.

⁵⁵Bkz., B. A. Köse, **Sâcoğulları**, s.169 vd.

⁵⁶Ali İpek, "*Kars'ta Müslüman Türk Hâkimiyeti*", **EKEV Akademi Dergisi** 49, Erzurum 2011, s.165 vd; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenistan Tarihi**, (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005, s.413 vd.

1.BÖLÜM

İLK SELÇUKLU AKINLARI DÖNEMİNDE ARDAHAN

1.1. ANADOLU AKINI ÖNCESİNDE SELÇUKLULARIN GENEL DURUMU

X. asrın sonlarında, Türk-İslam dünyasının doğu sınırında Karahanlılar (932-1212), Maverâünnehr ve Horasan'da Samanoğulları (844-999), bugünkü Afganistan ve Pakistan devletlerinin hâkim olduğu bölgede Gazneliler (962-1183), Mısır ve Suriye'de Fatımiler (910-1171), Anadolu, Balkanlar ve İtalya'da ise Bizans Devleti (324-1453) bulunmaktaydı. Selçuklular, varlıklarının ilk safhasında bu devletlerden sadece Samanoğulları ve Karahanlılar ile siyasi ve askeri münasebetlere girmişlerdir. Selçuklular Samanoğlu Devleti'nin izin verdiği ölçüde Maverâünnehr'e inmeye başladıklarında, Karahanlılar ve Gazneliler ile Samanoğulları Devleti, İran ve Maverâünnehr hâkimiyeti için mücadele halindeydi. İç karışıklıklardan ötürü toparlanamayan Samanoğulları, Karahanlılar'ın saldırılarına maruz kalmıştır.⁵⁷ Ülkesini Karahanlılardan korumak için mücadeleye giren Samani hükümdarı İsmail b. Nuh el-Muntasır(1000-1005), 1003 yılında Cend'e gelerek Selçuk Bey'den yardım istemiştir.⁵⁸ İsteğini kabul eden Selçuk Bey, Nuh el-Muntasır'ı kızıyla evlendirmiştir. Arslan Yabgu kumandasında bir orduyu Nuh el-Muntasır ile Karahanlılar üzerine göndermiştir. Semerkant'a yaklaşık 42 km mesafedeki Kuhek'te Karahanlı kumandanı Subaşı Tegin yenilgiye uğramıştır.⁵⁹ Karahanlılar'ın yenilmesine rağmen Samaniler tutunamamışlardır. Karahanlılar'ın başına geçen Ali Tegin Maverâünnehr'in siyasi hayatında önemli rol oynamış, Selçuklu beyleri ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bölgedeki hassas durumu gören Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e çöle çekilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine emrindekilerle Horasan'ı geçen Çağrı Bey, Anadolu'ya yönelmiştir.⁶⁰ Çağrı Bey Horasan'ı süratle geçerek Irak-ı Acem'e girmiştir. Bu geçişi zamanında haber alamayan Gazneliler, Selçuklu hareketini yakinen takip etmişlerdir. Tus'da bulunan Horasan valisi Arslan Cazib, akıncıların arkasından bir müfreze çıkarmış ancak onlar Rey mıntkasında bulundukları için yakalayamamışlardır. O sırada Türkistan hâkimiyetinin iktisadi kaynaklarını Hindistan'dan sağlamak üzere 1014-15 yıllarında

⁵⁷Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2017, s.31 vd; Cihan Piyadeoğlu, **Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey**, İstanbul 2009, s.19 vd.

⁵⁸Sadi S. Kucur, "*İsmâil b. Nûh*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXIII**, İstanbul 2001, s.115.

⁵⁹Faruk Sümer, "*Selçuklular*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.366.

⁶⁰Sergey Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, (nşr. E. N. Necef, A. Annaberdiyev), İstanbul 2013, s.279.

Tenasar ve Keşmir seferine⁶¹ çıkmış olan Sultan Mahmud bu haberi alınca hiddetlenmiş ve bir emirname göndererek Arslan Cazib'i azarlamıştır.

1.2. ÇAĞRI BEY'İN GÖZETİMİNDE GELİŞEN TÜRK AKINLARI

1.2.1. Çağrı Bey'in Yönelişi Sırasında Bölgenin Siyasi Durumu

Kafkasya bölgesinde, IX. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi hilafetinden bağımsız olarak kurulmuş Sunik, Ktiş, Varsan, Beylegan, Gebele ve Şeki gibi birkaç beylik bulunmaktaydı. Bunların en önemlisi ise Şeki ve Arran hanedanlığı olup, SehlİbnSunbat adında bir asilzade tarafından kurulmuştur.⁶²

1.2.2. Bölgedeki Abbasi Teşkilatlanması ve İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'da ulaştığı mıntıka, aynı zamanda Abbasi halifeliğinin sugur bölgesi olduğundan dolayı, burada İslam ve Bizans mücadeleleri sırasında yerleşen Türkler bulunmaktaydı. Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun İslam orduları tarafından fethedilmesinden sonra, iki taraf arasındaki mücadelenin Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam ettiği bilinmektedir.⁶³ Abbasilerin hilafete geçmelerinden sonra, özellikle Mansur (754-775) ve Harunürreşid (786-809) devirlerinde yeniden tamir edilen sugur şehirlerine yerleştirilen yeni birlikler arasında Horasandan gelen Türklerin çoğunluğu dikkat çekmektedir.⁶⁴ Paralı asker olarak getirilen Türkler Tarsus'ta askeri faaliyetlerine başlamışlardır. Böylece Bizans üzerine gaza ve cihad amacıyla VIII. yüzyılda getirilen Türkler arasında, gaza ve cihad ruhu tazelenmiştir. Bunun sonucunda Abbasi fetih stratejisi gereği sugur kentlerinden Bizans şehirlerine sayfiya (yaz) ve şatiya (kış) olmak üzere iki defa ganimet toplamak amacıyla sefer düzenlemişlerdir.⁶⁵

⁶¹İktisadi gücünün kaynağını Hindistan'a dayamak isteyen Sultan Mahmud, Hindu tapınaklarının altın, gümüş vs. gibi kıymetli eşyalarla dolu olduğunu bilmekte ve bu onun seferlerinde önemli bir itici unsur olmaktadır. Bu amaçla çıkılan Tenasar seferini Keşmir seferi takip etmiştir. Bkz., Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.30 vd.

⁶²Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya 2000, s.65 vd.

⁶³İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon 2004, s.62 vd.

⁶⁴Hakkı Dursun Yıldız, "*Avasım*", **TDV İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.111 vd.

⁶⁵Sedat Bilinir, "*Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Sugur-Eş'Şam Sınır Hattının Halep'e Gerilemesi Süreci ve Türklerin Bölgedeki Faaliyetleri*", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi III/6**, İstanbul 2016, s.20 vd.

1.2.3. Bizans Gücünün Ermeni İsyanları ile Sarsılması ve Ardahan'ın Gürcü Hâkimiyetine Geçiş

X. yüzyılın son çeyreğinde Bizans tahtına geçen II. Basileios, (976-1025) hâkimiyetinin ilk yıllarında baş gösteren büyük bir isyanla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu isyan 976-979 yılları arasındaki Ermeni Bardas Skleros⁶⁶ tarafından çıkarılmıştır. Khaldia(Khaldea-Haldik-Gümüşhane-Trabzon-Rize havalisi) Dükü Bardas Phokas ve Taik dükü David sayesinde isyan bastırılmıştır. Skleros isyanını bastıran Phokas'a, bu zaferinden dolayı imtiyazlar bahşedilmiştir. Phokas ilk başlarda saygı görmüşse de on yıl kadar sonra ihmal edildiğini düşünerek isyan etmiş ve Taikli David'in yardımına başvurmuştur. Phokas'a yardım eden tanınmış ve güçlü ailelerin de katıldığı bu kalkışma, Skleros'un isyanından daha büyüktür. Bu sırada Büveyhoğulları elinde tutsak bulunan Skleros ise Samsüddeve (989-998) ile anlaşarak⁶⁷ serbest kalmış ve iktidar mücadelesine tekrar başlamıştı. Skleros, Phokas'ın da isyan başlattığını öğrenince hem Bizans'a hem de Phokas'a karşı direnemeyeceğini düşünerek Phokas'ın emrine girmiştir. II. Basileios tarafından müttetik isyancılar üzerine gönderilen özel bir birlik Khrysopolis (Üsküdar) 988 Savaşında galip gelerek, isyancıları dağıtmış, arkadan gelen Basileios ve kardeşi Konstantinos komutasındaki ordu ise kesin zaferi kazanmıştır. Gürcü muhafızları tarafından öldürülen Phokas'ın kafasının kesilerek imparatora takdim edilmesi,⁶⁸Skleros'u ikinci bir isyana sürüklemiştir. FizikenPhokas kadar güçlü olmayan Skleros, strateji ve idare kabiliyeti bakımından ondan üstündü. İmparatora tutsak düşmemek için karşısına çıkmayan Skleros, bir eşkıya gibi yolları keserek mallara el koymakta ve huzursuzluk yaratmaktaydı. İmparator, kurnazlıkla Skleros'u ele geçiremeyince ona bir elçi gönderip, isyandan vazgeçtiği takdirde

⁶⁶Harput'un kuzeyinde bulunan Vardanik bölgesinden sorumlu olan Bizans generalidir. Bkz.: Ahmet Toksoy, "1018-1071 Yılları Arasında Selçuklu-Bizans İlişkileri ve Ermeniler", **Yeni Türkiye Degisi S.60**, Ankara 2014, s.3 vd; Skleros, 976 yılında genç imparator II. Basileios'a karşı isyan başlatmış, savaş ilk olarak Anti-Toros tarafında Kilikya ile Fırat Ermenistan'ı arasında bulunan Lykando'ta meydana gelmiştir. Skleros, Bizans yönetimine sadık olanları hezimetle uğratmıştır. Bu savaşta Ermeniler Skleros'a yakınlık duyarak onu desteklemişlerdir. Bkz., Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (nşr.S. Dolanoğlu), İstanbul 2005, s.493 vd.

⁶⁷"Samsüddeve'le onu serbest bırakırken çok sayıda Müslüman esirini serbest bırakmasını, Rum beldelerindeki yedi kaleyi meskun yerleriyle beraber kendisine teslim etmesini, yaşadığı sürece kendisinin veya adamlarından birinin İslam ülkelerine saldırmamasını mali vs konularda ihtiyacı olan her şeyi kendisine göndermesini şart koştumtu." Bkz., İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi IX**,(nşr. A. Özeydin), İstanbul 1987,s.42 vd.

⁶⁸Ernest Honigsmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (nşr. F. Işıltan), İstanbul 1970, s.148 vd; Işın Demirkent, **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Ankara 1992, s.8 vd; Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ankara 2009, s.12.

kendisinden sonra en yüksek unvana sahip olacağını vaad ederek barış teklifinde bulunmuştur. Bu yüksek teklifi enine boyuna tahlil eden Skleros, uzun bir düşüncenin ardından kabul etmiştir. Böylece O'na hükümdar ailesine mensup olmayan birine ilk kez bahşedilen *kuropalates* unvanı verilmiştir.⁶⁹

Skleros'u böylece yanına çeken İmparator II. Basileios(976-1025), Taik bölgesinde bir İberia Katepanlık teşkil etmiştir. Ancak bundan pek memnun olmayan İberia Kralı II. Gurgen(994-1008), İmparator'a rağmen 1001/1002 yılında Taik bölgesini istila etmiştir. Bunun üzerine Magistor Koniklion komutasında bir Bizans ordusu doğuya gönderilmiş ve yapılan mücadele sonucunda Taik bölgesi iki taraf arasında bölüşülmüştür. Taik'in kuzeyinde yer alan Artan (Ardahan), Kola(Göle), Javakheti ve Şavşat gibi bölgeler Kral Gurgen'e bırakılırken; Basean (Pasinler) ve Karin Ovaları ile güney kısımlar Bizanslıların olmuştur.⁷⁰ Böylece Ardahan'ın Gürcülerin eline geçişi bölgede Bizans'a karşı patlak veren Ermeni isyanları sonucunda olmuştur.

1.2.4. Selçukluların İlk Anadolu Harekâtında Oğuzların Durumu

Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren Oğuzlar, yüksek dağlar, derin vadiler, kalelerle dolu olan bu yeni topraklarda pek çok zorluklarla karşılaşmışlardır. Açık alan savaşlarına alışık olduklarından dolayı, Anadolu'da uzun süre kalamadıkları görülmektedir. İlk giriş denemelerinin ardından, doğudan batıya uzanan ve sarp dağları yaran vadiler, Türklerin Anadolu'da ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Özellikle Kür, Çoruh, Kelkit, Aras, Karasu ve Yukarı Kızılırmak nehirleri, Türklerin yayılma yönlerini sağlamıştır.⁷¹ Bununla beraber 964 ve 966 yılları arasında Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine gaza için gelen kalabalık gönüllülerin arasında Türklerin de bulunması ayrı bir önem arz etmektedir. Buradaki Türk varlığı, Çağrı Bey'in Azerbaycan havalisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır.⁷² Çağrı ve Tuğrul Bey'in Anadolu'ya yönelirken izlemiş oldukları ikili yönetim sisteminde sorumlulukları bölüşerek hareket etmeleri, faaliyetlerini daha da kolaylaştırmıştır. Hem göçer hem de yerleşik çevrede

⁶⁹I. Demirkent, *Khronographia*, s.16 vd.

⁷⁰Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies* VIII/5, Ankara 2013, s.707 vd.

⁷¹Oğuz Ünal, *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihine Giriş*, Ankara 1980, s.56.

⁷²İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 11.

ustalıkla iş yapmaları, üstün vasıflara sahip bilge siyasetçiler olduğunu göstermektedir.⁷³

Oğuzlar, faaliyet halinde bulundukları sahaları ve buralardaki içtimai şartları öğrenerek yerleşmeye uygun olduğunu anlamışlardır. Ermeniye ve Horasan şehirlerinden ganimetlerle Maverâünnehr'e⁷⁴ dönen Çağrı Bey, Tuğrul Bey ile daha sonra izleyecekleri stratejiyi görüşmüştür. Çağrı Bey'in batı seferi Karadeniz havzasının da içinde olduğu doğu eyaletlerindeki Bizans gücünü tartmak bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Güneydoğu Karadeniz'de etkili olan Ermenilerin ve Erzurum-Artvin bölgesinde siyasi ağırlıkları bilinen Gürcülerin ilk defa Selçuklular ile karşılaşması ve bu karşılaşmada mağlup olmaları ileride başlayacak Oğuz göçleri için büyük ve çok önemli neticeler ortaya koymuştur.⁷⁵

Selçuklu içinde bir kuvvet kaynağı olan Oğuzlar, Gaznelilere karşı kazanılan zaferlerde büyük rol oynayarak, Selçukluların Anadolu'ya yayılımlarında büyük katkı sağlamışlardır. Oğuz göçerlerinin, Selçuklulara devamlı olarak katılmasıyla da ordunun muharip gücü artırılmıştır.⁷⁶

1.2.5. Türklerin Yöneldiği Sırada Gürcistan'ın Durumu

Çağrı Bey, daha önce Samanlılardan Emir Ahmed b. İsmail zamanında Horasan'ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı kuvvetle Irak-ı Acem ve Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek Ermenilerin işgali altında bulunan topraklarda görünmüştür.⁷⁷

Selçuklu Devleti kurulmadan önce, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in ilk Selçuklu-Ermeni-Gürcü ilişkilerini oluşturan Doğu Anadolu seferi esnasında, Bizans, vassalı durumundaki Gürcü ve Ermeniler ile büyük anlaşmazlık yaşıyordu. İlk Selçuklu-Gürcü karşılaşması bu döneme rastlamaktadır. Çağrı Bey, Anadolu'ya yöneldiği sırada

⁷³Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr. O. Karatay), İstanbul 2012, s.231 vd.

⁷⁴Çağrı Bey, Gürcü topraklarına rahatlıkla girmiş, Gürcü Kralı savaşmaya cesaret edememiştir. Bu durumun vermiş olduğu cesaretle, Oğuzlar Anı Ermeni Krallığına saldırmışlardır, fakat burada yenilgiye uğramalarının üzerine, Çağrı Bey Maverâünnehr'e dönmeye karar vermiştir. Bkz., Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I ; Kuruluş Devri**, Ankara 2000, s.110.

⁷⁵M. A. Köymen, **Selçuklu İmparatorluğu**, s.110 vd; İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, s.72 vd.

⁷⁶Mehmet Şeker, **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ankara 1987, s.72 vd.

⁷⁷İbrahim Kafesoğlu, **"Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti"**, **Fuad Köprülü Armağanı**, Ankara 2010, s.263 vd.

Abhazia ve Kartli kralı I. Giorgi (1014-27) ile Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025) arasındaki ilişkiler bozulmuş durumdaydı.⁷⁸

Doğu Anadolu sınırlarını aşp, Van Gölü Havzasına giren Çağrı Bey, Bizans komutanı Senekerim'in göndermiş olduğu kuvvetleri yenilgiye uğratarak bölgeyi kontrol altına almıştır. Kuzeye doğru Gürcü hâkimiyetindeki Nahçıvan'a yönelen Çağrı Bey, Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine bölgeyi kolaylıkla denetim altına almıştır.⁷⁹ Dovin (Duvın/Divin) şehrinin güneyinde yer alan Nig kesimine yürüyen Çağrı Bey, kendisine karşı koymaya çalışan Bizans'ın Beçni (Bıcnı) Kalesi kumandanı VasakPahlavuni'nin kuvvetlerini bozguna uğratmış ve Pahlavuni öldürülmüştür.⁸⁰

Gürcü tarihçiler, Selçuklu ordularının Güney Kafkasya'da ilk kez göründükleri tarihi XI. yüzyılın otuzlu yılları olarak kabul etmişlerdir. Bu ilk akınlarla birlikte, Gürcistan sınırlarına dayanmış olan Selçuklular, komşu bölgelere yerleşmeye başlamışlardır. Bu dönemde Tiflis ve çevresi ise Arap hâkimiyetinde bulunmaktaydı.⁸¹

Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da bulunan küçük Ermeni ve Gürcü prenslikleri,sürekli birbirleri ile çatışma içerisinde bulunduğundan Çağrı Bey batı seferinde çok fazla zorlanmamıştır.⁸² Hristiyan Ermeni ve Gürcü devletlerinin itibarını sarsmış, bunun sonucunda Ermeni arazileri Bizans hâkimiyetine geçmiş ise de daha sonra Türk akınları için kolaylık sağlamıştır. Oğuzların yapmış olduğu bu akınlar, bölgedeki siyasi ve askeri şartları öğrenmelerini sağlamış, böylelikle yapılacak akınlar ve yerleşim için uygun olduğu kanaatine varılmıştır.⁸³

Çağrı Bey'in, üç bin kadar atlı kuvvetle Maverâünnehir'den hareket ederek Horasan ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya ulaşp, Van Gölü bölgesindeki Ermeni topraklarına girişini Urfalı Mateos şu şekilde anlatmaktadır: *"467 nci yılın (17 Mart 1018- 16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve EkanimiSelase'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının*

⁷⁸Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 2002, s.4 vd; Salim Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Ankara 2011, s.482 vd; Ö. Subaşı, *"Tao-Klarçeti Bölgesi"*, s.707 vd.

⁷⁹İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.11.

⁸⁰Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 2014, s.24.

⁸¹Nebi Gümüş, *"Selçuklu-Gürcüİlişkileri"*, **Türkler IV**, Ankara 2002, s.1184 vd.

⁸²İ. Tellioğlu, **Doğu Karadeniz'de Türkler**, s.62 vd.

⁸³M. A. Köymen, **Selçuklu İmparatorluğu**, s.111 vd.

temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün hristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuhuru böyle olmuştur. Bu zamanda Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspurakan eyaletine geldi ve Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi."⁸⁴

Bu yönelişin öncüsü olan Çağrı Bey'in Kafkasların güneyinden Doğu Anadolu'ya girişi ve buradaki faaliyetleri, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini hazırlayan gelişmelerdir. Dolayısıyla Ardahan'ın o dönem tarihi bakımından önemlidir.

1.2.5.1. Ardahan'da Bizans-Gürcü Rekabeti ve II. Basileios'un I. Gürcistan Seferi

Gürcü Kralı I. Giorgi iktidara geldiği esnada, Bizans İmparatorluğu başında II. Basileios (976-1025) bulunmaktaydı. İmparatorluk bu dönemde doğuda Fatimilerle, batıda da Bulgarlar ile sorunlar yaşamaktaydı. İlk başlarda Bizans ile dostane ilişkiler kuran I. Giorgi, Ardahan-Şavşat arasındaki arazi meselesi yüzünden kısa sürede hasım haline gelmiştir. İmparator, 1015 yılında Gürcüler üzerine sefer düzenlemeye karar vermiş,⁸⁵ I. Giorgi ile Bizans İmparatoru II. Basileios arasında geçen mektuplaşmanın ardından her iki taraf da savaş hazırlıklarına başlamıştır. İmparator, içinde yabancı askerlerin de bulunduğu ordusu ile sefere çıkarken, Kral I. Giorgide ordusunun başında Bizans topraklarına yürümüştür. İki ordu Pasinler'de karargâh kurmuş ancak çarpışmaya teşebbüs etmemişlerdir. Bizans ordusu ile orada savaşmayı göze alamayan I. Giorgi Oltis (Oltu) şehrini yakarak geri çekilince imparator II. Basileios da onu takiben Kola (Göle)'ya kadar gelmiştir. Bizans'ın öncü kuvvetleri ile I. Giorgi'nin artçı kuvvetleri Kola/Kolaver (Göle) Şirimni (Türebeler) köyünde⁸⁶ şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve I. Giorgi imparatoru yenerek büyük bir ganimete sahip olmuştur. Her iki tarafın da geri çekilişi sırasında Gürcü askerlerinin bitkinliğini ve dağınıklığını gözleyen II. Basileios, kuvvetlerini yeniden toparlamayı başarmış, düşmanı takip ederek çoğunu kılıçtan geçirmiş ve 1016 yılında Ardahan'a gelerek burayı yağmalayıp yakmıştır.⁸⁷

⁸⁴URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2000, s.48 vd.

⁸⁵İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s.29.

⁸⁶Ermeni kronolojisinde aynı ad "Kabirler" manasında olup, metinde Şirimni/Şirimk şeklinde geçmektedir. Bkz., M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2003, s.267; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s.301.

⁸⁷M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.267 vd; M. Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s.14 vd.

I. Giorgi kuzeydoğuda Ahılkelek bölgesine kadar kaçmış ancak II. Basil arkasından oraya kadar ilerleyince kuzeye doğru çekilmiştir. Bu sırada kendisine bağlı beylere haber göndererek yardım istemiş fakat onlar, imparatora karşı kuvvet göndermekten imtina etmişlerdir. Ardahan'a geri dönen İmparator II. Basil, bütün intikamını bu şehirden çıkarmış, her yeri yakıp yıktıktan sonra Trabzon yakınında bulunan Kalde'deki kışlık karargâhına çekilmiştir.⁸⁸

1.2.6. Ermeni Krallığının Durumu

Bizans İmparatoru II. Basileios iç isyanları bastırdıktan sonra dikkatini Doğu Anadolu'ya çevirmiştir. Bu esnada Çağrı Bey de Doğu Anadolu topraklarında akınlar yapmaktaydı.⁸⁹

Çağrı Bey'in Anadolu'ya yapmış olduğu ilk akınlar sırasında Ermenistan ve Gürcistan, Bizans garnizonlarının otoritesi altında bulunmaktaydı. Bölgedeki Ermeni ve Gürcü krallarının Bizans Devleti ile aralarındaki münasebetler pek dostane değildi. Gürcüler, İmparatora karşı bir isyanda bulunmuyor olsalar dahi, Bizans'ın siyasi tahakküm ve müdahalesinden hoşlanmadıkları da bilinmekteydi. Ermeniler ile Bizans arasındaki belirgin ayırıcı özellik ise mezhep farklılığından kaynaklanmaktaydı.⁹⁰

Çağrı Bey batı seferine çıktığında Ermeniler, iki önemli ailenin idaresi altındaydı. Etrafı surlar ile çevrili prenslikler durumundaki bu iki siyasi aileden en önemlisi Bagrathılar⁹¹ olup, Anı ile Kars'a hâkimdiler. Diğeri ise Van ve çevresini idare eden Ardzrouni⁹² ailesiydi. Her iki ailenin birlik içerisinde hareket etmemeleri ve bölgedeki varlıklarını

⁸⁸F. Kırzioğlu, **Kars**, s.301 vd; M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.268 vd.

⁸⁹Kemal Taşçı, **Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)**, Erzurum 2013,(Yayınlanmamış Doktora Tezi) s.143 vd.

⁹⁰ Ermeniler IV. yüzyılda Bizanslılar vasıtasıyla Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Fakat kısa bir süre sonra Ermeniler, Papaz Gregor'un kurduğu Gregoryen kilisesine bağlanmıştır. Rum kilisesi bu durumdan rahatsız olmuş ve Gregoryen mezhebinin Bizans topraklarında yayılmasını istememiştir. Bizans'ın yerli Ermenileri Grek Ortodoksisini kabul ederek Grekleşmişlerdir. Bkz: Savaş Sertel, **XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri**, Elazığ 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)s.8 vd.

⁹¹ Ermenistan'da 806-1045 yılları arasında hüküm sürmüş olan Ermeni hanedanlığıdır. Daha sonra Anı'da, Kars'ta, Lore'de ve Gürcistan'da dört kola ayrılmak üzere hüküm sürmüşlerdir. Bkz., URFALI MATEOS, **Vekayi-name**,s.14.

⁹²Antsevatsik bölgesine hâkim olan Ermeni kral hanedanı. Bkz., URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.374; Ardzruniler, Asur asıllı olduklarını iddia etmiş ve şecerelerinin Senekerim'in oğullarından birine dayandırmışlardır. Başkentleri ise Küçük Ağpağ (Hakkâri) ile Büyük Ağpağ (Başkale ve Muradiye'yi kapsayan bölge) Atamagred'dir (Başkale bölgesi). Bkz. Dilek Kızıtanır, **Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İlişkileri**, Konya 2018, s.16 vd. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

güçlendirebilmek için farklı devletlerle iş birliği yapmaları⁹³ gerek Bizans'a, gerekse de Türklere karşı mukavemeti zayıflatmaktaydı.

1.3. ÇAĞRI BEY HAREKÂTININ BÖLGEDEKİ AKİSLERİ

Horasan ve Azerbaycan'dan geçen Çağrı Bey 1018 yılında Van Gölü çevresinde Ermeni krallığı topraklarına girerek, karşısına çıkan orduları bozguna uğratmıştır. Çağrı Bey'in Vaspuragan bölgesine sefer düzenlediği sırada Ermenilerin Ardžruni hanedanı hüküm sürmekteydi. Van Gölü Havzası'nın doğu ve güneydoğu bölgelerine giren Çağrı Bey, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan Ostan (Vestan, Gevaş) bölgesine de akınlar düzenlemiştir. Ermeni kralı Senekerim (1003-1021) ve komutan Şapuh, Selçuklulara karşı çıkmaya çalışmış fakat tutunamayarak ağır kayıplar vermişlerdir.⁹⁴ Türk atlıları karşısında yaşanan bu mağlubiyeti Ermeni kralı Senekerim, Peygamber Yeşua ve Partlı Aziz Katalikos Nerses'in kehanetine bağlamıştır.⁹⁵ Bu kehaneti; *"O zaman, onlar Şarktan Garba, Şimalden Cenuba kaçacaklar, fakat yeryüzünde rahat bulamayacaklardır. Çünkü dağlar ve ovalar kanla dolacaktır. İşte Peygamber Yeşua demiştir ki 'onların atlarının ayakları dayanıklıdır. Onlar her gün, şehvet ve menfur arzularının sevgisi ile sefahatlara kapılıyorlar'. Patriklerle psikoposlar, papazlarla rahipler, Allah'tan ziyade parayı seveceklerdir."*⁹⁶ *"467'nci yılın (17 Mart 1018- 16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan Hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Akanimi Selase'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuhuru böyle olmuştur. Bu zamanda, Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspurakan⁹⁷ eyaletine geldi ve Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi"* şeklinde anlatan Urfalı Mateos, Hristiyan dünyasını da gelecekteki Türk

⁹³ İbrahim Tellioğlu, *"Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi"*, **Tarihte Türkler ve Ermeniler II**, Ankara 2014, s.111 vd.

⁹⁴ K. Taşçı, **Van Gölü Havzası**, s.143 vd.

⁹⁵ Bilal Gök, *"Büyük Selçuklu Devleti'nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah'ın Ölümüne Kadar (1018-1092)"*, **Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi IV/7**, Ankara 2015, s.175.

⁹⁶ URFALI MATEOS, **Vekayi-name**, s.49 vd.

⁹⁷ Van eyaleti bkz., MÜVERRİH VARDAN, *"Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)"*, (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I/2**, İstanbul 1937, s.166.

kasırgasına karşı uyarıyordu.⁹⁸Bu hadiseyi Tuğrul Bey’e mal eden Müverrih Vardan ise Çağrı Beğ’in Tuğrul Bey emri ile hareket ettiğinin teyidini gerçekleştirmiştir.⁹⁹

Bu ülkenin batı kısmını hâkimiyeti altına alan Çağrı Bey, yönünü kuzeye Şeddadi¹⁰⁰arazilerine çevirmiştir. Müteakiben Nahçıvan havalisinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için kuzeyde Selçuklu kuvvetlerini durdurmak isteyen AnıKrallığının Bıcnı kalesi kumandanı VasakPahlavuni’nin¹⁰¹kalabalık ordusunu bozkır usulü savaş sayesinde mağlup etmiştir.¹⁰²

Çağrı Bey’in Anadolu seferinde Ermeni Vaspuragan Krallığı’nın batı bölgesine hâkim olduktan sonra, Tuğrul Bey’e rapor verirken kendileri için tehlike teşkil edebilecek iki mihver gücün Harezmşah Harun ve GazneliMesud olabileceğini söyleyerek “*Keşfetmiş olduğum Horasan ve Armeniya’ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur*”¹⁰³demesi Anadolu’nun fethine dair planlar yaptığını göstermektedir. Çağrı Bey’in Anadolu’ya düzenlediği seferin başarı ile sonuçlanması bir yandan Maverâünnehir’de güç şartlar altında bulunan Selçuklular için moral olurken öte yandan gelecekte yürütülmesi planlanan harekâtın maddi kaynaklarının da tespitini sağlamıştır.¹⁰⁴

1.4. GÜRCÜLERİN BİZANS’A KARŞI FATİMİLERLE İTTİFAK ARAYIŞI VE II. BASİLEİOS’UN II. GÜRCİSTAN SEFERİ

Selçuklu akınlarının başladığı esnada hem Ermenilerle Gürcülerin birlik olmaması hem de II. Basileios’un Balkanlardaki karışıklılarla ilgilenmek zorunda kalması sebebiyle Çağrı Bey’in seferleri nispeten kolay ve başarılı olmuştur.¹⁰⁵

⁹⁸ URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.48 vd.

⁹⁹ Olayı “*Tuğrul Bey 1021 yılında sefere çıktı. Liparit beşyüzsüvarileNahçıvan’da onun karşısına çıktı ve ordusunun çokluğunu görünce kaçtı. Türkler Dnuine akın ettikleri zaman, Vasak onlara karşı geldi ve büyük kahramanlık gösterdikten sonra Sergevile döndü. Vasak orada istirahat için biraz uyurken meçhul bir şahıs tarafından başına taşla vuruldu ve öldürüldü.*” şeklindeki kayıt için bkz.,MÜVERRİH VARDAN, “*Türk Fütühatı*”, s.172.

¹⁰⁰ Abbasilerin zayıflamasından sonra ortaya çıkan mahalli hanedanlardan biri olup, 951-1175 yılları arasında Arran ve Doğu Anadolu’nun bazı şehirlerinde hüküm süren bir İslam hanedanlığıdır. İlk atası Muhammed b. Şeddad b. Kurtuk’tur. Bkz: Gülay Ögün Bezer, “*Şeddadiler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.409 vd.

¹⁰¹ Ermeni hanedanı olup, Anı, Kars, Lore ve Gürcistan’da hüküm sürmüşlerdir. URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.14.

¹⁰² İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 11.

¹⁰³ GREGORY ABU’L-FARAC (BAR HEBRAEUS), **Abu’l-Farac Tarihi I**, (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999, s.293.

¹⁰⁴ Yusuf Ayönü, **Selçuklular ve Bizans**, Ankara 2014, s.10.

¹⁰⁵ İ. Kafesoğlu, “*İlk Selçuklu Akını*”, s.266 vd.

Gürcü Krallığı'nın güçlenerek Bizans topraklarına sarkmasını engellemek isteyen İmparator II. Basileios, planladığı yeni bir sefer için Gürcü Krallığına karşı Bagrat ailesini desteklemiştir. Onun bu siyasetini fark eden Gürcü Krallığı ise Bizans'ın doğudaki düşmanı Fatımiler ile ittifak kurunca, İmparator, Bagrat ailesini desteklemekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Kafkas sınırını kontrol altına alma azminde olduğunu da 1021 yılında ikinci Gürcistan seferine çıkarak göstermiştir. Ezici Bizans ordusuna karşı, bütün kuvvetleri ile karşı koyan I. Giorgi, yenilerek kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. İmparator, onu Trialeti'ye kadar takip etmiş fakat kış mevsiminin yaklaşması üzerine kışlamak için yine Trabzon'a dönmüştür. İmparatorun bu seferleri Gürcistan Krallığını büyük ölçüde zayıflatmıştır. O sebeple Bizans toprakları, I. Giorgi'den sonra Gürcistan Kralı olan IV. Bagrat (1027-1072) zamanında Gence'ye kadar genişlemiştir.¹⁰⁶ Ancak bu durum, Bizans'taki taht kavgaları sebebiyle fazla uzun sürmeyecektir.

1.5. BİZANS'IN ÇEKİLİŞİ VE GÜRCÜ ERİSTAVLARIN GÜÇLENMESİ

Bizans, taht çekişmeleri sebebiyle Doğu Anadolu'dan çekilmek zorunda kalınca bunu fırsat bilen Gence Şeddadi Emiri Fadlun, Gürcü topraklarına saldırılar düzenlemeye başladı. Kral IV. Bagrat'ın henüz çocuk olmasından dolayı ülke savunmasını üstlenen Liparit, İvane, Ran ve Kahet Kralı Kvirike, İoane Abazadze, Ermenistan Kralı David ve Tiflis Emiri Cafer gibi eristavlar/aristavlar¹⁰⁷ harekete geçtiler. Ekletz¹⁰⁸ bölgesinde Emir Fadlun'u yenen eristavlar, kaçmaya mecbur bıraktılar. Böylece Abhazya-Kartli dışında ülkenin en stratejik bölgelerini ellerinde bulunduran eristavlar, yönetimde belirleyici duruma geldiler.¹⁰⁹

Bizans İmparatorluğu II. Basileios'un ölümünden itibaren gerilemeye başlayınca, Gürcü ve Ermeniler, Kafkasya'da ilerleyen Selçuklu akıncılarına karşı hamisiz mücadele etmek zorunda kalacaklardır. Eristavların yarattığı kargaşa ise Selçuklu öncü

¹⁰⁶İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.35.

¹⁰⁷Gürcüce bir kelime olup, büyük bir orduya hükmeden, belli bir eyalete sahip şahıslara denir. Bkz., N. N. Şengeliya, *"XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular"*, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXII/2**, İzmir 2007, s.229.

¹⁰⁸Elsetzi diye okunan bu çay, Ağstafa ve Şankor gibi Kür'ün bir kolu olup, Wakhoucht'un Tus-Çayı dediği Karabağ Çayı'dır. Bkz., M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.349; Nevzat Keleş, **Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul 2016, s.124.

¹⁰⁹M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.277; İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.38; N. Keleş, **Şeddadiler**, s.124 vd.

kuvvetlerinin işini kolaylaştıracak ve Tiflis'e dayanan Türk boylarının buraya konuşlanmasına imkân verecektir.

1.6. TİFLİS'TE TÜRK-GÜRCÜ MÜCADELESİ

Kral IV. Bagrat'ın çocukluğundan istifade eden Gürcü eristavların isyanları ve iç mücadeleleri Selçuklulara karşı mukavemeti daha da düşürmekteydi. Ermenilerin Anadolu içlerine tehcir ettirilişi neticesinde güç boşluğu oluşan Kafkas bölgesi, 1028'de Gazneli Mahmud'a yenilerek dağılan Kızıl, Yağmur, Göktaş ve Boğa Türkmenlerinin dikkatinden kaçmamıştır. Bir kısmı Kafkaslara yönelen bu Türkmenlerin esas kitlesi, Gazneliler ile geçirilen zorlu birliktelikler sonucunda 1034'ten itibaren Azerbaycan'a gelebilmişlerdir.¹¹⁰ Bu geliş, Çağrı Bey'in akını sonrasında bölgedeki Türkmen varlığını yeniden canlandırabilmiştir.

Bu sırada Selçuklular 1035 yılında Harezm'den Horasan'a geçmiş, Tuğrul ve Çağrı Bey'in idaresi altına girmeyen bir grup Türkmen de Azerbaycan'da Revvadi Hanedanlığı emirlerinden Vahsudan'ın¹¹¹ hizmetine girerek bölgedeki İslam varlığını güçlendirmiştir.¹¹²

Selçukluların Kafkaslar üzerinde yayılmaya başlamaları Bizans'ın tüm dikkatini Kafkasya'ya çevirmesine sebep olmuştur. Bizans'ın Ermenilere sürekli olarak saldırması ile Ermeni askeri gücü zayıflamasından dolayı Selçuklulara karşı koymakta da zorlanmışlardır. Aynı siyaseti Gürcülere de uygulayan Bizans, ilk olarak 1037 yılında Selçuklularla karşılaşmıştır. Bu karşılaşma IV. Mihail'in (1034-1041) hükümdarlığı esnasında Berkri şehri civarında meydana gelmiştir. Ermeni feodalleri vasıtasıyla Türklerin saldırılarını önlemek isteyen Bizans İmparatorluğu'nun ordusu dağıtılmıştır.¹¹³

Bu süreçte Türkmenlerin Tiflis ve civarındaki Hristiyan varlığına tehlike teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Tiflis'i Müslümanlardan kurtarmak amacıyla 1038 yılında harekete geçen IV. Bagrat'ın, üzerine gelen Türkmen boylarını duyunca kuşatmayı

¹¹⁰Bkz., İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.14 vd.

¹¹¹X.yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kurulan Revvadi hanedanlığı hakkında geniş bilgi için bkz., Cengiz Tomar, "*Revvadiler*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.36 vd.

¹¹²Y. Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.116.

¹¹³Rauf A. Hüseyinof, "*Malazgird ve Kafkaslar*", **Tarih Araştırmaları Dergisi S.10**, Ankara 1968, s.62 vd.

kaldırması ve memleketine çekilmesi bunun göstergesidir.¹¹⁴Oğuzların bölgede ne kadar tesirli oldukları İbnü'l-Esir'in: "*Abhaz kralı bu sene Tiflis şehrini kuşattı. Şehir halkı teslim olmamakta direnince kral muhasarayı bir süre devam ettirdi ve onları zor durumda bıraktı. Yanlarındaki yiyecekler bitip erzak gelmez olunca Tiflis halkı Azerbaycan'daki Müslümanlara haber gönderip onları Abhazlara karşı savaşa ve kendilerine yardıma çağırdı. Oğuzların Azerbaycan'a varmaları ve kendilerine yaklaşmaları, ayrıca Ermenilere neler yaptıklarını duymaları üzerine Abhazlar korkup kaçtılar. Azerbaycan hâkimi Vehsuzan Oğuzların kuvvetine ve onlara karşı koyacak durumda olmadığını anlayınca, yukarıda zikredildiği üzere, Oğuzlara iyi davrandı; onlarla akrabalık tesis etti ve yardımlarını gördü*" şeklindeki kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹¹⁵

Daha sonra 1041'de Vehsudan'ın ihanetine uğrayan bir kısım Türkmen ise müstakil hareket etmeye başlamış Azerbaycan'dan ayrılarak Urmiye'ye gidecek, oradaki soydaşları ile birleşerek Hakkâri yörelerine başarılı akınlar yapacaklardır.¹¹⁶

Emir Fadlun'u mağlubiyete uğratan eristavlardan Liparit ile Kartlieristavı İoane Abazadze, Tiflis emiri Cafer'i¹¹⁷ ihanetle suçlayarak şehri elinden aldılar. Buna tepki gösteren Kral IV. Bagrat, Cafer'i affederek Tiflis Emirliğini sürdürmesi talimatını verince Liparit'in husumetine sebep oldu. O, bundan sonra IV. Bagrat'ı Tiflis'i zaptetmesi yönünde sürekli azmettirmeye gayret edecek ve bunda da başarılı olacaktır. Kral IV. Bagrat'ın ordusu, Kür Nehri'nin güneyinde, şehrin üst ve alt kısımlarından Tiflis üzerine yürürken nehrin kuzeyinde, İsan tarafında da Heret ve Kahet askerleri mevzilenererek kuşatmayı başlatmışlardır. Bu sırada Kaheti Kralı Kivirike (Küirige) Ossetli bir köle tarafından öldürülünce, yerine yeğeni Gagik geçmiş ve iki yıl süren

¹¹⁴İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.39; S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, s.299.

¹¹⁵İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih IX**, s.349.

¹¹⁶Vehsudan'ın ihaneti sonucunda gelişen olaylar, kaynaklara: "*432(1040-1041) yılında Vehsuzan b. Mehlân Tebriz şehrinde Oğuzlardan çok sayıda insanı öldürdü. Vehsuzan Oğuzlardan büyük bir cemaati kendileri için hazırladığı bir ziyafete davet etmişti. Bunlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerinden otuz kişiyi tevkif etti, bunun üzerine kalanların cesareti kırıldı, moralleri bozuldu. Vehsuzan burada Oğuzlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkâri kasabasına gittiler.*" şeklinde yansımıştır. Bkz., İBNÜ'L ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih IX**, s.297.

¹¹⁷Tiflis'te kendilerini Ümeyyilerin azadlığı sayan, gümüş sikkeler kestirerek 912-1068 yılları arasında hüküm sürmüş olan Arap kökenli Caferoğulları beyliğinin hükümdarıdır. Geniş bilgi için bkz., V. Minorsky "*Tiflis*", **İslam Ansiklopedisi XII**, İstanbul 1993, s.268; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara 1982, s.2.

muhasaraya katılmıştır.¹¹⁸Şehir halkı muhasara sebebiyle çok fazla açlık çekince, Emir Cafer, Fadlun'un torunu Gence Şeddadi Emiri Ebü'l-Hasan Ali el-Leşkeri b. Musa'nın¹¹⁹ ordusuna katılmak üzere kaçmış ve Tiflis'liler teslim olmaya karar vermişlerdir. Bu şartlar altında Aphaz ileri gelenlerinden bazıları¹²⁰ kralın da haberi olmadan Emir Cafer ile Tiflis emiri olarak tanınması konusunda anlaşmış ama bunu onun düşmanı olan Liparit'ten saklamışlardı. O sebeple IV. Bagrat'a, kaçmış olan Emir Cafer'i takip etmemesi tavsiyesinde bulunmuşlardır.¹²¹

1.7. GÜRCÜLERİN ARDAHAN GÜZERGÂHINI TAHKİM ETMESİ

IV. Bagrat'ın iki yıl süren Tiflis kuşatmasından sonuç alamamasının önemli sebeplerinden biri Posof'taki Çak Kal'ası hâkimi Liparit'in ona destek vermemesidir.¹²² Liparit, IV. Bagrat'tan ziyade, kardeşi Demetre'yi kral olması için desteklemekteydi. Onun itibar kazanması maksadıyla Bizans'tan gelen Demetre'ye kuvvet desteği sağlamıştır. Demetre ise Kartli'ye girerek Ateni'yi kuşatmış ve civardaki yerleri de tahrip etmiştir. Kale içerisinde bulunan kumandanlar IV. Bagrat'a sadık olduklarından Liparit'in de içinde bulunduğu Demetri birlikleri kaleyi zaptedememiştir.¹²³ Liparit de o zamandan beri kralın gözünde şüpheli duruma düşmüştür. Kral IV. Bagrat ise dönüş yollarındaki kaleleri tahkim ettirerek onları barışa zorlamış ve kış yaklaşp da Bizanslılar geri dönmek zorunda kalınca Liparit, barışa mecbur olmuştur.¹²⁴IV. Bagrat, Kür havzasını kontrol altına alarak sadece Liparit'i barışa mecbur etmemiş aynı zamanda Bizanslıların, daha da önemlisi Türklerin tâbî güzergâhı olacak geçitleri tutmuştur.

Selçuklu akınları karşısında zor durumda kalan IV. Bagrat (1027-1072), Bizans'tan aldığı askeri yardımlar ve ülkenin ormanlık olması sayesinde uzun süre dayanabilmiştir. Selçuklular ve onların müttefiki Divin Emirliğine karşı¹²⁵ ülke içerisinde güzergâh

¹¹⁸Aphazya Kralı Kahet senyörlerinin IV. Bagrat'ın safına geçmelerinden ötürü Kahetliler'e düşman olduğu görülmektedir. Bkz., M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.278 vd.

¹¹⁹Gürcü kroniği onun Fadlun'un oğlu olduğunu yazmaktadır. Bkz., N. Keleş, **Şeddadiler**, s.142.

¹²⁰Kaynakta bu ileri gelenler *didebül* şeklinde adlandırılmaktadır.

¹²¹M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.278 vd.

¹²²F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, Ankara 1982 s.4 vd.

¹²³M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.278 vd.

¹²⁴M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.278 vd.

¹²⁵Fahrettin Kırzioğlu, "*Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi II**, Ankara 1971, s.122.

durumunda olan Kür boylarında sınırları genişletmeye ve kaleleri tahkime gayret etmiştir. IV. Bagrat, Çıldır Gölü kuzeydoğu ucunda büyük bir açık şehir durumunda olan Ağca-Kala Adası ve Kür kıyısındaki Akalkalak için 1040 yılında kaleler yaptırmaya başlayacaktır.¹²⁶

Selçuklu kuvvetlerinin 1040'da Gaznelilere karşı, çok uzak bir coğrafya olan Dandanakan 'a çekilmesine rağmen Gürcülerin Anadolu'ya geçiş güzergâhındaki kaleleri inşa ettirmesine bakılırsa, Selçukluların tekrar geri döneceğine ve Anadolu'ya yönelik planları olduğuna dair korkunun devam ettiği söylenebilir.

1.8. TUĞRUL BEY DÖNEMİ TÜRK AKINLARI

1.8.1. Dihistan, Nesa ve Ferave'nin Gaznelilerden Alınması

Gazneli hükümdarı Sultan Mesud tahta çıktığı günden itibaren devletini sıkıntıya sokan bir Selçuklu yükselişi ile karşı karşıya kaldı. Horasan'a göç eden Selçuklular, Sultan Mesud'a mektup yollayarak Nesa ve Ferave'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istediler. Bu isteklerini itaatsizlik olarak değerlendiren Sultan Mesud, Nesa'ya yönelmiş olan Selçuklular üzerine 17.000 kişilik bir ordu gönderdi. Savaşın ilk safhalarında Gazneli ordusunun üstünlüğü görülse de bu uzun sürmemiş ve Selçuklular 29 Haziran 1035 tarihinde Gazneli ordusunu Nesa yöresindeki Hisar-ı Tak'ta bir yenilgiye uğrattı. Yapılan anlaşma ile Selçuklular meşru bir kuvvet olarak tanındı. Dihistan, Nesa ve Ferave onlara bırakıldı.¹²⁷ Bu olaylar üzerine geri çekilerek güçlenmeyi planlayan Sultan Mesud, 1037'de zenginlikler diyarı Hindistan'a yeni bir sefer düzenledi. Sultan Mesud'un Hindistan'da olmasını fırsat bilen Selçuklular, daha da kuvvetlenerek,¹²⁸ Kafkaslar üzerine ordu sevk ettiler.

1.8.2. Güney Kafkas Seferi

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı mutlaka fethetmek isteyen Selçuklu kuvvetleriyle, Bizans arasındaki ilk büyük çarpışma 1037 yazında bugünkü Muradiye

¹²⁶F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, Ankara 1982 s.4 vd.

¹²⁷ Erdoğan Merçil, "*Mes'ud b. Mahmud Gaznevi*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.347 vd.

¹²⁸N. Durak, **Hindistan**, s.53 vd.

civarında bulunan Berkri¹²⁹ şehri yakınında meydana gelmişti. Selçuklular, Ermeni feodallarıyla birlikte Türklerin yolunu kesmek isteyen IV. Mihail'in (1034- 1041) imparatorluk müfrezelerini yok etmişlerdi.¹³⁰ Bundan sonra hamisiz kalan Ermeni ve Gürcüler de Selçuklular karşısında fazla direnemeyeceklerdir.

1.8.3. Talhab Zaferi, Nişabur'un Fethi ve Tuğrul Bey'in Tahta Geçmesi

Hindistan'dan görülmemiş bir ganimet ve zenginlik ile 11 Şubat 1038'de Gazne'ye dönen Sultan Mesud, Selçuklu meselesini halletmek üzere büyük bir ordu gönderdi. Serahs yakınlarında Talhab'da 1038'de meydana gelen savaşta Sultan Mesud yenildi. Böylelikle Selçuklular Horasan'ın bir kısmına hâkim oldular. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın Nişabur'u zapt etmesinin ardından buraya gelerek 1038 yılında tahta oturdu.¹³¹ Tuğrul Bey, hükümdar olduktan sonra ülkeyi hanedan üyeleri arasında paylaştırmıştır. İbrahim Yinal'ı Hemedan'a, Emir Alp Sungur Yakuti'yi Ebher, Zencan ve Azerbaycan'a, Kutalmış'ı ise Cürcan¹³²/Gırgan ve Damğan'a tayin etmiştir.¹³³ Tuğrul Bey tarafından Güney Kafkasya'nın fethi için görevlendirilmiş olan Kutalmış, Aras Nehri'ni geçerek kısa sürede Arran,¹³⁴ Gürcistan ve Ermenistan ülkelerini fethetmeye başlamıştır.¹³⁵ Sultan Tuğrul döneminde Türkmen akınları bir süre daha devam edecek ama Anadolu'nun fethine düzenli ordular girişeceklerdir. Nitekim Çağrı Bey'in keşif

¹²⁹Bargiri olarak da bilinen bu isim bugünkü Van Gölü'nün kuzey doğusunda bulunan Muradiye civarı için kullanılırken [Bkz., Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara 2017, s.89]; Bergeri şeklinde de kullanılmış ve Ahlat ile Erciş'in güneyinde, doğu-batı istikametinde bulunan bugünkü Van Gölü'nü ifade etmiştir. Bkz., İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014, s.266.

¹³⁰Rauf A. Hüseyinof, "*Malazgird ve Kafkaslar*", s.63.

¹³¹EL-CÜZCANİ, **Tabakat-ı Nasiri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar**, (nşr. E. Göksu), Ankara 2015, s.69 vd; Telh-Âb: Acı Su *anlamına* gelmektedir. Bu savaşın tarihi bazı kaynaklarda 24 Mayıs 1037 şeklinde verilmektedir. Bkz., Sebahattin Çelik, "*İbrahim Yinal'ın Eski Türk Töresi Gereği Selçuklu Tahtında Hak İddia Etmesi*", **Rıfat Özdemir'e Armağan**, (R. Doğanay), İstanbul 2018, s.6.

¹³²Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinden itibaren Mazenderan bölgesinin doğu kısmını teşkil etmektedir. Ortaçağ İslam coğrafyacıları tarafından bazen Teberistan, bazen de Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. Bkz., Rıza Kurtuluş, "*Cürcan*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.131.

¹³³MUHAMMED b. ALİ b. SÜLEYMAN ER-RAVENDİ, **Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti) I-II**, (A. Ateş), Ankara 2020, s.103.

¹³⁴Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan, kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan'ın olduğu kısım Arran (Erran) bölgesidir. Bkz., Abdülkerim Özaydın, "*Arran*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394 vd.

¹³⁵Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1934, s.24.

harekâtı sonucunda yurt tutulması planlanmış olan bu toprakların fethi tamamen Dandanakan'da kazanmaya bağlı olacaktır.

O sebeple Çağrı Bey, bu savaşı bir ölüm kalım mücadelesi olarak görmekteydi. Nitekim 1040 yılında kazanılan Dandanakan Savaşı ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile birlikte fetih planları da uygulamaya konulmuştu.¹³⁶

Abbasi Halifesinin onu tebrik etmesi, Gaznelilerden beklentisi kalmadığını ve onlardan daha çok İslam âleminin yükselen gücü mahiyetindeki Selçuklulara umut bağladığını göstermektedir.

1.8.4. Abbasi Halifeleri ile İrtibata Geçilmesi

1.8.4.1. Abbasi Halifeliği'nin Ermeni Siyaseti

Müslümanların Güney Kafkasya'ya olan ilgisi bölgeyle alakalı olmaktan ziyade, Doğu Roma İmparatoru Herakleios (610-641)'un ve varislerinin Ermenilere olan yakınlığından ileri gelmekteydi. Ermeni asıllı olup, gençlik yıllarını Ermenista'da geçiren Herakleios, ordusunun büyük bir kısmını onlardan oluşturmuş hatta Sasaniler ile yaptığı savaşta, Ermenilerden büyük destek toplamıştır.

Abbasi Halifeliği açısından Doğu Roma askeri gücünü, Ermenilerden mahrum etmenin yolu bölgeye hâkim olmak ya da Ermenilere Herakleios'tan daha yakın davranmakla mümkündü. Bu yüzden Ermeniler her iki taraf için de tampon güç niteliğindeydi. Elleri geçen bu fırsatı değerlendiren Ermeniler, iyi bir denge siyaseti uygulayarak krallıklarının çıkarlarını koruyabilmişlerdir.¹³⁷

X. yüzyılın ortalarına doğru giderek gücünü kaybeden Abbasi halifeliği, Bağdat ve civarında nüfuzunu artırma mücadelesi vermiş ancak mahalli emirlere boyun eğmek zorunda kalmıştır. Şiiliği benimsemiş olan Ahmed b. Büveyh'in, Bağdat'ı 945 yılında işgal ederek halifeleri iş başından uzaklaştırması, bazı halifelerin gözüne mil çektirerek

¹³⁶MAULANA MINHAIJ-UD-DIN ABU-UMAR-I-USMAN, *Tabakat-ı Nasırı; A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia Including Hindustan from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) I*, (nşr. H. G. Raverty), New Delhi 1970, s.130 vd.

¹³⁷Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II*, 2017, s.300.

itibarsızlaşmalarına sebep olmuştur.¹³⁸Büveyhiler, Şii hâkimiyetini tesis edip, geleneklerini yaygınlaştırırken, Abbasi halifeliğine son vermeyerek, Sünni halkın gazabını çekmemişlerdir.¹³⁹Bütün bunlar, Abbasilerin Selçuklulara yönelmesine zemin hazırlayacaktır.

1.8.5. Abbasi Halifeliği'nin Selçuklulara Yönelmesi

Büveyhiler elinde yıkılış sürecine giren Abbasi Halifeliği, kurtuluş çareleri aramaktaydı. Gerçekten de Halifelik nezdindeki İslam âlemini kudretli zamanlarına yükseltecek zinde bir güce ihtiyaç vardı.

Selçuklular, İslam dünyasının siyasi bakımdan zayıf olmasından yararlanarak, XI. yüzyılın ortalarına doğru İslam ülkelerine göç ve akınlara başlayınca, Selçuklu beylerinin Horasan bölgesinde kurmuş oldukları hâkimiyet, halife tarafından dikkatle izlenmiş, takdir edilmiş ve taraflar arasında ilk ilişkiler kurulmuştur.¹⁴⁰

Abbasi Halifeleri ile Selçuklular arasındaki ilk münasebetler Nişabur'un 1038 yılında zapt edilmesi ile başlamıştı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e Rey, Hemedan ve diğer Cibâl şehirlerinde¹⁴¹ imar yapmaları üzerine mektup yollamasını fırsat bilen Sultan Tuğrul, gelen elçilere büyük saygı göstermiş ve bu durumu değerlendirerek, Gazneli Mesud'un hükümdarlığını liyakatle yerine getirmedeği gerekçesiyle idareyi eline aldığını bildirmiştir. Bununla beraber memleketi koruma konusunda halifeye tâbî olduklarını da vurgulamıştır. Bu olayla Selçukluların siyasi ve dini temeli de atılmıştır.¹⁴²

Mukabil elçinin dört yıl geçtikten sonra gönderilmesine bakılırsa Selçukluların bu süre zarfında İslam dünyasına dair bazı hazırlıklar yaptıkları söylenebilir. Nitekim İbrahim Yinal'ın halifeye gönderdiği bu elçi, Tuğrul Bey'in Hac yollarını Bedeviler'in yağmalarından korumak için Bağdad'a bir ordu göndermek istediğini iletmış, hatta

¹³⁸Geniş bilgi için bkz., Erdoğan Merçil, “Büveyhiler”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1992, s.496.

¹³⁹Bkz., M. Şemseddin Günaltay, “Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, **Bulleten VII/25**, Ankara 1943, s.82 vd.

¹⁴⁰Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri”, **Türkler IV**, Ankara 2002, s.1107 vd.

¹⁴¹Cibâl kelimesi, cebeller, dağlar anlamında kullanılmaktadır. Bkz. İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2011, s.253

¹⁴²Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.24**, Konya 2008, s.320.

ordunun hürmetle ve hediyelerle karşılanması gerektiğini de tavsiye etmiştir.¹⁴³ Görüldüğü gibi halifeye sunulan Hac yollarını koruma teklifi bir bakıma Anadolu'nun fethi hazırlıklarını da kapsamaktaydı. Ama öncelikle Horasan'a tam anlamıyla hâkim olmak gerekiyordu.

1.8.6. Horasan Hâkimiyeti

Dandanakan Savaşı'nın ardından Selçuklular ilk on beş yıl zarfında hızlı bir büyüme göstermiştir. Sürekli olarak karışıklıkların yaşandığı Cürcan ve Teberistan bölgesi Tuğrul Bey'in dikkatinden kaçmamıştı. Ondan dolayı Tuğrul Bey 1041-42 yılları içerisinde güçlü bir ordu ile harekete geçerek Cürcan, ardından da Taberistan'ı ele geçirmiştir. Mahalli hâkim Enuşirvan (1043-44) tâbiyetini arz ederek 100.000 dinar ödemesi karşılığında barış yapılmıştır. Ziyari¹⁴⁴ (Veşmgiri) ve Bavendi hanedanları itaat altına alınmış, Taberistan yıllık 50.000 dinar vergi ödenmesi şartıyla emirlerden ZiyariliMerdavic b. Bisu'nun idaresine bırakılmıştır.¹⁴⁵ Böylelikle Selçuklular Hazar Denizi çevresindeki hâkimiyetlerini genişletmiştir. Bu bölgeler iklim yönünden çok el verişli olmasa da Türkistan'ı İran, Güney Kafkasya ve Anadolu'ya bağlayan yollar üzerinde bulunduğu için önem arz etmekteydi. Tuğrul Bey 1042 yılında Mervanilerin¹⁴⁶ hâkimiyeti altında bulunan Doğu Anadolu'nun fethi için Buka ve Anasioğlu komutasındaki on bin atlıyı bölgeye sevk etmiştir.¹⁴⁷ Dandanakan Zaferini takip eden iki yılda Türkmenlerin Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelmesiyle bölgedeki siyasi denge değişmiştir.

¹⁴³Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976, s.35 vd.

¹⁴⁴Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Cürcan ve Taberistan'da 928-1090 yılları arasında hüküm sürmüş Deylemlî hanedan. Bkz., Erdoğan Merçil, *"Ziyariler"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XLIV**, İstanbul 2013, s.498 vd.

¹⁴⁵İBNÜ'L-ESİR, **El KâmilFi't-Tarih IX**, s.379.

¹⁴⁶Kurucusu Bad (Baz) lakaplı Ebu Şuca Abdullah Hüseyin'dir. İlk siyasi faaliyetleri Bağdat'a hâkim olan Şii Büveyhoğulları'nın emiri Adududdevle'ye karşı olmuştur. Bad, Bizans'ın bölgedeki iktidar boşluğundan yararlanarak Erciş'i 978 yılında ele geçirmiştir. Adududdevle'nin 983 yılında ölümü üzerine, Bad, Diyarbakır bölgesine inerek Meyyafarikin'i almış ve Mervaniler olarak anılacak devletin temellerini 983 yılında atmıştır. Ardından Amid, Nusaybin, Cizre ve Ahlat taraflarını ele geçirmiştir. Mervaniler ile Selçuklular arasında ilişkiler Tuğrul Bey zamanında başlamıştır. Diyarbakır ve Musul bölgesinde Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar'ın faaliyetlerinden şikâyetçi olan Mervani hükümdarı Nasrüddevle, bu vesileyle haberleştiği Tuğrul Bey ile dostane ilişkiler kurmuş ve Büveyhoğulları adına okuttuğu hutbeyi 1049 yılında Tuğrul Bey adına okutmaya başlamıştır. Devlet, 983-1085 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bkz., Abdürrahim Tufantoz, *"Mervaniler"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.231 vd.

¹⁴⁷SergeyGrigoreviçAgacanov, **Selçuklular**, (nşr. E. N. Necef-A. R. Annaberdiye), İstanbul 2006, s.119 vd.

Söz konusu planlar doğrultusunda batıya yönelen Tuğrul Bey, bu amaçla devletin başkentini 1043'de Nişabur'dan daha batıda olan Rey¹⁴⁸şehrine taşıdı. Bizans'a gaza yapacak akıncılara yardımcı olmalarını için de Türkmenlere emir verdi.¹⁴⁹ Türkler ile Deylemliler arasında Tuğrul Bey'den önce de sorunlar yaşanmıştı.¹⁵⁰ Bundan dolayı Tuğrul Bey, Rey Şehri'nin ele geçirilmesinden hemen sonra, Deylemliler¹⁵¹ ve Zencan üzerine sefer düzenlemeyi gerekli görmüştür.¹⁵² Zira Azerbaycan ve Anadolu harekâtına çıkmadan önce arkasını güvene almak istemiştir.

1.8.7. Azerbaycan ve Anadolu Harekâtının Başlaması

Oğuz grupları, Selçuklu sultanının emri üzerine Erciş yöresini yağmalayarak Bizans'ın Vaspurakan valisi Stephsnos'u da esir ettikten sonra 1045 yılında Azerbaycan'a dönmüşlerdir.¹⁵³ Bu akınlar karşısında Bizanslıların da bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Nitekim Bizans, XI. yüzyılın ilk yarısında takip etmiş olduğu doğu devletlerini egemenliği altına alma politikası devam ediyordu. Bundan dolayı 1045 yılında İmparator Konstantin Monomakhos (1042-1055) Anı ve Divin'e kadar ordu sevk etmiştir. Buna karşılık Tuğrul Bey, Kutalmış'ı büyük bir ordu ile Azerbaycan'a

¹⁴⁸Bugün, İran İslam Cumhuriyeti'nin başkenti olan Tahran şehridir. Bkz., <https://www.google.com.tr/maps/place/Tahran,+%C4%B0ran/@35.5935231,47.3776122,6.25z/data=!4m5!3m4!1s0x3f8e00491ff3dcd9:0xf0b3697c567024bc!8m2!3d35.6885332!4d51.3885498>

¹⁴⁹Salim Cöğce, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler**, Diyarbakır 2004, s.132.

¹⁵⁰Kaynaklar bu durumu; "Şerefüddeve'nin yanında bulunan TürklerlerDeylemliler arasında karışıklık zuhur etti. Olayların sebebi şudur: Şerefüddeve'nin hizmetinde bulunan Deylemlilerin sayısı giderek arttı ve on beş bine ulaştı. Türklerin sayısı ise üç bin idi. Deylemliler Türkler' karşı üstünlük sağladılar. Bir kısım Deylemli ile Türkler arasında sarayda ve tavlada münakaşalar oldu, sonra bu münakaşalar savaşa dönüştü. Deylemliler sayıca çokluklarından ötürü galip geldiler ve Samsamüddeve'nin hapisten çıkarılarak görevine iade edilmesini istediler. Deylemliler Türklerle karşı üstünlük sağlayınca onları takibe koyuldular. Safları karıştı, düzenleri bozuldu. Bunun üzerine aniden geri dönen Türkler de önlerinde ve arkalarından Deylemliler'e karşı hücumla geçtiler. Bunun sonucunda Deylemliler mağlup oldular ve üç binden fazla Deylemliöldürüldü." şeklinde aktarmaktadır. Bkz., İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih IX**, s.46 vd.

¹⁵¹Deylem bölgesi ova ve dağlık olup; ovalık yeri Gilan'dır. Giller, Deylem dağlarının alt tarafında Hazar Denizi kıyılarına yayılmışlardır. Bu dağların halkı has Deylemlilerdir. Etnik menşeleri kesin olarak tespit edilemeyen Deylemliler, çok eski tarihlerden itibaren İran'da yaşayan fakat Farisi olmayan bir kavme mensup olduğu belirtilmektedir. Bkz., İBN HAVKAL, **İslam Coğrafyası**, s.289; Tahsin Yazıcı, "Deylem", **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994 s.203 vd.

¹⁵²Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)**, Ankara 1988, s.11 vd.

¹⁵³S. Cöğce, "Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", s.132.

yollamıştır.¹⁵⁴O da Bizanslı ve Ermeni müverrihlerin Albania¹⁵⁵ ve İberyaya dedikleri Arran, Gürcistan ve Ermenistan bölgelerine girmiştir.¹⁵⁶

1.8.7.1. Harekât Başladığı Sırada Selçukluların Siyasi Durumu

Anadolu'nun fethi harekâtını yeni başkent Rey'den yöneten Tuğrul Bey, hanedan üyelerini fetihlere memur ederken amcası Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal'ı Hemedan ve İsfahan'ın, diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resultekin'i Hazar Denizi Bölgesinin, öteki amcası Musa Yabgu(İnanç Bey)'nün oğlu Hasan ile kendi kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Sungur Yakuti'yi de Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Adı geçen Selçuklu meliklerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri verildi.

1.8.7.2. Azerbaycan'ın Siyasi Durumu

MÖ. VII. asırda İskit/Sakalardan itibaren Hun, Sabar/Sabir, Hazar ve Bulgar dönemlerinde belirleyici olan bölgedeki Türk varlığı, bu devirde bir devlet çatısı altında toplanamadığından dolayı etkili değildir. Özellikle savaşçı Kıpçakların, Kafkasya'daki Gürcü ve Ermeni siyasi teşekkülleri içerisinde asker olarak görev almaları, ardından da büyük oranda Hristiyanlığı kabul ederek erimeleri hatta İslam ordularına ve Türklere karşı canları pahasına yeni devletlerini korumaları, Selçukluların işini daha da zorlaştırmaktaydı.

Selçuklular geldiği sırada Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yönetimleri Bizans'a bağlı Hristiyan Ermeni ve Gürcü halkları bulunmaktaydı.¹⁵⁷

Müslümanlar ise Derbend - Hazar Denizi kıyılarında Şirvanşahlar¹⁵⁸Nahçıvan, Dübeyl, Gence ve Anı'da Şeddadoğulları¹⁵⁹ ile Tiflis'te Caferoğulları beylikleri bulunuyordu.

¹⁵⁴Konuralp Ercilasun ,”Selçukluların Kafkasya Politikası”, **Türk Kültürü XXXIII/387**, Ankara 1995, s.424..

¹⁵⁵Alban ülkesinin güzel bir tasviri için bkz., KalkanatlıMoses, **Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Terekemeler**, (nşr. Y. Gedikli), İstanbul 2006, s.31; Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi**, İstanbul 2007, s.342 vd.

¹⁵⁶Savaş Eğilmez, **Selçuklu Gürcü İlişkileri (1060-1157)**, Erzurum 2001, s.15 vd.

¹⁵⁷A. Sevim, E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.34.

¹⁵⁸Şirvanşahlar, günümüz Azerbaycan topraklarında 799 ve 1607 yılları arasında hüküm süren bir devlettir. Şirvanahlar hakkında ilk bilgiler, Sasani Devleti'nin kuzeydoğu topraklarında, devletin kurucusu I. Erdeşir (226-242) veya Enüşirvan I. Hüsrev (531-579) döneminde ortaya çıktıkları

1.8.8. Selçukluların Gence Zaferi ve Azerbaycan'ın Zaptı

Tuğrul Bey, Selçuklulara bağlı bulunan ve yurt sıkıntısı yaşayan Türkmenleri Musa Yabgu oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in idaresine vererek Azerbaycan'ın zaptı için görevlendirmişti.¹⁶⁰ Bu teşebbüs Bizanslıları büyük oranda rahatsız etmiş ve bölgede yeni tedbirler almalarına sebep olmuştur.

Geçmiş kırk yılda Bizans'ın Ermenilere uyguladığı baskı ve ilhak siyasetinden¹⁶¹ dolayı Ermenilerin sadık bir müttefik olması mümkün değildi. Üstelik Bizans sınırları artık Kafkasya'ya kadar uzansa da buradaki Oğuz Türkmen faaliyetleri en büyük tehlike

yönündedir. Sasani Devleti'nin kuzey sınırlarını korumakla görevlendirilmiş ve şah ünvanıyla hükümdar tayin edilip bu devletin vasalı durumunda hüküm sürmüşlerdir. Arapların, Şirvan ve Derbent'i fethi sonrası Arap asıllı Müslüman hanedanların, Şirvanşahları yönettiği anlaşılmaktadır. Bilinen beş büyük hanedanı vardır, bunlar sırasıyla; Mecusi hanedanı (...-950), Mezidiler hanedanı (950-1075), Kesraniler hanedanı (1075-1382), Derbendiler hanedanı (1382-1602), Serkariler hanedanı (1602-1826)'dır. Sonrasında Şirvan hanlığı tarafından yönetildiği bilinmektedir. Bkz., Sara Aşurbeyli, “*Şirvanşahlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.211 vd.; Zeyneloğlu Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu Vaktile Albania, Arran ve Şirvan Diye Anılan “Kafkas Azerbaycanı”nın Tarihçesidir*, İstanbul 1931.

¹⁵⁹ Çağrı Bey'in seferi ile Selçukluların bölgedeki gücünü iyi tartan ve geleceğin onlarda olduğunu anlayan Şeddadi emirleri, iyi geçinmenin yollarını aramışlardır. Ebu'lAsvarŞavur b. Fadl (1049-1067), 1054 yılında Gence'ye gelen Tuğrul Bey'e itaatini bildirmiştir. Şeddadiler ile Selçuklular arasında iyi bir ilişkiye vesile olan bu itaat sonucunda, Şeddadi emir ve askerleri, Tuğrul Bey'in Bizans, Ermeni ve Gürcülere karşı yaptığı Arran, Azerbaycan seferlerinde gönüllü olarak görev almış ve rehberlik etmişlerdir. Sultan Alparslan'ın 1064 yılında Anı'yı fethinde göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı, adı geçen şehrin yönetiminin EbulAsvar'a verilecek olması bu yüzdendir. Hatta EbulAsvar yaşlı olduğu için idareyi oğlu Menuçehr devam ettirecektir. Bkz., Zeki Erdal, “*Büyük Selçuklu Öncesi Kafkaslarda Beylikler: Şeddadiler*”, **Uluslararası Van Gölü Sempozyumu 9-13 Haziran 2009**, Van 2009, s.121 vd.

¹⁶⁰ Cihan Piyadeoğlu, “*Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal*”, **Türkiyat Mecmuası XXIII/2**, İstanbul 2013, s.129 vd.

¹⁶¹ Selçuklular, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya düzenledikleri başarılı akınlar sonucunda Bizans ile komşu durumuna gelmişlerdi. Bundan son derece rahatsız olan İmparator II. Basileos, (976-1025), Türkler ile aralarında tampon durumunda olan Ermenilere de güvenmiyordu. Her ne kadar Bizans'ın baskılarına dayanamayarak isyan eden Ermenileri mağlup etseler de sadakatlerinden emin olmak mümkün değildi. Ermeni Bagratuni Sülalesinin bir kolundan gelip, Erzurum, Pasinler, Malazgirt, Erciş ve Eleşkirt (Vallaşkert, Bagrevand) şehir ve kalelerinin yönetimini elinde bulunduran kuropalates Davit'in 31 Mart 1000 tarihinde öldürülmesi, İmparator II. Basileos'a buraları ilhak fırsatı vermiştir. Tarsus'tan Armenia'ya gelen imparator, burada Abhaz Kralı Bagrat, Lori Kralı Gorgen, Kars Kralı Abas ve Vaspurakan Kralı Senekerim ile kardeşi Gorgen'i huzuruna kabul ederek onlara değerli armağanlar vermiştir. Yönettikleri ülkeleri hâkimiyetine aldığını bildirerek Müslüman emirlere haber göndermiş ve Vaspurakan'a karşı saldırılara girişmemeleri tehdidinde bulunmuştur. Buradan Bingöl dağı üzerindeki Hafic (Havçic)'den Bulanık, Bingöl yolu ile Malazgirt ve Eleşkirt'e gelmiştir. Burada Anı Ermeni Kralı Gagik'i beklemiş fakat gelmemesi üzerine, Taik bölgesine yürüyerek Tortum gölü yakınlarındaki Uht'ik'i ve diğer kaleleri de işgal etmiştir. İşgal ettiği yerlere Bizans komutanları atamış ve 1001 yılında İstanbul'a dönmüştür. Böylece II. Basil, Gürcistan'a kadar Ermeni memleketlerini doğrudan Bizans yönetimine bağlamıştır. Daha sonra 1021 yılında ikinci gelişi sırasında Vaspurakan, bölgesinde 12 kale, 4400 köy ve 115 manastırdan müteşekkil Ermeni Krallığını ortadan kaldırıp, kırk bin Ermeni'yi Bizans'ın geleneksel siyaseti uyarınca göçe zorlayarak Sivas ve Kayseri merkezli Orta Anadolu'ya tehçiretmıştır. Bkz., A. Sevim, **Selçuklu-Ermeni**, s.1 vd.

durumundaydı. Bizans İmparatoru Konstantin (1042-55) bölgeyi Türklerden arındırmak için Oğuz Türkmenlerine karşı harekete geçti. Bu amaçla güz mevsiminde Gürcü komutanı Liparit kumandasında gönderdiği bir ordu, Şeddadi Abdullah b. Abu'lAsvar'ın merkezi Divin'e (Dubayl) ilerledi. Tuğrul Bey Bizans'ın bu harekâtına karşılık amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış kumandasında bir ordu gönderdi. Böylece Bizans ile Selçuklular 1045 yılında karşı karşıya geldi. Kutalmış, Diyarbakır, Musul taraflarında akınlar düzenleyen Oğuz Türkmenlerini de yanına alarak Gürcü, Ermeni ve Bizans askerlerinden meydana gelen orduyu Gence surları önünde bozguna uğratmıştır. Ermeni kumandan Vahram kuvvetleri de dâhil olmak üzere Bizans ordusu büyük kayıplar verdi. Bu sırada Musa Yabgu oğlu Hasan da 20.000 kişi ile Pasin ve Erzurum ovalarının fethi için görevlendirilmiştir.¹⁶²

İbrahim Yınal, Hemedan ve çevresine tamamiyle hâkim olduktan sonra, Dicle sahillerine kadar olan bölgede faaliyetlerine devam ederek Türkmenlerin ardından Anadolu'ya girmiştir. Kutalmış'ın yalnız kalması sebebiyle Gence muhasarasının istenilen sonucu vermediğini gören Tuğrul Bey, ona destek için İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine atamıştır.¹⁶³

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında sonra Horasan'da yükselen Müslüman Türk nüfusunu, sistematik bir şekilde batıya sevk edebilmek için Anadolu akınları, devlet kontrolünde yapılmaya başlanmıştır. Sultan Tuğrul Bey'in Anadolu'ya göndermiş olduğu İbrahim Yınal, Dicle Irmağı kıyılarına kadar olan sahayı fethetmiş ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da Aras Irmağı'nı aşarak Ermeni ve Gürcü memleketlerine, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ise Vaspurakan Bölgesine girmiştir.¹⁶⁴ Meliklerin buyruğunda Anadolu'ya yönelen orduları takip eden Oğuz boyları, ırsi Türkmen beylerinin emir ve komuta zinciri içerisinde hareket ediyorlardı. Bu harekât tarzı sadece törenin değil, aynı zamanda takip edilen stratejinin de bir gereği idi.

Anadolu'ya yönelişte önemli görevler üstlenen İbrahim Yınal'a, Maverâünnehr'den gelerek katılan Oğuz boylarının büyük destek sağladığına şüphe yoktur. Ancak Azerbaycan coğrafyasının kalabalık Türkmen boylarına az geleceğini kısa sürede fark

¹⁶²AZİMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (nşr. A. Sevim), Ankara 2006, s.92; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2014, s.120 vd.

¹⁶³İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.23; K. Ercilasun, "Kafkasya Politikası", s.424.

¹⁶⁴Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel S.38*, İstanbul 2013, s.163 vd.

eden İbrahim Yınal'ın, Anadolu'yu yurt tutma planları doğrultusunda onlara, *“Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte cihat yapmamız, en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur”* diyerek Anadolu'ya yönlendirmesi¹⁶⁵ meseleye son derece stratejik yaklaşıldığını ortaya koymaktadır.

1.8.9. Pasinler Savaşı ve Selçukluların Kuzeydoğu Anadolu Akınları

Pasinler savaşını hazırlayan önemli gelişmelerden biri Tiflis, Vaspuragan ve Amid hattında cereyan eden Selçuklu Bizans mücadelesidir. Bu mücadele kimi zaman her iki hâkimiyetin birbirlerinin kuvvetlerini tartması, kimi zaman da küçük tecavüzler şeklinde meydana gelmekteydi.

Kafkasya bölgesinde Kutalmış'ın desteğini sağlayan Musa Yabgu oğlu Hasan, bir yandan Kuzey Doğu Anadolu'daki fetihleri sürdürürken diğer yandan da daha güneyde Ermeni tehdidine karşı tedbirler almak üzere Van Gölü çevresine yöneldi. Bu durumda infiale kapılan ve o zaman için merkezden ordu sevk etme şansına sahip olmayan Bizans Devleti yöneticilerinin bölgedeki Ermeni ve Gürcüleri harekete geçirmekten başka çaresi kalmamıştı.

Melik Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar düzenleyerek buradan Vaspurakan'a yürümüştür. Vaspurakan Bizans valisi Aaron kalabalık Türk ordusu karşısında çaresiz kalınca, Bizans'ın Gürcistan valisi olan Kekavmenos'tan yardım almıştır. Büyük Zap suyu (Stranga) civarında 1047'de yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri pusuya düşürülerek yenilgiye uğratılmıştır. Melik Hasan ve yakın arkadaşlarının bu pusuda şehit düştüğünü öğrenen Sultan Tuğrul, Azerbaycan genel valiliğine atamış olduğu İbrahim Yınal'ı ve Erran bölgesinde başarılı fetihlerde bulunan Kutalmış'ı Anadolu'da fetihler yapmak üzere görevlendirmiştir. İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın 1048 yılında Anadolu'ya girmeleri üzerine Bizans'ın Vaspurakan valisi Aaron ve Gürcistan valisi Kekavmenos telaşa kapılarak Bizans İmparatoru IX. Konstantinos'tan yardım

¹⁶⁵ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ, *El Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, (nşr. A. Sevim), Ankara 2014, s.11; *“Maveraünnehir'de bulunan Oğuzlar'ın büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yınal onlara: ‘Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağımız işlerde size yardımcı olacağım’demiş, onlar da kabul edip sefere çıkmışlardı.”*Bkz., İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fî't-Tarih IX*, s.415; O. Turan, *Türk-İslam Medeniyeti*, s.48 vd.

istemişlerdir. İmparator'un emri üzerine kuvvetleri ile harekete geçen Bizans generali Liparit, müttefik Aaron ve Kekavmenos ordusuna katılmıştır. Türk kuvvetleri karşısında infiale kapılan Kekavmenos barış teklif etmiş ancak hem intikam almak hem de Anadolu harekâtını devam ettirmek isteyen İbrahim Yınal, bu teklifi reddetmiştir.¹⁶⁶

Kutalmış'ın 1049'da geniş bir bölgeyi yağmalayarak zapt etmesine rağmen Kars üzerine düzenlediği akından sonuç alamadığı görülmektedir.¹⁶⁷Kutalmış ve İbrahim Yınal, Aras ırmağını takiple Erzen¹⁶⁸ önlerine kadar ilerlemişlerdir. Bizans'ın Gürcü asıllı komutanı Liparit idaresinde, Abhazların¹⁶⁹ da bulunduğu Gürcü kuvvetleri ile Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasinler'de birleşmiştir. 18 Eylül 1049 yılında yapılan savaşta Bizans ordusu hezimete uğramıştır. Gürcü komutanı Liparit de dâhil olmak üzere çok esir alınmış ve Erzurum fethedilmiştir.¹⁷⁰Bu zaferin ardından Bizans İmparatoru Monomakhos ile Selçuklular arasında 1049 yılında yapılan anlaşma gereği Komutan Liparit serbest bırakılmıştır. Bu zaferin büyüklüğü ve İslam dünyasındaki yankıları neticesinde Bağdat'taki Abbasi Halifesi, El-KaimTuğrul Bey'i, 1050'de "*Büyük Sultan*" olarak tanımış ve meşruiyetini takdis etmiştir.¹⁷¹

Pasinler Savaşı'nın ardından Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında dört yıl sürecek bir anlaşma yapılmıştır. Bunun yanında, 1051 yılında İsfahan'ı da alarak tüm Horasan'a hâkim olmuşlardır. İbrahim Yınal ile Tuğrul Bey arasında saltanat rekabeti olunca, Kutalmış Bey de İbrahim Yınal'a destek vermek için Tuğrul Bey'e karşı isyana kalkışmış ve toplamış olduğu ordu ile Anadolu'yu fethederek bir devlet kurmak istemiş hatta bu amaçla Vanand Kars Krallığı'na gelmiştir. Aristakes'e göre Trabzon ve

¹⁶⁶A. Sevim, E. Merçil, **Selçuklu Devletleri**, s.44 vd; C. Piyadeoğlu, "*İbrahim Yınal*", s.130 vd; Abdullah Kaya, "*Başlangıçtan 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme*", **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi S.59**, Erzurum 2014, s.223; Kaya Yıldız, "*Kutalmış Bey'in Anadolu'yu Fetih Çalışmaları ve İsyanı*", **Vankulu Araştırmaları Dergisi S.3**, Van 2019, s.184.

¹⁶⁷Bkz., F. Kırzioğlu, **Kars**, s.321.

¹⁶⁸Selçuklu akınlarından sonra tarihi kaynaklara girdiği kabul edilen Erzen ismi Arapça'da en sağlam, en metin anlamına gelmektedir. Farsça'da ise darı, kendisinden baston yapılan bir tür ağaç manasına gelmektedir. Bu şehir hakkında Aristakees de Lasivert, "*Burası çeşitli ülkelerden insanların oturduğu zengin ve açık ticaret şehriydi. Selçuklu Türkleri 1048 yılında buraya akın düzenlemiş ve halk ise evlerin damlarına çıkarak savunma yapmıştır. İbrahim Yınal'ın emriyle ateş yakılarak şehir ele geçirilmeye çalışılmıştır*" şeklinde yazmaktadır. Bkz., Osman Gürbüz, "*Kalikala-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler*", **İlahiyat Tedkikleri Dergisi, S.46**, Erzurum 2016, s.136 vd.

¹⁶⁹Mustafa Aydın, "*Abazalar*", **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I**, İstanbul 2016, s.1 vd; Cahit Aslan, "*Türk-Rus-Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazya*", **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi S. 43**, s.3 vd.

¹⁷⁰K. Ercilasun "*Kafkasya Politikası*", s.323; Liparit'in esir edilip serbest bırakılmasıyla ilgili bkz., R. A. Hüseyinof, "*Malazgird ve Kafkaslar*", s.64.

¹⁷¹R. A. Hüseyinof, "*Malazgird ve Kafkaslar*", s.64.

Horasan/İran'dan gelen kervanlar sebebiyle zengin bir şehir olan Kars, 552. Ermeni yılının Haçı Suyu Koyma Yortusu (6 Ocak 1054)'nda Kutalmış Bey'in baskınına uğramıştır. Yılbaşı Bayramı ile uğraşan Karşılar, Selçuklu akınına engel olamamış, Kral Gagik Abbas (1029-1064) ile birlikte akını erken fark edenler iç kaleye doğru çekilmişlerdir. Akın sırasında büyük bir yağma ve kıyım yapılmıştır. Ancak Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in üzerine geldiğini öğrenen Kutalmış, Irak'a doğru hareket edince Kral Gagik de Kars'ı imar ettirebilmiştir.¹⁷²

Tuğrul Bey Azerbaycan'a gelerek Gence ve Tebriz'de adına hutbe okutmuştur.¹⁷³ Van Gölü havzasındaki Bargiri'yi aldıktan sonra Malazgirt'i kuşatmış fakat müstahkem bir şehir olduğundan dolayı fethedilememiştir. Malazgirt kuşatmasında Selçuklu idaresindeki atlı Türkmen birlikleri, Bayburt, Oltu ve Kars bölgesine yayılarak akınlar yapmaya devam etmişlerdir. Kış mevsiminin gelmesi ve Irak'ta Şiilerin çıkardığı karışıklıkların artması üzerine de muhasarayı kaldırarak Azerbaycan'a dönmüştür. Tuğrul Bey, Halife Kaim-Biemrillah'ın davetine icabet ederek kalabalık bir ordu ile 1055 yılında Bağdat'a girmiştir.¹⁷⁴

Selçukluların Fetih planlamasında Ardahan ve yöresinin de içerisinde bulunduğu, Kür Irmağı'ndan Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca batı kesimlere doğru ulaşan güzergâh büyük önem arz etmekteydi.¹⁷⁵ O sebeple Sultan Tuğrul'un 1063'deki ölümüne kadar bu güzergâhlar emniyet altında tutulmaya çalışılmıştır.

Selçukluların Azerbaycan ve Anadolu hududuna yerleşmelerinde Ermeni, Gürcü ve Bizans'ın idari yönden zayıf durumda olmaları önemli bir noktadır. Aksi takdirde Selçukluların büyük bir kısmı Mısır'a yerleşebilirdi. Abbasi Devleti'nin Hazar, Bizans

¹⁷²F. Kırzioğlu, **Kars**, s.326 vd; Ali Sevim, **Selçuklu-Ermeni**, s.1 vd; M. Ersan, "*Türk-Ermeni İlişkileri*", s.163 vd.

¹⁷³İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.24.; Mükrimin Halil Yinanç, "*Çağrı Bey*" **İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1993, s.327; Mehmet Altay Köymen, "*Tuğrul Bey*", **İslam Ansiklopedisi XII/2**, İstanbul 1988, s.35; K. Ercilasun, "*Kafkasya Politikası*", s.424; O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.131 vd.

¹⁷⁴Faruk Sümer, "*Tuğrul Bey*", **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.345; F. Kırzioğlu, "*Selçukluların Am'ı Fethi*", s.119 vd.

¹⁷⁵Tuğrul ve Çağrı Bey emrindeki kalabalık Türkmen kitleleri ile yeni bir yurt için çıkmış oldukları akınlarda bunun dışında üç güzergâh daha kullanmışlardır. Bunlardan birincisi Kelkit Çayı'nın batı tarafından Karasu boyunca Malatya'ya kadar uzanan kısım, ikincisi Aras-Murat ile Yukarı Fırat vadilerinden İç Anadolu'nun güney bölgelerine ve Konya yöresine ulaşan güzergâh, üçüncüsü ise Van Gölü güneyi ile Suriye üzerinden Avasım bölgesine gelen Toroslar civarındaki kaleleri geçerek Gülek Geçidi vasıtasıyla Eskişehir'e ulaşan güney yoludur. Geniş bilgi için bkz., Refik Turan, "*Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Öncesi Anadolu'da Türk Varlığı*", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ankara 2014, s.93.

sınırlarındaki vaziyetinin nazikliği¹⁷⁶ ve Bizans'taki karışıklıklar Türkistan'dan gelen Türk kabilelerinin bölgedeki hâkimiyetleri açısından önemli bir etken olmuştur. Özellikle Alparslan'ın 1064'te güney Kaflasya'da Gürcü, 1071'de Anadolu'da Bizans kuvvetlerini kırması Anadolu'ya yapılan yerleşimleri arttırmış,¹⁷⁷ böylece Türk muhacerat güzergâhını da emniyet altına almıştır.

¹⁷⁶1000 yılını takiben Hazar ülkesi yine doğudan gelen çok yoğun bir Kuman-Kıpçak baskısına mâruz kalışı, zayıflamış olan devletin bu baskıya karşı koyamayışı ve Hazar siyasî varlığı XI. yüzyıl içinde eriyip gidişi hakkında bkz., Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.118.

¹⁷⁷Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s.192 vd.

2.BÖLÜM

SELÇUKLULARIN KAFKASYA ve DOĞU ANADOLU'YU FETHİ

2.1. NAHÇIVAN'DAN ARDAHAN'A SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİ FETİHLERİ

Sultan Tuğrul'un 1063 yılında ölümü üzerine, tahta Çağrı Bey'in oğlu Alparslan geçmiştir. Alparslan'ın sultanlığı Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından 27 Nisan 1064 tarihinde düzenlenen törende tasdik edilmiştir.¹

2.1.1. Sultan Alparslan'ın Kafkasya Siyaseti

Sultan Alparslan zamanında (1063-1072) Kafkasya bölgesine daha çok ağırlık verilmiştir. Asıl hedefi Rum memleketi olan Sultan Alparslan, komutanlarının ve emirlerinin yönlendirmesi üzerine Bizans egemenliğindeki Anadolu topraklarına sefer düzenlemek yerine, öncelikle Gürcistan üzerine yürümeyi tercih etmiştir. Böylelikle daha sağlam bir fetih siyaseti izlemiştir. Bundan dolayı Sultan Alparslan 22 Şubat 1064 tarihinde Rey şehri üzerinden Azerbaycan'a hareket ederek Urmiye Gölü'nün kuzey doğusundaki Merend şehrine gelmiştir. Kendisini, Kafkaslarda ve Anadolu'da sık sık fetihlerde bulunan Tuğtekin Bey² ve Divin Şeddadi Emiri Ebu'l-Esvar karşılamıştır.³ Güney Kafkasya ile Anadolu'ya yerleşen Selçuklu beylerinin akınlarda önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Düzenlenen fetihlerde “mücahit, gazi, akıncı” unvanları kazanılması son derece teşvik edici olmuştur. Bu beyler genellikle sınır boylarında yaşayan göçebe boy beyleri olup Gürcistan, Ermenistan ve Bizans sınırlarına akınlar

¹Tuğrul Bey ölünce taht mücadelesine giren Alparslan, vezir Amidülmülk tarafından tahta çıkarılan kardeşi Süleyman'a karşı harekete geçmiştir. Bunun yanında ağabeyi Kirman Meliki Kavurd, amcası Musa İnanç Yabgu ve amcazadeleri olan Kutalmış da taht üzerinde hak iddia ederek isyan başlatmışlardır. Musa Yinanç Yabgu'nun isyanını bastıran Alparslan, büyük bir ordu ile başkent Rey'e hareket etmiştir. Kutalmış da sultanlığını ilan ederek, Rey şehri üzerine yürümüştür. Vezir Amidülmülk tarafından tahta çıkarılan Süleyman ise Kutalmış'a karşı mukavemet gösteremeyeceğini anlayınca Şiraz'a kaçmış ve Amidülmülk Alparslan'ı yardıma çağırmıştır. Kutalmış'ın isyanının bastırılması ardından, İsfahan'a kadar ilerlemiş olan Kavurd, kendi topraklarına geri dönerek Alparslan adına hutbe okutmuştur. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, “*Alparslan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.526 vd.

²Tuğteginliler'in kurucusu olup, Suriye'ye gitmeden önce Sultan Alparslan'a hizmet etmiş, 1064 yılında Gürcistan seferine katılmıştır. Bkz., Gülay Ögün Bezer, “*Tuğtegin*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.347 vd.

³SADRUDİN EBU'L-HASAN'ALİ İBN NAŞİR İBN'ALİ EL-HÜSEYNİ, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1999, s.24.

yapmaktaydılar. Bu gazilerden biri de Sultan Alparslan ile akınlara katılan Tuğtegin Bey'dir.⁴Cihad konusunda tecrübeli ve bölgeyi iyi tanıyan Türkmenlerle birlikte devleti emniyete alabilmek için mücadele eden bu Türkmen beyi, esas hedefi Rum gazası olan Sultan Alparslan'ı Gürcistan seferini gerçekleştirmeye teşvik etmiş ve bu hususta ona kılavuzluk yapmıştır.⁵

Ordusuyla yola çıkan Sultan, dar geçitlerden geçerek Nahçıvan'a varmış, Aras Nehri'ni geçmek için tekneler⁶ yapılmasını emretmiş fakat o sırada Azerbaycan'a bağlı Hoy ve Selmas sakinlerinin itaatsizlik ettikleri haberini almıştır. Bunun üzerine Sultan, Horasan amidini⁷ üzerlerine göndermiştir. İki şehir de itaat altına alınmış, hatta asilerden bir kısmı Sultan'ın ordusuna katılmışlardır. Sultan asker toplama ve tekne yapımı işini hallettikten sonra⁸ kuzeye, Hazar ülkeleri diye tarif edilen Abkhaz/Gürcü beldelerine seferine çıkmıştır.⁹

Karargâhta bıraktığı oğlu Celalüddinle Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ü de Horasan amidi Muhammed b. Mansur'un rehberliğinde yakınlardaki kalelerin fethi için görevlendirmiştir.¹⁰

⁴SergeyGrigoreviçAgacanov, **Selçuklular**, İstanbul 2006, s.142 vd.

⁵EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.24; Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar; İlk-Kıpçaklar (M.Ö VIII.-M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)**, Ankara 1992, s.54 vd.

⁶Eğer çeviri hatasından kaynaklanmıyorsa, İbnü'l Esir bunu gemiler şeklinde yazmıştır. Ancak Aras Nehrinin debi ve rejimi dikkate alındığında tekneler olması daha mantıklıdır. Bkz., Mükrimin Halil Yınanç, **TürkçeTarihi:Selçuklular Tarihi I Anadolunun Fethi**, İstanbul 1934,s.51.

⁷Selçuklular, Horasan bölgesindeki şehirlerin idaresini "*amid*" adı verilen görevlilere vermişlerdir ve askeri garnizonlar yerleştirmişlerdir. Bu askeri kuvvetlerin başında bulunan Emire "*şahne*" adı verilmektedir. Bkz., Ergin Ayan, "*Sultan Alparslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti*", **Karadeniz Uluslar arası Bilimsel Dergisi S.2**, Ankara 2009,s.16.

⁸İBNÜ'L-ESİR, **İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi X**, (nşr. A. Özeydin), İstanbul 1987, s.49 vd.;Cevdet Yakupoğlu, "*Azerbaycan'ın Hoy Yöresinde Türk Egemenliği (XI-XVI. Yüzyıllar)*", **HistoryStudies X/2**, Samsun 2018, s.180 vd.

⁹Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2008, s.154 vd.

¹⁰Melikşah'ın 1064 fetihlerinin kronolojisi, ana kaynaklarda açık ve müteselsil olmadığı için sonradan yazılan eserlerde de çözülememiştir. Zira Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye de dâhil ana kaynaklarda bölgedeki bir takım fetihler ve olayların cereyan şekli anlatılmış ama öncelik sonralık hususundaki çelişkilere değinilmemiştir. Gerek Sultan Alparslan'ın gerekse de Melikşah'ın fetihleri incelendiğinde Amberd /Burakan, Nahçıvan, Sürmari, Kulp, Sebidshehir (Ağcakala, Mireni/Karabağ/Digor), Meryemnişin (Marmaşen), Akhalkalak (Çıldır Ağcakalası) ve Albız'ın fethedildiği görülmektedir. Ancak olayların farklı kaynaklarda çelişkili bir sırayla verilmesi, 1064 yılı fetihlerini tasnif etmede şüphe oluşturmaktadır. Nitekim ana kaynaklarda verilen söz konusu sıralamalar, bölgenin jeopolitik gerçekliğine pek uymamaktadır. Bununla beraber, mevcut kaynaklar itibarıyla meseleyi çözümleyecek bir tespit de yapılamamıştır. Bu durum Sebidshehir ve Akhalkalak'ın açıklığa kavuşturulması hususunda da aynıdır. O sebeple söz konusu olaylar yine ana kaynaklardaki sıralama ile yazılmıştır. Bkz.,EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.24; İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih X**, s.49.

2.1.2. Sultan Alparslan'ın I. Gürcistan Seferi

Nahçıvan'dan ana ordu ile Divin-Nig yolundan hareket eden Sultan Alparslan, önce Ermenilerin Akhurian/Khıram dedikleri Arpaçay'ı başlarındaki Kangarni (Gankark/Kangar/Kankark)¹¹ bölgesine vararak Apkaz-Kartel/İberBagratlılar ülkesine girmiştir. Buradan yine, kuzey doğuya yönelerek Kür Nehri'nin yay şeklinde çevirmiş olduğu dağlık saha üzerinden Trialet'e girdi.¹² Sultan Alparslan, Taşır da denilen Alban, Ağvan Bagratlıları ülkesinden Borçalı/Debed Çayı'nın sol kolu Çoraket suyu üzerinden şimdiki Stepanovan'da bulunan Loru ile Khıram Çayı arasındaki Şamşulde kalelerini fethederek Bagratlı Topraksız Davit oğlu II. Gırgen/Kürike'yi de itaat altına alarak kızı/yeğeni ile evlendi.¹³ Tiflis'in güneyinde o zaman da bir Türk yurdu olan Borçalı

¹¹Batıda Göle'den, doğudan Penbek'e değin yayılan Arsaklılar çağında Uçbeyliği Eyaleti sayılan Gogaren/Gugar'k/Kukar'kElbeğleri ve halkının çoğu, MÖ. VII. yüzyılda Çenasdan (Ortaasya)'dan gelenlerdir. Elbeğleri'ne oturdukları sarp kalaya göre Orbeli/Orbelyan, boylarına göre Gürcüce Sami-Solga/Şam-Şulde, ahalisine de Cen-a-vulk/Çen-a-çik denmektedir. Bugün de,Karapapak/Borçalı ve Türkman olmayan Yukarı Kür boyları ve Çıldır Gölü ile Arpaçay'ı başları çevresinin Türkçe konuşan halkına Çinçavat/Çinçavatlar denmektedir. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, **Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara 1982, s.34; Kangarni bölgesi dokuz vilayetten oluşmaktadır. Bu vilayetler: Jorop'or, Kolbap'or, Cobap'or, Tasir, T'relkk, Kankark, UpperJawaxk, Artanhan ve Klarck'dır. Bkz., Robert H. Hewsen, **TheGeography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oye); TheLongandtheShortRecensions**, Wiesbaden 1992, s.65; Armenia (Yukarieller) Coğrafya'sında eski Gogaren/Gugar'k denilen dokuz sancağın sıralamasını doğudan batıya: Kolp Deresi (Kazak Çayı'nın sağdan Kür Nehri'ne karıştığı yer), Cor/Çor Deresi (merkezi Orbet/Şamşulde olan ve adını Çor/Şor denilen Türk uruğundan alan Orbenyalıların sancağı), Çop Deresi (Adını Sakaların Çop/Çopın boyundan almıştır), Terel'k (Tiflis güneybatısındaki Tryalet kesimi), Taşır (merkezi Lori/Loru Kalesi olan Borçalı kesimi), Kankar'k (Kars-Arpaçay'ı başlarında Kaygulu/Akbaba kesimi, hem Kıpçak hem de Peçeneklerde görülen Kanklı uruğunun Sakalar ile gelen kolu), Çavakh/Çavakh'k (Çavak'lar, Kartel merkitlerindeki, Cavakh'et Göller ve Ahılkelek ile Çıldır Gölü çevresi), Artahan'k (Ardahan'lar, Büyük/Kara-Ardahan, Meşe-Ardahan/Khanak, Küçük-Ardahan/Göle ve Khoçvan), Kalaç'k (Kalaç'lar anlamında, Şavşat(Artvin, Borçka kesimi)'tır. Bkz., F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.197 vd; Sultan Alparslan'ın Kangarni bölgesine gelişi hakkında geniş bilgi için bkz., Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul, 2005, s.596; R. H. Hewsen, **TheGeography**, s.65.

¹²Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", **TurkishStudies VIII/5**, Ankara 2013, s.716; Treri (Ermenice Trel) diye adlandırılan bir Kimmer kabilesinden ismini aldığı iddia edilen Trialeti'in bin yıl önce Kuzey Kafkasya'dan gelen kurgan halklarının bakiyesi olduğu hususu için bkz., David Marshall Lang, **Gürcüler**, İstanbul 1997, s.65 vd.

¹³F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.38 vd; Urfalı Mateos bu hadiseyi: "513 (5 Mart 1064-4 Mart 1065) tarihinde Sultan Tuğrul'un kardeşi ve halefi olan Alparslan, İranlılarla Türklerden ve Khujastan'danSagastan'a kadar olan yerlerden asker toplayıp şiddetle harekete geçti. Korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu, kana susamış vahşi bir hayvan gibi şiddetle yürüyerek Ermenistan'a doğru geldi. Alapslan, sayısız askerle güvan memleketine girdi, halkı kılıçtan geçirdi ve esir etti. Onun hristiyanlara yapmış olduğu fenalıkları ve icra ettiği katliamı kimse nakletmeye muktedir değildir. Zira hristiyanlar kudurmuş Türk milleti tarafından acı bir ölümü tattılar. Bütün ovalar Sultanın sayısız askeriyle kâmilan kaplandı ve bütün kaçacak yollar kapandı. İşte bu sırada Halâskârımızın: 'Vay o gün hamile bulunan vya memede çocuğu olan kadınlara' (Luka, XXI,23) diye söylemiş olduğu

bölgesinden başlayarak batı yönünde fetihlerini devam ettirirken IV. Bagrat'ın Çoruh boyundaki Şavşat'ta olduğunu öğrenmiş, bunun üzerine Posof'un güneyinde bugünkü Kol Köyü civarında bulunan Kol/Kvel kalesine gelmiştir. Güneye doğru ilerleyen Alparslan, Şavşat'a geçip, Ardanuç, Borçka ilçeleri üzerinden Çoruk vadisine ulaşmıştır.¹⁴

Böylelikle Alparslan, doğu-batı yönünde daha önce Türk hâkimiyetine giren Kazak-Borçalı bölgesinden Şavşat'a kadar olan yerleri hâkimiyeti altına alarak doğuda Azerbaycan üzerinden ana Türk kitlesine bağlanırken batıda da Anadolu'nun fethine hazır hale getirmiştir.

Bu sırada IV. Bagrat'ın daha güneye çekildiğini öğrenince Oltu'nun doğusunda Panaskert Çayı üzerinde bulunan Panaskert'e¹⁵ kadar ilerlemiştir. Bu sırada annesi, kız kardeşi ve oğlu Giorgi ile birlikte Tao'dan¹⁶ gelen Kral IV. Bagrat, Heknebulni'de Sultan'ın askerleri tarafından durdurulmuştur. Öncü gruplar Gürcü kralı IV. Bagrat'ı yakalamak üzereyken, ailesini orada bırakıp kuzeye doğru kaçarak kurtulmuştur. Kral, Kartel ülkesine çekilince, Sultan Alparslan Çoruh boylarından ayrılarak Yukarı-Kür boyuna dönüp kralı yakalamaya çalışmıştır. Kralı yakalayamayacağını anlayan Sultan, ordusu ile Kür boyları ve Çıldır Gölü çevresine yönelmiştir.¹⁷

Diğer koldan hareket eden dokuz yaşındaki Şehzade Melikşah ve atabeyi Nizamülmülk ise sultanın verdiği görev icabı Bizans sınır kalelerine doğru harekete geçecek, Biurakan (Anberd) ve Aras boyunda bulunan Sürmari (Sürmeli Çukur) kalelerini ele geçirecek,

*sözler hakikat oldu. Çünkü birçok papaz ve rahipler, patrikle ve meşhur reisler acıklı bir suretle öldüler ve onların cesetleri vahşi hayvanlara ve kuşlara yem oldu. Sultan, bu kadar şiddetli hareketlerden sınırağuvn kralı Gorige'ye haber gönderip ondan kızını kendisine zevce olarak istedi. Kral korkusundan buna razı oldu ve Sultan onunla daimi sulh ve dostlukaktetti. Alpaslan, DavitAnhoğın (Topraksız) ın oğlu olan Ağuvan kralı Georgi'ye büyük iltifatla ve hediyelerle beraber kendi şehri Lori'ye uğurladı.” şeklinde dramatize ederek üstü örtülü bir şekilde Terekemeleri anmamakta ama onlardan başlayarak bölgede İslam'ın kabul edilmesini korku ve tehdide dayandırmaya çalışmaktadır. Bkz., URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2019, s.118 vd.*

¹⁴F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.34 vd.

¹⁵Panaskert, Olur ilçesi sınırları dâhilinde bugünkü Aşağıkaracasu ve Yukarıkaracasu köyleri civarıdır.

¹⁶Gürcülerin Klarçeti olarak adlandırdıkları Tao Bölgesi; Artvin, Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Murgul ile tarihi kaynaklarda sıkça bahsedilen Tukharis'ten oluşmaktadır. Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden, Yalnızçam Dağları'nın batısına, oradan da Şavşat ve Artvin'in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Bkz.: Ö. Subaşı, *"Tao-Klarçeti Bölgesi"*, s.716 vd; Tukharis olarak adlandırılan kısım ise Şavşat'ın en eski merkezi ve Veran-Kale denilen yerdir, bkz., F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.54 vd.

¹⁷F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.34 vd.

Meryemnişin Kalesi'ni fethedecek ve Sultan Alparslan komutasındaki ana orduya katılarak birlikte Sebidşehr'i kuşatacaklardır.¹⁸

2.1.2.1. I. Gürcistan Seferi Sırasında Melikşah'ın Gerçekleştirdiği Fetihler

2.1.2.1.1. Burakan (Anberd) Kalesinin Fethi

Emir Tuğtekin, Sultan Alparslan'a, Rum beldelerinden Gürcü beldelerini sirayet eden küfür, isyan ve azgınlığın boyutlarını rapor edince Sultan da vakit kaybetmeden Gürcü, memleketlerine doğru yola çıkmış yerine de karargâhta oğlu Sultan Celalüddevle Melikşah'ı bırakmıştı.¹⁹ Melikşah'ın ordusu 1064 yılında Rum okçularınca müdafaa edilen Anberd (Burakan)²⁰ Kalesi'ni kuşattı. Savaş, Nizamülmülk ve Horasan Amidi Muhammed b. Mansur'un atlarından inerek vuruşmasını gerektirecek kadar çetin seyrettiği bir sırada Melikşah atmış olduğu bir ok ile kale kumandanını boynundan vurdu. Mukavemetleri kırılmış olan askerler kaleyi terk edince fetih de gerçekleştirilmiş oldu.²¹

2.1.2.1.2. Sürmari/Sürmeli ve HagiosGeorgio Kalelerinin Fethi

Melikşah, Burakan Kalesi'nin ardından Sürmari/Sürmeli Kalesi'ni fethetmek için harekete geçmiştir. Bu kalenin içinde akarsular ve bostanlar bulunmaktaydı. Kale Mayıs 1064 tarihinde fethedilmiş ve kale halkı dışarı çıkarılmıştır. Sürmari civarında bulunan

¹⁸Osman G. Özgüdenli, **Selçuklular I Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)**, İstanbul 2015, s.141.

¹⁹EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.24.

²⁰Talış bölgesinde, Anı'nın güneydoğusunda iki çayın birleştiği noktada pek güç ulaşılabilecek bir mevkide olup, kalenin yalnız kuzey kısmında sur bulunmaktadır. Bkz., M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2003, s.279; Bugün Ermenistan sınırları içerisindeki Ecmiacin'in kuş uçuşu takriben 10 km kuzeyinde bulunan Anberd ve onun yaklaşık 10 km kuzeyinde yer alan Byurakan/Burakan ayrı ayrı köylerdir. Ancak söz konusu kale Byurakan/Burakan'ın da kuş uçuşu yaklaşık 6 km kuzeyinde Amberd ve Arkashen ırmaklarının birleştiği yerdedir. Bkz., <https://www.google.com/maps/place/Amberd/@40.3877332,44.2265912,1126m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x406a87a6628a5a15:0x6ecaf749fdb8afcd!8m2!3d40.3874863!4d44.2282294>

Kalenin fethi ile ilgili bilgi veren kaynakların Amberd(Byurakan) şeklinde ikisini birlikte zikretmelerinin sebebi ise anlaşılamamıştır. Bkz., Ernest Honigman, **Bizans Devleti Doğu Sınırı**, (nşr. F. Işıltan), İstanbul 1970, s.175. Ermeni milletinin tekamülünde büyük rol oynayan ve bölgenin siyasi tarihine önemli ölçüde etki eden Eçmiyazın'ın tarihi rolü hakkında geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, **"Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü"**, **Tarihte Türkler ve Ermeniler VIII**, s.230vd; Davut Kılıç, **"Rusya'nın EçmiyazınKatoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri"**, **Erdem Dergisi XII/36**, Ankara 2000, s.973 vd.

²¹EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.24; Mehmet Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, İstanbul 1995, s.31 vd.

HagiosGeorgio Kalesini²² de fetheden Melikşah, burayı tahrip etmek istemiş fakat Nizamülmülk, müstahkem bir yerde bulunduğundan dolayı Müslümanlar için bir uç olabileceği umuduyla engel olmuştur. Kaleye bir takım bahadırları idareci ve muhafız olarak yerleştirmiştir. Bütün bu kaleler Nahçıvan emiri ŞeddadlıEbü'l-Esvar'a teslim edilmiştir.²³Melikşah, Nisan 1064 tarihinde Kars ile Aras Nehri arasındaki Sürmeli Çukuru'nu fethettikten sonra yönünü, Gümrü şehrinin 9 km kuzeybatısında ve Arpaçay'ın doğu kıyısındaki Meryemnişin/ Maryamaşen/ Marmaşen'e çevirmiştir.²⁴

2.1.2.1.3. Meryemnişin'in Fethi

Sultan'ın oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün başında bulunduğu ordu, Aras vadisi boyunca ilerleyerek Sürmari/Sürmeli'yi²⁵ kolaylıkla ele geçirmiş, oradan kuzeye yönelerek Farsça şekliyle Meryemnişin şeklinde yazılan müstahkem bir kale önlerine gelmiştir. *“Burada rahibler, keşişler otururlardı. Nasaranın²⁶ (Hristiyanların) Melikleri ve ahalisi teberrük için burasını ziyarete gelirlerdi. Bu şehir çok metin idi. Surları sert taşlarla yapılmış ve bu taşlar çiviler ve demirden levhalarla yekdiğerine kenetlenmişti. Bunun etrafında genişliği gözün alabildiği kadar akan su vardı. Nizamülmülk burasını fethetmek için gemiler ve kayıklar yaptırdı. Elllerinde bulunan naçaklarla duvarı delmek istediler, çok uğraştılar, vurmaktan naçaklar körleşti, çünkü sur demir çivilerle kenetlenmiş taşlardan ve demir levhalardan çok muhkem yapılmış idi. Bu gece atların eğerleri üzerinde gecelediler. Bu gece tesadüfen bir zelzele oldu, kalenin şark tarafı*

²²Buranın, Bizans sınırında, Kağızman deresine hakim Kulp/Tuzluca-Kal'ası olduğuna dair bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, *“Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi II**, Ankara 1971, s.126.

²³EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.24; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s.31 vd.

²⁴F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.32.

²⁵SurpMari, Aras Nehri kıyısında Ağrı Dağı'na hâkim bir noktada kayalık zemin üzerine kurulmuş şehirdir Bizans kaynaklarında Kutsal Meryem anlamına gelen Hagia Maria olarak zikredilmiştir. Ermeni kaynaklarında SurpMari olarak geçmektedir. Sürmari, önce Türkmenler daha sonra bunu takiben Karakoyunlular tarafından Sürmeli'ye çevrilmiştir. Bkz. Enver Konukçu, *“Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli”*, **Türklük Araştırmaları Dergisi S.12**, İstanbul 2002, s.188 vd; EBU BEKR-İ TIHRANİ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s.72.

²⁶Nasranî, İslami yazında Hristiyan toplulukları için kullanılan isimdir. Kur'an-ı Kerim'de de Hristiyanlığı ifade eden ve 14 yerde geçen kelime; “yardım etmek” anlamındaki “nasr” kökünden geldiği ya da Hz. İsa'nın memleketi olan Nasıra şehrinde geldiğine yönelik rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. Kürşat Demirci, *“Hristiyanlık –I. Giriş”*, **TDV İslam Ansiklopedisi XV**, İstanbul 1998, s.328; Tahir Aşırov, *“Biruni'ye Göre Hristiyanlık”*, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi X/3**, İstanbul 2013, s.111.

yıkıldı. Nasranîlerin müdafaa esbabı zayıfladı. Sabah olduğu vakitte Melikşah ve Nizamülmülk memlekete girmeye muvaffak oldular.”²⁷

İbnü'l-Esir Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün Meryemnişin'e girişleri hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Burada çok sayıda rahip, papaz, Hristiyan hükümdarları ve onlara bağlı halk vardı, bunlar bu şehrin halkına yaklaşmak için çare arıyorlardı. Meryemnişin müstahkem bir şehirdi; surları büyük ve sağlam taşlardan yapılmış, kurşun ve demirlerle birbirlerine kenetlenmişti, yanında da büyük bir nehir vardı. Nizamülmülk savaşmak için ihtiyaç duyulan gemi ve teçhizatı hazırlattı ve savaşa girdi. Savaş gece gündüz devam etti. Nizamülmülk askerleri münavebeyle savaşmak üzere görevlendiriyordu. Kâfirlerin buna canı sıkıldı, bir çaresizlik, zaaf ve acz içine düştüler. Müslümanlar şehrin surlarına kadar geldiler, merdivenleri surlara dayadılar ve en üst noktasına kadar çıktılar; çünkü artık kazmalar körelmiş, taşının sağlamlığından dolayı surları delemeyecek hale gelmişlerdi. Şehir halkı Müslümanları surlar üzerinde görünce moralleri bozulup takatsiz kaldılar ve yaptıklarına pişman oldular. Melikşah ve Nizamülmülk şehre girdiler.”²⁸

Meryemnişin Hristiyanlığın kutsal merkezlerinden birisidir. Yer sarsıntısı sonucunda kale surlarından birinin yıkılması sonucunda ele geçirilişi, daha sonraki Anı'nın fethindeki hadise ile aynıdır. Bu merkezin tam olarak neresi olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat kaynaklardaki bilgiler ve coğrafya dikkatlice tetkik edildiğinde Meryemnişin'in; Akhalkalak, Samşolde, Sver ve Erget'in bölgesinin dini merkezi konumundaki Marmaşen olduğu açıktır.²⁹

Sultanülazam Alparslan Gürcistan fetihlerinden dönerek Arpaçay'ı başlarında yakın bir yere gelmiş ve oğlu Melikşah ile Nizamülmülk'ü karargâh edindiği yere çağırmıştır. Melikşah, yolda denk geldiği kaleleri de alarak babasının yanına gitmiştir.³⁰

²⁷EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.24

²⁸İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.50.

²⁹Meryemnişin'in tespitine dair tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz., M. F. Kırzioğlu, “Selçukluların Anı'yı Fethi”, s.126 vd; Fahrettin Kırzioğlu, “Alp-Arslan'ın Fethettiği <<Nemrûd bin-Ken'ân>> / <<Şertul-ni>> Bölgesi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi III*, Ankara 1971, s.371 vd; Meryemnişin ve Sebidşehir, kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Grousset, Sultan Alparslan'ın Anı fethini anlatırken, Erivan'ın kuzeyinde, Nik kazasındaki Bıcnı'yi de aldıklarını anlatmış ve son olarak Şirek'teki Maryamnişin/Marmaraşin/Meryemnişin'in zapt edilmesini de belirtmiştir. Bkz., R. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.597 vd.

³⁰EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.24 vd; F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.34.

2.1.2.2. Sultan Alparslan'ın Ahalkalek'i Fethi

Anı'yı kuşatmadan önce kuzeyini emniyet altına almak isteyen Sultan Alparslan Akhalkalak adıyla da anılan Sebidşehir'i fethetmeye karar verdi ve harekete geçti.³¹Farsça beyaz şehir anlamına gelen Sebidşehir, Çıldır Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında Akçakale Köyü ile batı yanında 110 metrelik Ağcakala Adası üzerinde kalelerle korunan büyük bir şehirdi. Burası, Ahalkalak adıyla anılsa da günümüzdeki Ahılkelek değildir.³²

Selçuklular devrine en yakın ana kaynak olan El Hüseyini Ahalkalek'infethini; *"SultanAğak(n)lal isminde başka bir memleketi daha fethetmek istedi. Bunun surunun uzunluğu yüz zira ve enliği bundan daha ziyade idi. Şark, garp, şimâl tarafından memleketi ihâta eden bir dağ ve dağların tepelerinde kaleler vardı. Zikrettiğimiz sûrda, cenup taraflarında idi. Bu sûrun önünde, Ceyhun gibi bir su vardı. Bunun üzerinde bir köprü kurulu idi. Düşman köprüyü kaldırdı; bu cihetten, Müslümanların tamah ve umudu kesildi. Bunun üzerine Sultan Alparaslan, memleketin kapısında çadırını kurdu. Namaz kıldı, Tanrı'ya dua ve niyazda bulundu. Askerleri büyük bir köprü kurdular, harbe başladılar. Şiddetli bir surette çarpıştılar. Nihayet memleketten iki adam çıktı, imdad ve eman istediler ve Emir'den iffet ve istikamet sahibi bir emir talebinde bulundular. Sultan, Emir bin Mücahid ve Ebu Semre'yi gönderdi. Bunlar Kal'anın faslını geçtikleri vakitte Gürcüler, bunların etrafını çevirerek, öldürdüler. Bu biçareler, düşmanın kılıçları ile su arasında kaldılar. Bunun üzerine hizmetçi Savâb, Sultan'ın huzuruna giderek: Gürcüler'in hücum ettiklerini ve Müslümanların hezimete uğradığını anlatmak istedi. Sultan namaz kılıyordu. Namazını huşu ve huzu ile bitirdikten sonra çadırından çıktı, atına bindi yürüdü, düşmanın şiddetli mukavemetlerine göğüs gererek memlekete girdi, Düşmanların vücüdünden temizledi. Burçların birinde, düşmanın dilâverlerinden bir kısım kalmıştı. Bunlar hakikî tam bir cüret ve cesaretle dayandılar. Sultan, bu burcun etrafında odun toplanmasını emretti. Odunlara, ateş verdiler. Bundan sonra Sultan suradıkına (çadırına) memnun ve mesrur bir halde döndü. Müslümanların eline hadsiz hesapsız ganimet geçti, Gece olduğu vakitte şiddetli rüzgâr çıktı. Burcun etrafında yakılan ateşten kala baştan aşağı*

³¹EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.24 vd

³²F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.34 vd; R. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.597.

yandı. Bu kalenin yanında başka muhkem bir kale daha vardı. Sultan bunu da fethetti. Sonra Gürcü melikler Sultan'a birçok hediyeler göndererek sulh talebinde bulundular. Mazeretler beyan ettiler. Gürcü melikin elçileriyle beraber, Inaku'l-Has (Aybek veya Bek?) Emir Temür El Hacib de beraber Sultan'ın yanından Sultan tarafından Gürcü melikine bir mektubile "Ya İslam dinini yahut cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını" bildirdiler. Mumaileyh cizyeyi kabul etti...³³ şeklinde tasvir etmektedir.

Sultan Alparslan, sipahilerin korumuş olduğu Akhalkalak'ı kuşatmış ve üç gün süren kanlı bir savaş sonucunda almıştır.³⁴ Fetih esnasında rüzgârın etkisiyle çıkan yangında Akal-Kalak/Ak-Şehir/Sebidşehr yanmıştır. Sağ kalan ahali ise kuzeyde bir dereye bulunan şimdiki Akhal-Kalak/Akhılkelek hisarına gitmişlerdir.³⁵

Şehir alındıktan sonra, Sultan, IV. Bagrat'a elçi yollayarak ittifak yapmak ve hanedanından bir kız ile evlenmek istediğini belirtmiştir.³⁶

Sultan Alparslan tarafından 1064 yılında Ahalkalek'in fethedilmesiyle Anı ve Kars şahirleri çevrelenmiş, ikmal yolları Selçuklular tarafından kesilmiştir. Nitekim Sultan

³³EL-HÜSEYİNİ, *Ahbâr*, s.25 vd; İbnü'l-Esir ise buranın fethini; "...Daha sonra Aal-Lal şehrine yürüdüler. Burası müstahkem bir şehirdi; surları yüksekti, doğu ve batı tarafında ise yüksek bir dağ alıyordu. Dağda da ayrıca birkaç tane kale vardı. Diğer iki yönünde (kuzey ve güneyinde) ise geçilmesi zor büyük bir nehir akıyordu. Müslümanlar bu durumu görünce şehri fethedemeyeceklerini anladılar. Şehrin hâkimi Gürcü idi, yukarıda fetihlerden söz ettiğimiz şehirler de onundu. Sultan nehrin üzerine geniş bir köprü kurdu. Çatışmalar giderek çok kızıştı, vaziyet vahim bir hal aldı, bunun üzerine şehirden iki kişi çıkıp imdat ve eman dilediler, ayrıca Sultan'dan kendileriyle birlikte bir grup asker göndermelerini istediler. Alp Arslan da seçkin ve en iyi insanlardan müteşekkil bir müfreze gönderdi. Bu askerler duvarı geçer geçmez şehirdeki Gürcüler tarafından kuşatıldılar ve bunun üzerine savaşa tutuşdular. Birçoğu öldürüldü. Geçidin darlığından dolayı Müslümanlar kaçma imkânı bulamadılar. Daha sonra Gürcüler şehirden çıkıp Selçuklu kuvvetlerine saldırdılar. Çok çetin bir savaş oldu. Sultan namazdaydı. Namazı müteakip atına binip düşman üzerine saldırarak savaşa girdi. Müslümanlar Allahu Ekber sedalarıyla düşmana hücum ettiler. Düşman bozulup geri kaçarak şehre girdi. Müslümanlar da onlarla beraber şehre girdiler, Sultan Alp Arslan da girip şehri zapt etti..." şeklinde tasvir etmektedir. Bkz., İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.51. Görüldüğü üzere Ahalkalek'in fethinde sivil halka karşı herhangi bir eziyet veya katliam gerçekleşmemiştir. Hâlbuki Anadolu kapılarına dayanan Türklere karşı Hristiyan teyakkuzunu artırarak direnç oluşturmak hatta mümkün olursa birlik beraberliği sağlayarak Türkleri defetmek amacı güden o dönemdeki Hristiyan rahiplerin tahrik edici bir üslupla olayları dramatize ettikleri görülmektedir. Bunlardan biri olan Urfalı Mateos, Ahalkalek'in fethini anlatırken; "...Sultan sonra büyük ordusuyla beraber Gürcistan'a girdi ve halkı ölüme ve esarete mahkûm etti. Sonra Cevalkhs denilen mıntıkaya inip orada ordu kurdu, Akhal Şehrini kuşattı ve şiddetli bir hücumla zaptetti. O, kadın ve erkek bütün şehir halkını kılıçtan geçirdi, bütün ruhanilerle reisleri öldürttü ve şehri kanla doldurdu. Sonra sayısız genç erkek ve kızları esir olarak İran'a gönderdi. Onların gaspettiği altın, gümüş, mücevherat ve incilerin hesabı yoktu. Bu yılda İranlıların ejderi olan sultan, büyük zaferle Ermenistan'a girdi. O, Allah'ın gazabının timsali olan öfkesini şark milletinin üzerine çevirdi ve kötülüğünün acısını bütün Ermeni milletine tattırdı..." şeklinde gerçek dışı ifadelerle halkı galeyana getirmeye çalışmakta ve tarihi saptırmaktadır. Bkz., URFALI MATEOS, *Vekayi-Name*, s.119.

³⁴M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s.30 vd; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.287 vd.

³⁵F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.34 vd; R. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.597.

³⁶F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.35 vd; R. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.597.

Alparslan, Gürcistan ve Doğu Anadolu akınlarını jeopolitik önemi haiz bu güzergâh üzerinden gerçekleştirecektir. Ahılkelek'in Türkler tarafından fethi neticesinde Gürcistan'daki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Kral IV. Bagrat, Sultan ile anlaşma yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Hatta bunun için akrabalık kurmak amacıyla hanedanına mensup bir kızın Sultan ile evlenmesine razı olmuş fakat Sultan Alparslan onu veziri Nizamülmülk ile evlendirmiştir.³⁷

Sultan Alparslan, IV. Bagrat'a cizyeyi kabul ettirdikten sonra Kars ve Anı bölgeleri üzerine yürüdü. Daşir-Bagrathlı Krallığı ülkesindeki gibi Doğu Gürcistan'da da Şamşolde ve Loru bölgelerinde bulunan Kıpçak-Hazar kolundan gelen Parsel'k/Borçalılar uruğundan yaylakçı ve kışlakçı Terekemelere³⁸ 1064 yılında İslamiyeti kabul ettirmiştir.³⁹

Ardından Tiflis'ten Karadeniz'e kadar olan vilayetlere de yönelince IV. Bagarat'ın barışa mecbur kaldığı görülmektedir. Bu barışı zaruri kılan sebeplerden biri de Selçukluharekâtı neticesinde Yukarı Kür boyunda Ardahan Gölü'nden başlayarak Çoruk boyları üzerinden Abaza/Akbaz ülkesine kadar olan yerlerin birbirleriyle irtibatının kesilmesidir.⁴⁰

Sultan Alparslan iki aşamalı bir fetih politikası ile doğu bölgesine gelmiştir. İlki 1064 yılında oğlu Melikşah ile Gürcü seferine çıkması olmuştur. Alparslan, Arpaçay ile Kür Nehri arasındaki bölgede akınlar yapılmış ve Ahılkelek Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Böylece bölgede Bizans'ın direnç noktası durumundaki Anı Ermeni Krallığı üzerine yürüme zamanı gelmiştir. İkincisi ise 1068'de cereyan edecek Tiflis ve Batı Gürcistan seferidir.

³⁷Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s.331 vd; NodarŞengelia, "*Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcistan*", **Çenaburi Kültürel Dergi S.29**, İstanbul 1998, s.12 vd; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi-1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, İstanbul 2014, s.47. Müverrih Vardan bu evliliği "*Alp Aslan yüzbinkışıile tekrar Ermenistan'a geldi ve Gürcülerin Akal-Kalak dedikleri NorkağakıveSamşoylteizaptetti ve kral Gürigen'inkızı, Gürcüistan Kralı Bagarat'inyeğeniile evlendi.*" şeklinde kayıda geçirmiş olup diğer kaynaklarca desteklenmeyen bir bilgi vermektedir.Bkz., MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*", (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I/2**, İstanbul 1937, s.177.

³⁸Yapı olarak Türkmen sözünün Arapça çoğul şekli Terakim'in halk ağzı ile söyleniş biçimi Terekeme'dir. Terim anlamı ise göçebe halinde kara çadırlarda yaşayan Borçalı/Kazak/Ahılkelek/Karapapak köylülerine verilen isimdir. Müslüman Türkmen boyu olan Terekemeler, Güney Kafkasya'da XVII. Yüzyılın sonrasında Karapapak şeklinde anılmışlardır. Bkz., Esra Timuçin, "*Ardahan'da Şah Bezeme Kültürü*", **Türkistan'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Devamlılığı Öğrenci Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2020, s.502 vd.

³⁹EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.26 vd; F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.38 vd.

⁴⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.350.

2.1.2.3. Anı'nın Fethi

Anı adı, İslam öncesi devirlerde İran tanrılarında bereket tanrısı Anahita /Anaitis'a adanan ve iç kalede inşa edilen bir mabetten geldiği ileri sürülse de gerçek menşei bilinmemektedir.⁴¹Şehrin zamanla büyümesi ve iç kalenin etrafına yayılması sonucunda Ani adı sadece iç kale için değil, bölgenin tamamı için kullanılmıştır.⁴² Bostanlar Deresi ile Arpaçay'ın birleştiği topografik bakımdan yüksekçe ve stratejik olarak korunmaya müsait bir şehir olan Ani, 961 yılında Bagratuni Kralı III. Aşot tarafından başkent yapılmıştır. Şehri genişletmek ve savunmayı arttırmak amacıyla iç kalenin ovaya doğru kısmında yer alan Ani'nin orta surlarını inşa eden III. Aşot'un devrinden itibaren şehir şeklini almıştır.⁴³

Sultan Alparslan, Şubat 1064 tarihinde başlatmış olduğu Ermeniyye seferinde Nahçıvan'dan itibaren Kol, Şavşat, Ardanuç, Panaskert ve Ahalkalek bölgelerini içine alan Taşir-Dzoraget Ermeni Krallığı ile Gürcü Kralı IV. Bagrat'ı da kendisine tabi kılmıştır. Meryemnişin'in fethini müteakiben, Aras Nehri boyunca ilerleyen oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile birleşerek Kartli ve Kars arasında bulunan Sepidşehr(Spideşhr, Akşehir, Beyaz Şehir, Ahalkalak) ve Borçalı Nehri'nin sol kıyısında bulunan Alaverdi (Allaverdi, Lal)⁴⁴ şehirlerini de ele geçirdikten sonra Kars ve Ani istikametinde yürüyüşe devam etmiştir.⁴⁵Selçuknamenin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla stratejik plan gereği⁴⁶ bu bölgedeki birkaç kaleyi alarak etrafın emniyetini sağladıktan sonra ünlü Ani kentine girecektir.⁴⁷

⁴¹W. Barthold, "Ani", **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1993, s. 435.

⁴²Bununla beraber Ani adının kaynağı hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ercan Cengiz, "Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi", **Sosyal, Beşeri ve Akademik Araştırmalar I**, Eskişehir 2018, s.57.

⁴³W. Barthold, "Ani", s. 435.

⁴⁴Borçalı Nehri'nin sol sahilinde bir şehir. Bkz., AHMED b. MAHMUD, **Selçuk-name I**, (nşr. E. Merçil), İstanbul 1977, s.175.

⁴⁵MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütühatı", s.164;Nevzat Keleş, **Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul 2016, 240.

⁴⁶Selçukname'nin yazarı bu stratejik planı "...Alparslan Gürcistan hisarlarının birazını fethedip, Melik'ini de haraca bağladıktan sonra, Bizans ülkesine geçmek ve o tarafta olan kâfirlerin üzerine sefer yapmak istedi. Sonra kalabalık bir ordu ile yürüdü. Kars ve Ani adlarında bir birine yakın iki hisar vardı. Sultan onların halkı ile savaşa başladı. O hisarların hududunda iki kale daha vardı, onların halkı Sultan Alparslan'ın geldiğini işitip, beyleri ile hisardan çıkıp, imana geldiler, Müslüman oldular. Bu Ani kalesi Bizans'ın kilit noktası idi. Bizans onun ile korunur ve hazineler orada saklanırdı. Sultan Alparslan gelip, ansızın o şehrin yanında konakladı..." şeklinde anlatmaktadır. Bkz., AHMED b. MAHMUD, **Selçuk-name**, s. 65 vd.

⁴⁷F. Kırzioğlu, "<<Nemrûd bin-Ken'ân>>", s.371 vd.

Önce Çıldır Gölü'nün güneyindeki bir çay üzerinde bulunan kale halkı İslamiyeti kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Sultan Alparslan'ın sonraki hedefi Bizans'ın doğu sınırındaki en önemli ve en sağlam şehirlerinden Anı'dır. Anı şehri yüksek dağlarla çevrili olup her dağın üzerinde kale bulunuyordu ve hazineler bu kalelerde saklanmaktaydı. Şehrin üç tarafını Arpaçay Nehri çevrelemekteydi. Savunma açısından zayıf olan diğer tarafı güçlendirmek amacıyla 10-12 metre derinliğinde ve 500 metre uzunluğunda bir hendek kazılmıştı. Bu derin hendek Arpaçay Nehri'nden alınan su ile doldurularak, zayıf olan tarafın savunması da tamamlanmıştı.⁴⁸ Şehre yalnız bu hendeğin üzerinde bulunan bir köprüden girilebilmekteydi.

“...Burası Ermenistan tarafında Roma diyarının ilk şehri idi. ...Şehir halkı buraya girip çıkmak için bir köprüden istifade ediyorlardı. Şehir içinde 700.000 hane ve bin kilise⁴⁹ bulunuyordu...”⁵⁰

Selçukluların sürekli akınları sonucunda, şehrin idarecileri olan Gürcü asıllı Bizans valisi, Simbat oğlu Bagrat ve Bakuran oğlu Grigor dış surların daha fazla dayanamayacağını düşünerek iç kaleye çekilmeye karar vermişlerdi.⁵¹

Sultan Alparslan'ın ordusu 22 Temmuz 1064 tarihinde Anı önüne gelince, şehir halkı Sultan'ı ve askerlerini önce tacir zannettiler. Fakat askerlerin, tarlalara otağ ve çadırları kurmaya başladığını gören halk, şaşkınlık içerisinde hezeyana uğramıştır. Nitekim Urfalı Mateos'un, Sultan Alparslan ve ordusunu korkunç dalgalarla çalkalanan bir denize ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehre benzetmesi gerçekleşiyor gibiydi.⁵² Önce su kaynaklarını korumakla görevli süvariler, Türk askerlerinin gücünü tartmak istediler. Ancak kısa sürede kaleye kaçmak zorunda kaldılar.⁵³

“... Sultan Alparslan burayı kuşatıp sıkıştırdı, fakat Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan

⁴⁸ “... Ani şehrinin kuvvetini anlatmak için büyük Aras nehrinin dörtte üçünü kuşattığını, dörtte birinin derin bir çukur ile çevrilmiş olduğunu ve Aras'ın bu çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek kâfidir...” .bkz., GREGORY ABU'L-FARAC (BAR HEBRAUES), **Abu'l-Farac Tarihi I**, (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999, s.316 vd; R. Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, s.598.

⁴⁹ Nüfusun ve kiliselerin çokluğu “Ani büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı, beş yüzü aşkın kilisesi vardı” şeklinde bilgi veren İbnü'l Esir'in de dikkatinden kaçmamıştır. Bkz., İBNÜ'L ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih X**, s.52.

⁵⁰ ABU'L-FARAC, **Abu'l-Farac Tarihi I**, s.316 vd.

⁵¹ Muharrem Kesik, **1071 Malazgirt Zafere Giden Yol**, İstanbul 2013, s.42 vd; M. A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, s.34.

⁵² URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.118.

⁵³ EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.27.

ahşap bir burç yaptırıp içini savaşımlarla doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi, böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek maksadıyla ilerlerken Allah'ın bir lütfu olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girdi."⁵⁴

Sultan ve ordusu savaşın bütün şiddetine tahammül ile katlanarak çarpışmaya devam etmişlerdir. Ahşap bir kule yapılmasını ve yangına karşı korunaklı olması amacıyla üstünün de sirkeye batırılmış keçeyle kapatılmasını emretmiştir. Orta kapı karşısında kurulmuş olan bu kule üzerinde savaşmaya devam etmişlerdir. Böylece surun kuvvetli tarafını mancınıklarla yıkarak şehre girebilme fırsatı bulmuşlardır. Türkler, fetih sırasında Ani'nin kuzeyinde çifte surların önündeki su dolu teraslı hendekleri saman ve toprak çuvalları ile doldurmuş, burada açılan sur deliğinden de şehre girmişlerdir. Açılan gedik surun enkazı ile dolduğundan ötürü, askerler bu gedikten geçerken büyük zorluk çekmekteydiler. Sultan bu durumu görünce ordusunu bir ara geri çekmeye karar verdi. Ancak 16 Ağustos 1064 tarihinde bir askerin sur içindeki bir kadının kucağından aldığı çocuğu Sultan'a fetih müjdesi olarak getirmesi, geri dönerek şehre girmelerine sebep oldu.⁵⁵ Sultan Alparslan, bu efsanevi şehrin kısa sürede bir İslam beldesine dönüştürülmesine gayret gösterecektir.⁵⁶

⁵⁴İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.52; Bu bilgi "*Türkler şehri zaptetmekten meyus olunca birden bire semavi bir işaretle kulelerin biri düştü ve Türkler bir köprü kurarak şehre girdiler. Bu andan başlayarak sultan Ebu'lFeth diye tanındı*" şeklinde teyid edilmektedir. Bkz., ABU'L-FARAC, *Abu'l-Farac Tarihi I*, s.316 vd

⁵⁵URFALI MATEOS, *Vekayi-Name*, s.120; F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.43 vd.

⁵⁶Hristiyan müverrihler, şehirdeki belirgin Hristiyanlık alametlerinin arındırılması ve bu arada katedralin çatısındaki Haçın da indirilmesini bir takım ilahi işaretler ile "*Müslümanlardan biri, katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam, sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve billur avizeyi düşürüp param parça etti. Bu avizeyi, Cihangir kral Sımbat, diğer binbir hazine ile beraber Hint'ten getirtmişti. Haç kubbeden düşürüldüğü sırada, gök aniden gürledi ve sağanak halinde yağmur yağmaya başladı. Sel bütün cesetleri Ahuryan nehrine döktü ve kana boyanmış olan şehri yıkadı. Sultan, bu emsalsiz avizenin kırıldığını duyunca çok kederlendi. Kubbeden indirilmiş olan bir insan boyu uzunluğundaki gümüş haçı götürüp ayakaltında çiğnemek üzere Nahçıvan camisinin kapısının eşiğine koydular. Haç bu güne kadar orada duruyor*" şeklinde tahrik edici bir ifade ile anlatmaktadır. Bkz., URFALI MATEOS, *Vekayi-Name*, s.121 vd; Bu muharrik üslup başka bir kaynağa "*Alp Aslan Ermenistan'ı ve Gürcüstan'ı fetheder. Ermenistan'ın Ani Kırallığı kaldırıldıktan sonra, Tuğrul'un amcazadesi olan Alp Aslan Ermenistan'a geldi ve yirmi dört eyalet harap etti. Alp Aslan, Ani şehrinde zapt etti ve söylendiğine göre, bir hendek içinde bin kişiyi keserek, onların kanıyla yıkandı. Bu vaka, Kral Ohannes'in vefatından yirmi üç sene sonra, 1064 tarihinde vukubuldu.*" şeklinde yansımaktadır. Bkz., MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı*", s.177.

Urfalı Mateos, Sultan'ı, İranlıların ejderi olarak tanımlamış ve kara bir bulut gibi krallık şehri Anı'ya gelerek şehri yılan gibi kuşattığını belirtmiştir. Muharebenin şiddetlenmesi sebebiyle şehir halkının oruç tutmaya ve Allah'a hitap ederek; kendilerinin bu ejderden kurtarması için dua ettiklerini belirtmiştir.⁵⁷

Sultan Alparslan, Anı şehrini fethettikten sonra geri dönmüş ve Kars eyaletinin kralı GagikApas/Abbas'ı kendisine tazim ve itaat sunması için yanına çağırtmıştır. Zeki ve tedbirli bir adam olan Gagik, Sultan'ın elinden sağ kurtulmak için bir çare düşünmüştür. Matemdeki bir adam gibi siyah elbiseler giyerek Sultan'ın karşısına çıkmış, Sultan'ın neden bu kıyafetler ile dolaştığı sorusu karşısında, "*Dostum Tuğrul Bey'in matemini tutuyorum*" cevabını vermiştir. Bu davranışından çok memnun kalan Sultan, Gagik'e krallık kıyafetleri giydirmiş ve ordusuyla Kars'a giderek Gagik'i ziyarette bulunmuştur. Büyük bir ziyafet veren Gagik, Sultan Alparslan'ın dönüşü ardından şehri Bizans İmparator'u Konstantin Dukas'a vererek terk etmiştir. Bunun karşılığında İmparator, kendisine Kapadokya'da topraklar vermiştir.⁵⁸ Sultan Kirman Meliki olan kardeşi Karaarslan Kavurd'un Şiraz'ı alıp sınırlarını genişletme haberini alınca, İsfahan'a dönmek üzereyken, Anı ile çevresini Ağustos 1064'de Şeddadlı Emir Şavur'a ihsan buyurmuş fakat o da yaşlı olduğundan dolayı Menuçehr'e vermiştir. Böylelikle Selçuklulara tâbi olarak Anı Şeddadlıları (1064-1200) kolu kurulmuştur.⁵⁹ Sultan'ın şehir yönetimini Şeddadiler'e vermiş olması, fetih sürecinde kendisine yardımcı olmalarından kaynaklanmıştır. Ayrıca, Şeddadiler'in şehirdeki ilk yöneticisi olan Menuçehr'in son Bagratlı Kralı II. Gagik'in kız kardeşinin oğlu olması, Ermeni ahalisi tarafından Bagratlılar'ın doğal varisi olarak kabul edilmesinde de etkili olmuştur.⁶⁰

Bizans İmparatorluğu'nun doğuda en müstahkem şehri Anı'nın Alparslan tarafından fethedilmesi, Hristiyanlar arasında ne kadar üzüntü yaratmışsa, İslam dünyasında da o kadar sevinç yaratmıştır. Sultan Alparslan'ın Bağdat'a Eylül/Ekim 1064 tarihinde gönderdiği fetihnamenin, Bağdat'ta Halifelik sarayında okunması ve bizzat halife

⁵⁷URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.119 vd.

⁵⁸URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.121 vd; R. Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, s.600 vd; M. A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, s.36 vd.

⁵⁹F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.69; Gülay Öğün Bezer, "*Şeddadiler*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.410.

⁶⁰E. Cengiz, "*Sultan Alparslan*", s.73.

tarafından SelçukluSultanını öven bir mektup gönderilmesi, halifeliğin de bu fethin önemini kavradığını göstermektedir.⁶¹

Böylece 1064 yılında ilk batı seferini tamamlayan Sultan Alparslan, fethettiği Ermeni ve Gürcü topraklarını, beraberinde savaşa katılan Selçuklu Devletine tabi emirlere vermiştir. Van Gölü ve Surmari bölgesini, Melikşah'ın ordusuna öncülük eden Nahçıvan emiri Ebu Dülef'e, Anı ve yörelerini DübeylemiriMenuçehr'e, Gürcistan toprakları ise Gence ve Tiflis emirlerine vermiştir.⁶²Anı'da bir mescidinşâ ettirdikten sonra İsfahan'a, oradan da Kirman'a geçmiştir.⁶³

Sultan Alparslan'ın 1064 yılındaki seferi ile Gürcü Ermeni toprakları hâkimiyet altına alınmıştır. Anı şehrinin de alınması üzerine Selçuklular güç kazanmış, bunun yanında Gürcü illerindeki nüfus da önemli derecede azalmıştır. Kral IV. Bagrat Türk hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmış, Selçuklu akınları sebebiyle topraklarını terk eden çiftçiler geri döndürülerek Gürcü nüfus yoğunluğu korunmaya çalışılmış fakat başarılı olunamamıştır. Kral IV. Bagrat, ülkenin bağımsızlığını tekrar kazanabilmek için bir takım diplomatik ve askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Kral 1065 yılındaki bu faaliyetleri doğrultusunda Bizans İmparatorluğu ile yakınlaşmaya ve ülkede bulunan güçlü toprak sahiplerini yanına çekmeye çalışmıştır. Her iki girişimde de başarısız olan Kral, Alanlar⁶⁴ ile irtibata geçmiş ve onları Şeddadiler üzerine saldırtarak, son derece hassas bir konumdaki ülkesini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Tabiiyetindeki bir devlete yapılan saldırıyı karşılıksız bırakmayan Sultan Alparslan, ikinci kez Gürcü illerine girecek ve Tiflis'ten Rustov'a kadar olan sahayı 1067-1068'de ele geçirecektir.⁶⁵

⁶¹M. A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, s.36.

⁶²F. Kırzioğlu, **AnıŞehri Tarihi**, s.46 vd; Ali Sevim, **Anadolu Fatihî KutalmışoğluSüleymanşah**, Ankara 1990, s.8.

⁶³EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.28 vd.

⁶⁴Avrupalılar tarafından İran menşeli bir kavim olarak kabul edilmekte olup; Çin kaynaklarında Antsi, Romalılar Alani, Bizanslılar da Asioi demişlerdir. Alanlar'ın Türkistan'dan göç ettikleri zaman tespit edilememekte, bilinen yön ise onların MÖ. I. yüzyıl ortalarında Don Nehri'ne yaklaşarak Sarmatlar'ı batıya itmiş olmalarıdır. Bkz., Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2019, s.15 vd; Z. Velidi Togan, **Allan", İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s.376; İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, Ankara 2012, s.94 vd.

⁶⁵İbrahim Tellioglu, **Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler**, İstanbul 2019, s.90 vd.

2.1.3. Sultan Alparslan'ın II. Gürcistan Seferi

Sultan Alparslan Manğ/Minğ-Kışlak, Kirman ve Fars ülkelerine sefer düzenleyip, bu bölgedeki asi valileri itaat altına aldıktan sonra, iç işlerini yoluna koymuştu. Ancak bu sırada iki önemli olay meydana geldi.

Birincisi kuzeyden inen Alan, Kumuk, Sabir, Hazarlar ve diğer bir kısım gayri müslim Türklerin, 1065 yılında Selçuklu vassalı Şeddadoğulları ve Şirvanşah memleketlerini istila etmeleridir. İkincisi ise Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın, Bizans teşvikiyle Selçuklulara başkaldırarak 1067'de Berde bölgesine⁶⁶ akın etmesidir. Sultan Alparslan, Selçuklu topraklarına yapılan bu tecavüzün öcünü almak için Ardahan, Artvin ve Bagratlılar Yurdu'ndan müteşekkil Akbaz Ülkeleri seferine karar vermiştir.⁶⁷

2.1.3.1. Şeki'nin Fethi

Sultan Alparslan, 1067 yılında Horasan'dan hareket ederek, ikinci Gürcistan seferine çıkmıştır. Aras nehrini geçen Sultan, veziri Nizamülmülk ve Kafkasya fatihi Savtigin ile birlikte Gürcistan'a hareket etmiştir.⁶⁸

IV. Bagrat'ın, Berde çevresini istila ile büyük ganimet elde etmesi üzerine Arran'a gelen Sultan Alparslan, Kasım 1067'de ölen Şeddadoğlu Ebu'l-Esvar'ın yerine oğlu Fazl/ Fazlun'un geçmiş olduğunu gördü. Sultan, Fazl'ın bağlılığını kabul edip, hil'at vererek payitahta gönderdi. Ardından Şeki ve Hazar akınlarına başlayarak, Gürcü (Abhaz) ülkesine yürüdü. Emir Sav/Şav/Şad/SavteginTigin başbuğluğunda bir öncü kuvveti de 1068 güzünde Rum istikametine memur ederek Şeki'ye gönderdi. Şeki'nin etrafı Gürcü yağmacıların gizlendiği ormanlarla çevriliydi. Sultan neftçilere bu

⁶⁶Günümüzde Azerbaycan'ın bir kenti olan Berde, Orta Çağ'ın en hareketli şehirlerinden biridir. Karabağ Ovasında, Terter Çayı kenarında kurulan şehir, "*Arran'ın Anası*" olarak adlandırılmakta ve IX. asırdan başlayarak Azerbaycan'ın ve dahası tüm Kafkasların en büyük şehri olma özelliğindedir. Karabağ'da ilk inşa edilen Berde şehri ve kalesiydi. Kuruluşu ile ilgi bir çokmüellifin farklı görüşleri mevcuttur. Bunlardan bazıları; İskit hükümdarı Partatuk zamanında kurulduğu veya Makedonya hükümdarı İskender tarafından kurulmuş ve Sasani hükümdarı I. Kubad tarafından yeniden inşa edildiği yönündedir. Berde'nin kuruluşu ile yine V. asırda Alban hükümdarı III. Vaçe tarafından inşa edildiği yazılmaktadır. Kalekent olarak inşa edilen Berde, çoğu yazara göre kare şeklindedir. Bkz., İBN HALDUN, **Mukaddime I**, (nşr. T. Dursun), İstanbul 2013, s.172; Mehmet Özmenli, "*Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)*", **Zeitschrift für die Welt der Türken; Journal of World of Turks VI/2**, Ankara 2014, s.157 vd.

⁶⁷F. Kırzioğlu, **Kars**, s.349.

⁶⁸Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara 1990, s. 21 vd.

ormanları yakmaları için emir verince Şeki Emiri Ahastan/Agarsartan/Akhsartan teslim olarak İslamiyeti kabul etti. Bundan dolayı büyük bir mutluluk ve duygulu anlar yaşayan Sultan Alparslan, yeni Müslüman olan emirin üzerine mücevherler saçmıştır.⁶⁹ Yeni Müslüman olan bu Kaheti Meliki, yeniden melik tayin edilerek bu kez Sultan ile birlikte Kür boyunca Tiflis istikametinde ilerlemiştir.⁷⁰

Sultan Alparslan, çıkmış olduğu bu seferinde Rum memleketlerinin cesur adamlarından mürekkep Apkaz askerlerini uzaklara kaçırmış, Şeki bölgesini de Selçuklu hâkimiyetine kazandırmıştır.⁷¹

2.1.3.2. Derbend (Bâbülevbâb) Seferi

Şeki'nin fethinden sonra oranın yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda bulunan Derbend (Bâbülevbâb)⁷² halkı reisi Ağleb b. Ali, Şirvanşah hükümdarı Feribuz'un elinde tutsak bulunmaktaydı. Halkın dileklerini dikkate alan Sultan'ın ricasıyla serbest bırakılmıştır. Sultan da Ağleb b. Ali'yi, Emir Savtegin himayesinde tekrar Derbend'e göndermiştir. Selçuklu ordusu el-Maskat'ı ele geçirmiş, daha sonra da Şirvanşahlar'dan el-Bâb

⁶⁹Bu sırada IV. Bagrat'ın Şeki'nin Hristiyan hükümdarı I. Akhsartan'dan haraç alması, onun kendilerinden uzaklaşıp, Selçuklulara yönelmesine sebep olmuştur. Bkz., F. Kırzioğlu, **Kars**, s.349; Türk Sultanı'nın İslamiyeti ne derece teşvik ettiğini göstermesi bakımından büyük önem arz eden bu olay, kaynaklara "Şekki bir nahiyedir onun meliki Ahstan idi. Şekkinin etrafındaki meşelikler ve ormanlıklar vardır ki bunların aralarında Rumlar ve Abhazmeşkiyası, hırsızları gizlenirler. Sultan, neşçilere bu bataklıklar ve sazlıkları yakmalarını emretti. Bunlar yakıldıktan sonra Sultan bu yakılan yerin ortasında demir levhalar ve bakır çivilerle berkitilmiş taşlardan mürekkep iki kale gördü. Fakat bu kalelerin bulunduğu yere gitmek için ne yaptılarsa mümkün olmadı, binaenaleyh Sultan bunu gördüğü vakitte meysus oldu. Bu iki kalenin sahibi kaleden inerek Müslüman oldu ve kalelerini teslim etti. Sonra Sultan bu memleketlerin her tarafında bulunan kaleleri birer birer fethederek her tarafını istilâ ve yağma etti; o kadar ganimet ele geçirdi ki tavsifi kabil olamaz. Sonra Efrenç Meliki ki bu Şekki'dir Ahstan bir takım süvarileriyle gelerek Sultanın kapısının önünde durdu. Sultan bunu görünce adamlarına: 'onu içeri alın istirahatini temin edin; çünkü şanı şöhret sahibi büyük bir meliktir' dedi. Ahstan huzura girdiği zaman Sultana hitaben: 'Ben bir dalalette kaldığımdan müteessirim, beni senin huzuruna sevkeden İslam dini hakkında peyda ettiğim fikir ve Nasranilikten alâkarımı kesmek hususunda verdiğim karardır' dedi. Bunu söyler söylemez Sultan tahtından aşağı inerek mumaileyhi karşıladı, boynuna sarılarak başını öptü, o da buna mukabil Sultanın ayağını öptü her ikisi ağlamağa başladılar" şeklinde yansımıştır. Bkz., EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.30 vd; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Ankara 1992, s.20 vd.

⁷⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.349.

⁷¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.349.

⁷²Derbend/Bâbülevbâb'ın bölge hakimiyeti bakımından taşıdığı stratejik önem hakkında bkz., Wilhelm Barthold, "Derbend", **İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1993, s.532 vd; Salih Muhammedoğlu Aliyev, "Derbend", **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.164 vd.

Kalesi'ni alarak Selçuklular'ınDerbend'teki hâkimiyeti için ilk teşebbüste bulunmuştur.⁷³

2.1.3.3. Tiflis'in Fethi

Etrafı emniyet altına aldıktan sonra Gürcü/Abhaz Kralı IV. Bagrat üzerine yürüyen Sultan Alparslan, Tiflis'e geldi. Ancak Kralın burayı terk ederek Kartli üzerinden Abhaz ülkesine doğru kaçtığını öğrenince Tiflis'i fethederek, bir cami inşa ettirdi.⁷⁴Tiflis'in yönetimini, Gence Emiri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Fazl/Fazlûn'un idaresine verdi. Böylece Selçuklulara bağlı bir uç beyliği daha kurulmuş oldu.⁷⁵

Her vesileyle Türklere karşı nefret telkin eden Gürcü kaynağının, Tiflis ve Rustav'ın kolaylıkla fethedilmesini değerlendirirken yaptığı öz eleştiri, o dönemde halkın, papazlar ve idareciler gibi düşünmediğini, hatta Türklerin hoşgörüsüne karşı daha ılımlı ve umut dolu bir bakış sergilediklerini göstermektedir. Bunu “...*Sultan, Tiflis'i ve Rustav'ı ne kralımıza karşı kin beslediği ne de makamındaki emirlerin fena niyetlerinden dolayı değil, bu adamların iyiliğe karşı yaptıkları fenalık ve kötü kuvvetlerine güvenerek hainlikten başka düzen tanımadıklarından dolayı zapt etmiştir...*” cümleleriyle itiraf etmektedir.⁷⁶

2.1.3.4. Batı Gürcistan'ın Fethi

Sultan Alparslan, Tiflis'in fethinden sonra Fazlun ve Akhsartan'ı da yanına alarak 1068 kışında Kartli'de bulunan Kral IV. Bagrat üzerine yürüdü. Ancak Kral bu sefer de

⁷³A. Öngül, **Selçuklular Tarihi**, s.47

⁷⁴O sırada Tiflisin durumunun “...Böylece nihayet Tiflis'e geldi; burada Süleyman bin Davud Aleyhisselam tarafından bina edilmiş hiç ateş yakılmadığı halde kendiliğinden suları sıcak olan bir hamam gördü. Bu dünyada yapılan ilk hamamdır. Tiflis surunun uzunluğu kırk zirâ ve eni de yine o kadardır; burada Nasraniler'in nazarında Müslümanların Kâbesi gibi ehemmiyeti haiz idi. Sultan bu beldeyi de feth ile orada bir câmi inşa ettirdi. Abhaz hududunda bir kale vardı ki adına kal'at us-Salib derlerdi; bu öyle şecaatlı askerlerin muhafaza altında idi ki kılıç ve mızraktan korkmazlar, muharebeden çekinmezlerdi. İçinde birçok kiliseler ve altundan İsa ve Meryem Aleyhisselamin ve gümüşten Havariyyûn kezalik yine altundanİsaya nazil olan meşhur sofranın suretleri vardır. Tanrı, Vezir Nizamülmülk'ünsayü gayretiyle bu kalenin de fethini müyesser kıldı; içinde bulunan mallar Müslümanların eline geçti; içinde bulunanlar darma dağınık oldular. Sonra Bakratis Sultana elçi göndererek lutf ve merhamet istirhamında bulundu...” şeklindeki tasviri için bkz., EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.31 vd.

⁷⁵N. Şengelia, “Gürcistan”, s.12 vd; A. Öngül, **Selçuklular Tarihi**, s.47.

⁷⁶M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.291 vd.

Aphaz ülkesine doğru kaçmıştı. Sultan Alparslan Kartli'yi de fethederek burada kaldığı altı hafta boyunca Batı Gürcistan'da bulunan Sveri/Sber/Suvar Kalesi de dâhil civar kaleleri alarak Türk hâkimiyetini tesis etti. Bu sırada Sultan Alparslan'ın önünden kaçamayacağını anlayan Kral IV. Bagrat, Abhaz ülkesine sığınmış ve Liparit'in oğlu İoane'yi Sultan'a elçi göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Sultan haraç ödemesi şartıyla Kral IV. Bagrat'ı takipten vazgeçmiştir. Bu sırada kışın bastırması üzerine Sultan, takibi durdurarak Gence'ye dönmeye karar vermiştir.⁷⁷ Sultan beş ay süren Gürcistan seferine son vererek 1068 yılında Aras Nehri'ni geçerek önce Gence'ye, daha sonra Berde'ye dönmüştür. ⁷⁸ Buradan da uzun bir yürüyüş ile Şiraz'a ulaşmış, Ramazan ve bayramı da orada geçirmiştir.⁷⁹

2.1.4. Emir Fazlun'un Akınları ve Tiflis'in Kaybı

Emir Fazlun, Sultan'ın kendisine bahşettiği Tiflis ve çevresine adamlarını göndermiş ve burayı emniyet altına almıştı. Sultan Alparslan Temmuz-Ağustos 1068'de Gürcistan'dan ayrılınca, Arran, Tiflis ve Gence Emiri Fazlun da Tiflis ve Gürcü ülkesine gaza akınları için harekete geçti. Bunu bahane eden Kral IV. Bagrat, Sultan ile yapmış olduğu anlaşmayı bozdu. Sultanın Gürcistan'dan ayrılması, Gürcü kralının cesaretini artırmış ve Tiflis'e dair yeni umutlar beslemesine sebep olmuştu. Fethedilen bölgeleri geri almak için otuz bin kişilik bir ordu ile ilkbaharda Kartli'ye gelen Kral IV. Bagrat, krallığın yazlık merkezi Did Gori'ye yerleşti.⁸⁰

Böylece Emir Fazlun'u da kontrolde tutmuş olacaktı. Hâlbuki Emir Fazlun, krala rağmen 33.000 kişilik ordusuyla Tiflis'e yönelerek İsan ovasında karargâh kurdu ve geceleyin Munhar civarında, Kartli tarafını yağmaladı. Bunun üzerine güçlü eristavlar emrindeki bir orduyu Fazlun'un üzerine gönderen Kral, Cilkan (Tsikan) Dağları'nda onları sıkıştırdı. Yanlarında bulunan ağır ganimetler sebebiyle hareket güçlüğü çeken Fazlun'un ordusu, Narekuavi/Narekvav geçidini tutmuş olan Gürcüler tarafından büyük

⁷⁷M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.291 vd; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s.38 vd; N. Şengelia, "*Gürcistan*", s.13 vd; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.47.

⁷⁸M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.291 vd; M. A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s.38 vd; M. A. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu III*, s.20 vd; N. Şengelia, "*Gürcistan*", s.13 vd; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.47.

⁷⁹Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2000, s.176.

⁸⁰M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.292 vd; O. Turan, *Türk-İslam Medeniyeti*, s.165; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.48; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.292 vd.

ölçüde yok edildi ve sağ kalanlar da esir alındı. Yanında bulunan on beş süvari ile Cilkan (Tsikan) civarında yakalanan Fazlûn, Akhsartan'ın eline düşmüştür. Bu durumda Fazlûn' un önemli topraklarını Kral IV. Bagrat'a kaptırmak istemeyen Akhsartan, tutsağından Kaheti ve Heret'in güney bölgelerini devir almış ama onunla yaptığı anlaşmaya sadık kalmamıştır. Çünkü Kral IV. Bagrat, Fazlûn'un serbest bırakılacağından endişe ettiği için Bocarma, Ucarma, Cahlar (Kahs, Kaxs)'ı Akhsartan'a vererek, karşılığında Fazlûn'u almıştır. Böylece IV. Bagrat, tekrar Tiflis'e hâkim olma fırsatını da elde etmiştir.⁸¹

Gürcistan'daki karışıklığı öğrenen Sultan Alparslan, hem bu meseleleri halletmek hem de Anadolu harekâtının ön hazırlığını yapmak üzere bölgeye tekrar Emir Savtegin'i yollamıştır. Nisan 1069'da Gürcistan'a gelen Savtegin, Kral IV. Bagrat'a verdiği fidye karşılığında Gence Emiri Fazlûn'u kurtarabilmiştir.⁸² Kendisine gösterilen bu ilgi, EmirFazlûn'un Sultan nezdindeki değerini ve Selçukluların Kafkasya siyasetindeki yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira Selçukluların Anadolu harekâtı öncesinde, Azerbaycan ve Gürcistan'daki nüfuzlu kişilerin kazanılması ve korunması büyük önem arz etmekteydi.

2.1.5. Sultan Alparslan'ın Rum Seferi ve Malazgirt Savaşı

Sultan'ın asıl hedefi Gürcü ve Abhaz memleketlerinden sonra Anadolu'da fetihler yapmak ve Bizans'a ağır darbeler indirmektir. Fakat Karahanlı hükümdarı Tamgaç I. İbrahim Han'ın ölümü üzerine, imparatorluğun doğu sınırında karışıklıkların başlamasıyla⁸³ fetih planlarını tam manasıyla gerçekleştiremeden geri dönmüştür. Sultan, ordusunun bir kısmını Anadolu sınırlarında bırakarak KutalmışoğluMansûr ve Süleyman ile kardeşi Azerbaycan genel valisi Yakutî, eniştesi, Erbasan ve Anadolu'da giriştiği mücadeleler ile ün salmış olan Emir Sunduk/Sanduk'u fetih hareketini devam ettirmek amacıyla görevlendirmiştir. Rum seferini etkileyebilecek yegâne sorun Sultan Alparslan, Kafkasya'dan döndükten sonra bu bölgede bulunan Müslüman Derbend

⁸¹N. Keleş, *Şeddadiler*, s.187 vd.

⁸²M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.292 vd; O. Turan, *Türk-İslam Medeniyeti*, s.165; A.Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.48.

⁸³Bkz., AHMED b. MAHMUD, *Selçuk-name*, s.80; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar); Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007, s.295 vd.

Emirliği ile Şirvanşahlar'ın birbirine girmesiydi.⁸⁴ O da seferi engelleyebilecek bir durum değildi. Seferin başlaması yerel sıkıntılardan daha çok Bizans'ın durumuna bağlıydı.

2.1.5.1. Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans'ın Durumu

Selçukluların Anadolu akınları başladığı sırada Bizans İmparatorluğu'nda karışıklıklar yaşanmaktaydı. X. Konstantinos'un (1059-67) ölümünden sonra devlet yönetiminde yaşanan zafiyet, orduya ve eyaletlere de yansımıştı. Anadolu'da maddi sıkıntı çeken Bizans birlikleri, yiyecek ve giyecek bulabilmek için pek çok şehri yağmalamıştı. Bundan dolayı Anadolu kapılarına dayanan Selçuklu akınlarını önleyebilecek kudrette bir Bizans ordusu kalmamıştı.

Ölmüş olan imparator X. Konstantinos'un eşi Evdokia, devletteki çözölmeyi önleyemeyince, çareyi o sırada hapiste bulunan kudretli GeneralRomanosDiogenes ile evlenmekte buldu. Bu evlilik ile birlikte İmparator unvanı kazanan Diogenes, Anadolu'ya yönelen Selçuklu akınlarını durdurmak için bir kısım planlar yaptı. Memleketi Kayseri başta olmak üzere Anadolu'dan çok sayıda asker topladı. Kurmayı planladığı ordunun kalan kısmını da Rumeli'den topladığı Peçenek, Uz, Frank, Alman, İskandinav ve İtalyan paralı askerlerden oluşturdu. Bu devasa ordu ile 1068 yılında Suriye yönüne hareket eden imparator, Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı aldıklarını duyunca, yönünü Sivas'a oradan da Divriği'ye çevirdi.⁸⁵

⁸⁴M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.292 vd; O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.165;A.Öngöl, **Selçuklular Tarihi**, s.48.

⁸⁵A. Öngöl, **Selçuklular Tarihi**, s.48 vd; RomanosDiogenes tahta geçtikten sonra üç aşamalı harekâtlarla Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. İlk seferi 1068 yılında zekâ ve tecrübelerine inandığı şahısları iş başına getirerek düzenlemiştir. Selçuklu akınlarını önlemek amacıyla Bulgaristan, Makedonya ve Kapadokya birlikleri sefer için hazırlanmıştır. Frigya dâhil diğer memleket kısımlarında nefir-iam (seferberlik) şeklinde herkes askerliğe alınmıştır. Bunlara hassa birlikleri de ilave edilerek 200.000 kişilik bir ordu hazırlanmıştır. Ordu elbise ve silah yönünden çok eksik olduğundan dolayı, geçtikleri yerlerde yiyeceklere el koyarak vatandaşları büyük zararlara uğratmışlardır. Ordu bu şekilde Eskişehir (Dorelaion) ve Kızılırmak batısında bulunan BasilikaTherma'dan (Terzili Hamam) geçerek Yenş Han olan BatjisRhyax'a gelmiştir. İmparator bir müddet burada kalmış ve ordusunu teşkilatlandırmıştır. Ordu bundan sonra Sivas'a (Sebasteia) hareket etmiştir. Suriye'ye inmek isteyen İmparator, Türklerin Niksar bölgesini zapt ettiğini duyunca yönünü Niksar'a çevirmiştir. Türkler Fırat Nehri'ni geçerken yakalandı ve hepsi öldürüldü. Bu galibiyet ile İmparator Diogenes'in kendine olan güvenini arttırmıştır. İmparatorun ordusu yorgun olduğundan dolayı 1069 yılında başkente dönmüş ve ihtişamlı bir gösteriş ile karşılanmıştır. Aynı yıl içerisinde Selçuklu kuvvetlerinin Anadolu'ya tekrar akın düzenlemesi üzerine İmparator başkentte uzun süre kalamamış ve Kayseri'ye ve buradan da Sivas üzerine yürümüştür. İmparator Ermeni asıllı General Philarete'yi Malatya istikametine sevk etmiş, kendisi de Sivas'ın batısına

2.1.5.2. Malazgirt Savaşı Öncesi Selçuklular'ın Durumu

Sultan Alparslan devrinde Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki çatışmalar zirveye ulaşmıştır. 1071'de Fatımi veziri Nasırüddin'in Mısır'ı kendisine teslim ederek Sünni hutbe okutacağına dair haber göndermesi üzerine Horasan'dan Mısır'a hareket eden Sultan Alparslan, Van Gölü'nün kuzeyinden geçerek, Erciş ve Malazgirt kalelerini aldıktan sonra, Murat ve Dicle boylarındaki birkaç kaleyi de fethetmiştir. Sultan, Mervanoğulları elinde bulunan Diyarbakır'a konuşlanmış, Mart 1071'de Ergani ve Siverek dolaylarında fetihler yaparak, Bizans'a bağlı Urfa Kalesi'ni kuşatmıştır. Kale hakimi Dük Vasil'in iyi bir savunma yapması üzerine burada fazla oyalanmamak için kuşatmayı kaldıran Sultan, Mısır'a gitmek üzere Halep'e yönelmiştir. Selçuklulara bağlı mahalli emir ve hükümdarlar Sultan Alparslan'a özel hediyeler yollayarak itaatlerini arz etmişlerdir. Sultan, Halep hâkimi Mirdasoğlu Mahmud'un itaat arz etmemesi üzerine şehri kuşatmıştır. Mahmud akıbetinden endişelenerek Sultan'a itaatini arz etmiştir. Sultan Alparslan'ın Urfa'yı kuşatması Bizans İmparatorluğu'nda endişe uyandırmaya başlamıştır.⁸⁶

Mısır yolunda olan Sultan'a Romanos Diogenes tarafından bir elçi gelmiş ve İmparator'un Sultan'dan Erciş, Ahlat, Malazgirt ve Menbiç⁸⁷ Kalelerini istediğini, aksi takdirde İmparator'un büyük bir ordu ile harekete geçeceğini bildirmiştir. Sultan bu haber üzerine sinirlenerek, Mısır'a gitmekten vazgeçmiş ve Urfa üzerinde Diyarbakır bölgesine gelerek, Bizans ordusundan kurtulmuş olan Malazgirtlilerden İmparator'un Malazgirt'i işgal ettiğini öğrenmiştir.⁸⁸

Büyük bir orduyla taarruza geçen Bizans İmparatoru'nun yarattığı tehlikeyi fark eden Sultan Alparslan, 27 Nisan 1071 tarihinde geri dönmeye karar vermiştir. Fırat Nehri'ni geçerken hayvanlarının çoğu boğulmuş ve ordunun büyük kısmı dağılmıştır. Urfa'dan Musul'a geldiği sırada Bizans'ın Malazgirt'i işgal etmesiyle kaçan Müslümanlar Sultan

yönelmiştir. Fırat'ın batısına çekilen Türkler, İmparator'un uzaklaştığını görünce Philarete'nin emrindeki kuvvetlere taaruz etmişlerdir. Kuvvetleri dağılan Philarete, perişan bir halde, Palu'da bulunan İmparator'un yanına dönmüştür. İmparator, iki seneden beridir yapılan harekâttan sonra ordusunun yetmiş olduğu kanaatine varmıştır. Bkz., Feridun Dirimtekin, *"Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer"*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.233 vd.

⁸⁶İşin Demirkent, **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Ankara 1992, s.228.

⁸⁷Mikhael Attaleiates, **Tarih**, (nşr. B. Umar), İstanbul 2008, s.122.

⁸⁸Ali Sevim, *"Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları"*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.222 vd.

Alparslan'dan yardım istemiştir. Azerbaycan'a dönen Sultan, Hoy şehrinde hazırlıklara başlamıştır.⁸⁹

2.1.5.3. Malazgirt Savaşı

Bizans İmparatoru Romanos, Rumlardan, Franklardan, Peçenekler, Gürcüler ve o yöredeki diğer kavimlerden müteşekkil iki yüz bin kişilik bir ordu ile büyük bir ihtişam ve debdebe içerisinde sefere çıktı. İslam ülkelerine yönelerek Ahlat yöresindeki Malazgirt'e kadar geldi. Bu haber, Haleb'den dönerek Azerbaycan'ın Hoy şehrine gelmiş olan Sultan Alparslan'a ulaştı. Kendisine çok yaklaşmış olan RomanosDiogenes'in kalabalık ordusuna karşı kendi yanında bulunan asker sayısı oldukça sınırlıydı. Zira ana kuvvetleri, karargâhtan çok uzakta bulunmaktaydı. Muhtemel bir savaşta gelip yetişmeleri ise pek mümkün görünmüyordu. Yeniasker toplayıp orduyu güçlendirecek zaman da yoktu. Bu şartlar altında sayıca az ama savaş kabiliyeti yüksek olan mevcut ordunun iyi teşkilatlandırılması gerekiyordu. Ağırılıklarını, karısı ve Nizamülmülk ile beraber Hemedan'a gönderdikten sonra yanındaki on beş bin süvari ile süratle düşman üzerine yürüdü. Askerlerine: *“Ben Allah'ın rızasını umarak sabırla savaşıcağım; sağ kalırsam bu Allah'ın bir lütfudur, eğer şehit olursam oğlum Melikşahveliahtımdır”* dedi ve düşman üzerine yürüdüler. Düşmana yaklaştıklarında Sultan'ın çıkardığı öncü birlik, Ahlat yakınlarında, ön saflarda Slav birliklerinin yer aldığı yaklaşık on beş bin kişiden oluşan Bizans kuvvetlerini yenerek kumandanları esir alıp, Sultan'ın huzuruna götürdüler.⁹⁰

Emrinde bulunan 4.000 has gulamla Ahlat'a doğru hareket eden Sultan, yolda başka birliklerin de katılmasıyla 40.000 askere sahip oldu. İmparator'un Malazgirt'i kuşattığı sırada Bizans'ın öncü kuvvetleri de Ahlat önüne gelmişlerdi.⁹¹

Sultan Alparslan 24 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt ve Ahlat arasında bulunan Rahve ovasına gelerek karargahını kurmuştur. Sultanın ovadaki tepelere hâkim olduğunu haber alan İmparator endişeye kapılmış ve işgal ettiği Malazgirt'ten ayrılarak Sultan'ın ordusunun çok yakınına gelmiştir. Sultan Alparslan ise Bizans ordusunun durumunu öğrenmek amacıyla Bağdat Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah'ın elçisi kadı Ebu'l-

⁸⁹M. A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, s.43 vd.

⁹⁰İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih X**, s.71 vd.

⁹¹M. A. Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, s.43 vd.

Ganaim İbnü'l-Mahleban ile Emir Sav-Tigin'i İmparator'a göndermiştir. İyi bir şekilde donatılmış ordusuna güvenen İmparator, müzakere gereği duymamıştır.⁹²

Sultan Alparslan'ın Afşin, Aytekin, Sav-Tegin, Sanduk, Gevherayin, Tarankoğlu, Ahmetşah, Dilmaçoğlu Mehmed, Duduoğlu gibi nüfuzlu beyleri, orduyu son derece etkili düzenlemişlerdi. Sultan'ın, merkez hattında yer aldığı ordunun bir kısım kuvvetleri pusulara yerleştirmişti. Bizans ordusunun merkezinde İmparator, sağ kanadında Aliattes'in yönettiği Uz askerleri, sol kanadında Nikephoros Bryennios, ihtiyat hattında ise üvey oğlu Andronikos Dukas yer almaktaydı. 26 Ağustos 1071 tarihinde cereyan eden savaşı, Uz ve Peçenek atlı kuvvetlerinin de Selçuklu safına geçmesiyle güçlenen ve Turan taktiğini uygulayan Selçuklular kazanmıştır.⁹³

2.2. ARDAHAN ve ÇEVRESİNDE SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ FETİHLERİ

2.2.1. Malikşah'ın Sultan Olduğu Sırada Selçuklu Devleti'nin Siyasi Durumu

Sultan Melikşah başa geçtiğinde, başkent İsfahan olmak üzere Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun genel görünüşüne bakıldığında; Ceyhun kıyılarından Hazar Denizi'nin güney sahillerini takiben Kafkaslar'a kadar uzanan bölgede Ziyariler, Şirvanşahlar, Şeddadiler, Kafkasya'da Tiflis dâhil olmak üzere Gürcistan ve Aphazya Selçuklu hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bunun yanında, Kirman, Fars, Umman bölgeleri de Çağrı Bey'in oğullarından Kara Arslan Kavurd'un idaresi altındaydı. Musul'da Ukayliler⁹⁴, Hille'de Mezyediler⁹⁵, Diyarbakır'da bulunan Mervanoğulları, Halep'te Mirdasoğulları da Selçuklu hâkimiyeti altındaydı.⁹⁶

⁹²Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971, s.67 vd; Sultan, Romanos Diogenes ile anlaşma yapmak istemiş fakat Diogenes bundan imtina ettiğinden dolayı savaşmışlardır. Sultan Alparslan'ın, zaferden sonra Diogenes ile ava çıkarak şahinlerini taşıttığı ve imparatorun kibrini kırdığı söylenmektedir. Bkz., İBNÜ'L-VERDİ, **Bir Ortaçağ Şairin Kaleminden Selçuklular**, (nşr. M. Alican), İstanbul 2019, s.34.

⁹³Yaşar Bedirhan, **Ortaçağ Tarihi**, Konya 2018, s.185 vd.

⁹⁴Kuzey Suriye'de 990-1096 yılları arasında hüküm süren bir Arap hanedanıdır. Bkz., Gülay Ögün Bezer, **"Ukayliler"**, **TDV İslam Ansiklopedisi XLII**, İstanbul 2012, s.59 vd.

⁹⁵Aslen Beni Esad'ın Nâşire koluna mensup olup, 997-1163 yılları arasında merkezi Irak'ta hüküm sürmüş bir İslam hanedanıdır. Bkz., Abdülkerim Özaydın, **"Mezyediler"**, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.550 vd.

⁹⁶Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara 2014, s.223.

2.2.2. Melikşah'ın Sultan Oluşu

Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine, daha önce de veliaht tayin ettiği oğlu Melikşah 25 Kasım 1072 tarihinde tahta geçmiştir. Başa geçmesinde vezir Nizamilmülk'ün büyük rolü bulunmaktadır. Sultan Alparslan'ın ölüm haberini duyan Karahanlılar'ın Semerkant hâkimi Şemsülmülk Nasr b. İbrahim hemen harekete geçmiş ve Tirmiz'i almıştır.⁹⁷ Tirmiz ve Belh'i 1072 yılında ele geçiren Şemsülmülk, kendi adına hutbe okutmuştur. Bu sırada Gazneliler de Horasan'ı Selçuklulardan geri almak için harekete geçmiş, Sultan Melikşah'ın amcası Emirü'l-Ümera Osman'ın idaresindeki Tohoristan'ın Çiğilkent (Sakalkent) şehrini yağmalayarak Osman'ı esir almıştır.⁹⁸ Öte yandan, Sultan Melikşah'ın Kirman meliki olan amcası Kavurd tahtta hak iddia ederek isyan etmiş, Sultan Melikşah ve Nizamülmülk 15 Nisan 1073 tarihinde isyancı Kavurd üzerine yürümüşlerdir. Melikşah amcasını affetmek istemiş fakat Vezir Nizamülmülk, ilerleyen süreçte başka bir isyana teşebbüs etmemesi için öldürtmesi gerektiğini savunmuştur. Bu isyanı bastırarak amcası Kavurd'u öldürten Sultan'ın itibarı da artmıştır. İsyanın bastırılmasında büyük rol oynayan Nizamülmülk'ehil'at verdiği gibi iktaları arasına Tus şehrini de eklemiştir. Halife Kaim Biemrillah da 7 Ekim 1073 tarihinde yapılan bir merasim ile hükümdarlığının tasdik edildiğine dair Sultan'a bir menşur ve kendi eliyle bağladığı sancağı göndermiştir. Daha sonra, Maveräünnehr seferine çıkan Sultan, Belh ve Herat'ı aldıktan sonra Tirmiz'e yönelmiştir. Şemsülmülk'ün kardeşinden Timriz'i alarak Emir Sav Tigin'e bırakmıştır. Şemsülmülk ile savaşmak üzere Semerkant'a hareket etmiştir. Selçuklu kuvvetlerinin yaklaşması üzerine Şemsülmülk şehri terk ederek af dilemiştir. Melikşah, Belh ve Tohoristan'ı kardeşi Tekiş'e vererek Rey'e dönmüştür.⁹⁹

2.2.3. Melikşah'ın Sultan Olduğu Sırada Gürcistan'ın Siyasi Durumu

Sultan Melikşah'ın tahta geçtiği 1072 yılında Gürcistan Kralı IV. Bagrat da ölmüş ve yerine oğlu II. Giorgi geçmiştir. Eğlenceye düşkün olan II. Giorgi'nin zayıf kişiliğinden yararlanan Gürcü soyluları Niania Kvabulisdze, İvane Liparitsdze ve Svan Eristavi

⁹⁷Y. Bedirhan, *Selçuklular*, s.180 vd.

⁹⁸İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.81 vd.

⁹⁹Abdülkerim Özaydın, *"Melikşah"*, *TDV İslam Ansiklopedisi XXIX*, İstanbul 2004, s.54 vd.

Vardan isyan çıkarmışlardır. Niania, Kutaisi kentini alarak, orada bulunan devlet hazinelerini ele geçirmiştir. İsyancılar ile başa çıkamayan Kral, onlara bol mülkler bağışlayarak anlaşmaya varmıştır.¹⁰⁰ Büyük Eristav Orbelyanlı Yuane, Tiflis'in güneydoğusunda bulunan Rustav ve Loçoban bölgelerini mülk olarak Liparit'e vermiştir. Bu mülkü az bulan Yuane genç Kral II. Giorgi'ye karşı ayaklanmıştır. Kutaisi'den ordusu ile gelen Kral, Üç Kale (Sami-Çikhe) Beyleri ile birleşerek ve Kahet Kralı Akhsartan'ın da yardımı ile 1073 yılında Şamşolde'yi almıştır. Orbelli Yuane, güneydeki Somkhet dağlarına kaçmış, Kral II. Giorgi Loçoban'ı Liparit'ten almıştır. Daha sonra, Orbelyanlıların hizmetlerini, bölgedeki nüfus çoğunluğunu da göz önüne alarak Yuane'nin ataları tarafından IX. yüzyılda yaptırılan Klede-kovni hisarı ile Şamşolde'yi ona vermiştir. Çok geçmeden, tekrar ayaklanan Yuane doğudaki Gak Kalesi'ni II. Giorgi'nin elinden alarak Şeddadlı Emir Fazlun'a satmıştır. Oğlu Liparit'i de yanında alarak Melikşah'ın hizmetine girmiştir.¹⁰¹

2.2.4. Sultan Melikşah'ın I. Gürcistan Seferi

Sultan Melikşah'ın hizmetine giren Yuane ve oğlu, O'nu bu bölgeye sefer düzenlemesi için tahrik etmekteydi. Bundan istifade ile Yuane'yi de yanına alan Sultan, 1076 yılında Aras Nehri'ni geçerek Gürcistan seferine çıkmış ve Karthli'ye gelerek birkaç kale, pek çok esir ve ganimet ele geçirmiştir. Gence'yi geçici olarak Fazlun'dan alıp, Savtegin'e bırakmıştır.¹⁰² Onu Kafkaslardaki Selçuklu topraklarının hâkimi ve gaza akınlarının başı olarak görevlendirmiştir.

2.2.5. Ardahan'da Türk-Gürcü Mücadelesi ve Sultan Melikşah'ın II. Gürcistan Seferi

Emir Savtegin, Gence, Divin ve Dmanis emirlerinin askerleri ile Kral II. Giorgi'ye karşı sefere çıkmıştır. Yukarı ve Aşağı Kartli'nin askerlerini toplayan Kral, müttefiki Kaheti Kralı Akhsartan ile birlikte Savtegin'e karşı koymak amacıyla harekete geçmiştir. Phartzkhis (Partkhisi)'de meydana gelen savaşı kaybeden Savtegin geri çekilmek

¹⁰⁰NikolozBerdzenişvili, SimonCanaşia [İvaneCavahişvili], **Gürcüstan Tarihi**, İstanbul 2000, s.135 vd.

¹⁰¹ M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.303; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 2019, s.127.

¹⁰² Y. Bedirhan, **Selçuklular**, s.183; M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.303; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.127.

zorunda kalınca Kral, Anakofya'yı, Klarceti, Şavşat, Javakheti ve Ardahan bölgelerinin bütün müstahkem kalelerini geri almıştır. Ayrıca, Kars, Kornifor ve Arsian bölgelerini de alan Kral, Türk kuvvetlerini buradan uzaklaştırmıştır. Bu seferin sonucunda kısa bir süreliğine de olsa Artvin bölgesi Gürcü Krallığı'nın eline geçmiştir.¹⁰³

Emir Savtegin'in Gürcüler karşısında başarısızlığa uğraması üzerine,¹⁰⁴ bölgede düzen bozulmaya başlamış, Sultan Melikşah 1078-1079 yıllarında ikinci Kafkasya seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Şamşolde'yi zapt ederek buranın kumandanı olan Yuane/İvane'yi esir aldıktan sonra Somkheti'yi de alıp Kafkaslar'daki meseleleri yoluna koyduktan sonra, Emir Savtegin'e yardımcı yeni kuvvetler bırakmış ve oradan ayrılmıştır.¹⁰⁵ Ancak bölgedeki huzur, uzun sürmeyecek ve Sultan, ertesi yıl üçüncü Gürcistan seferine çıkacaktır.

2.2.6. Danişmendli Emir Ahmed'in Gürcistan Seferi veya Büyük Türk Fethi

Sultan'ın bölgeden ayrılması üzerine bölgede tekrar karışıklıklar meydana gelmiş, Gürcülerin yanında Bizanslılar da karışıklık çıkarmaya başlamıştır. Emir Savtegin Şamşolde ovasına girmesinin ardından Kral Giorgi de ordusu ile oraya ulaşmıştır. Kral II. Giorgi, Savtegin'i bir kez daha yenilgiye uğratarak Bana Kalesi'ni almıştır. Doğuda Selçuklu Gürcü mücadelesini fırsat bilen Bizans'ın doğu sınırı kumandanı Grigor Bakuryan ise Oltu, Erzurum ve Kars şehirlerini ele geçirmiştir. Daha sonra Bana Kalesi'ne giden kumandan, Kral II. Giorgi'yetâbiliğini bildirmiştir.¹⁰⁶

Sultan Melikşah Kafkaslarda meydana gelen bu karışıklıklara son vermek amacıyla, büyük kumandanlardan Emir Ahmed, Ebu Yakub ve İsa Böri'yi 1080 yılında Arran'agöndermiştir. Emir Ahmed, Gürcülerin "Didi Türkoba (Büyük Türk Fethi/Büyük Türk Akınları)" dedikleri akınları başlatmıştır.¹⁰⁷

Emir Ahmed, Gence, Divin ve Anı'daki Şeddadlı kuvvetlerini de emrine alarak günümüzdeki Posof, Şavşat ilçelerini birbirinden ayıran Arsıyan Dağı'nın doğu eteğinde ve Yukarı Posof'un o zamanki merkezi olan ve şimdiki Kol Köyü yerinde bulunan Kol/Kvel Kalesi'ne gelmiştir. Kalenin yanında Gürcü Kralı II. Giorgi'nin

¹⁰³M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.304; Ö. Subaşı, "*Tao-Klarceti Bölgesi*", s.717 vd.

¹⁰⁴Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2006, s. 62.

¹⁰⁵Erdoğan Merçil, **Selçuklular-Makaleler**, İstanbul 2011, s.81.

¹⁰⁶N. Yazıcı, **Türk-İslam Devletleri**, s.224 vd.

¹⁰⁷N. Yazıcı, **Türk-İslam Devletleri**, s.224 vd.

emrindeki Ardahan-Artvin BagrathlılarındanAphazların da içinde bulunduğu Kartli/Gürcistan ordusunu yakalamış ve 24 Haziran 1080 tarihinde büyük bir bozguna uğratmıştır.Kol Zaferi sonucunda Ardahan'ın da içinde bulunduğu Kür havzası ile Çoruk boyları kesin bir şekilde Selçukluhâkimiyetine girmiştir. Emir Ahmed, Posof'tan Kars'a geçerek, burayı da Bizans ve Gürcü kuvvetlerinden almıştır. Oltu ve Erzurum bölgesinde II. Giorgi'ye bağlı olarak düklüğünü ilan etmiş GrigorBakuryan'ın elinden alarak merkez Erzurum olmak üzere Saltukoğulları Emirliği'ne katmıştır. Ebu Yakub'a, İsa Böri'ye Kür, Çoruk ve Faşa ırmakları boyuna yerleşmeleri talimatı veren Emir Ahmed, bölgede büyük bir hâkimiyet sağlamış ve Ebu Yakub ile İsa Böri de Ahıska, Şavşat, Ardanuç ve Kutaisi bölgelerine yerleşmişlerdir.¹⁰⁸

Melikşah devrinde Aphaz Krallığının, öncelikle Yukarı Kür ve Çoruk boylarından, son olarak da bölgeden temelli bir şekilde uzaklaştırılmış olması, Danişmendli Emir Ahmed'in Posof'taki, 24 Haziran 1080 Kol/Kvel zaferi ile olmuştur. Bunu müteakip gelen Türkmen göçleri, ıssız kalan bu bölgelere toplu olarak yerleşmelerini sağlamıştır.¹⁰⁹Çoruh'un kaynağına kadar uzanan bölgeyi geçerek Trabzon şehrinin yakınlarına kadar bütün saha kontrol altına alınmış, 1080 yılında yaşanan bu durum Anonim Gürcü Vekayinamesi'nde bir afet olarak nitelendirilmiştir. Türkmenlerin bölgeye gelişlerini çekirge sürüsüne benzeterek, kalabalık oluşlarına da dikkat çekilmiştir. Kral II. Giorgi Türkmenlerin ilerleyişine bir çözüm bulamamış, bölgedeki halk ise kalelere sığınarak, dağlık alanlara çekilmişlerdir. Böylelikle de düzlük alanlar Türkmenlerin yaylağı haline gelmiştir.¹¹⁰

2.2.7. Sultan Melikşah'ın III. Gürcistan Seferi

Emir Ahmed idaresindeki Selçuklu Ordusu, Çoruh Vadisi ve Trabzon'a kadar Karadeniz sahillerini de ele geçirmiştir. Sultan Melikşah 1086 başlarında üçüncü defa Kafkasya'ya sefer düzenleyerek, bölgedeki mahalli hâkimleri itaat altına almıştır. Karadeniz'e ulaşan Sultan, kılıcını denizde ıslatmış ve buralara ebediyen sahip olduğunun göstergesi olarak, dalgalar arasına atmıştır. Yanına aldığı bir avuç deniz

¹⁰⁸ F. Kırzioğlu, **Kars**, s.356 vd.

¹⁰⁹ F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.76 vd.

¹¹⁰ M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.308 vd; İbrahim Tellioglu, **XI-XIII. YüzyıllardaTürk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2009, s.62 vd.

kumunu da fetihlerin büyüklüğünün delili olması temennisiyle babasının kabrine koymuştur.¹¹¹

Kafkaslarda hareket imkânı kalmayan Kral II. Giorgi, 1088 yılında İsfahan'a Selçuklu sultanının yanına gitmiştir. Büyük bir ilgi ile karşılanan Kral, haraç ödeme şartını kabul etmiştir. Gürcü kroniğinin aktardığına göre Sultan Melikşah, Hristiyanların lehine de icraatta bulunmuş, Kral II. Giorgi'nin haraç ödemesi karşılığında Kakheti ve Hereti bölgesini ona geri vermiştir.¹¹²

Gürcü harekâtının ardından, 1089 yılında Maverâünnehr'i fetheden Sultan Melikşah, Yemen ve Kaşgar'ı da tâbiyeti altına almış, ömrünün geri kalanını ise Bâtınilerle¹¹³ mücadele ederek geçirmiştir.¹¹⁴

Sultan Melikşah'ın 20 Kasım 1092 tarihindeki ölümü, Selçukluların Kafkasya'daki faaliyetleri açısından da bir kırılma noktası olmuştur. Zira onun ölümünden sonra Sultan Sancar döneminde Kafkasya dağlarını aşarak Gürcülerle beraber hareket edecek olan Kıpçaklar, Kafkasya'daki Selçuklu ve Türkmen varlığı için bir tehdide dönüşmeye başlayacaktır. Hatta Kıpçaklar, Tiflis'ten başlayarak Azerbaycan'ın önemli bir bölümünü de işgal edeceklerdir.¹¹⁵

2.3. SULTAN MELİKŞAH'TAN SONRA SELÇUKLULARIN KAFKASYA SİYASETİ

2.3.1. Selçuklu Devleti'ndeki Taht Kavgaları ve Berkıyaruk'un Sultan Olması

Melikşah'ın ölümü ile taht kavgaları başlamış, Şam Meliki Tacüddeve Tutuş¹¹⁶ saltanatını ilan etmiş, fakat asıl siyasî buhran devletin merkezi İsfahan'da gelişmiştir. Terken Hatun, beş yaşındaki oğlu Mahmud'u tahta geçirebilmek için kendi nimeti ile yetişen pek çok devlet adamı ve kumandanı yanına çekmeyi başarmış ve oğlunu 1092 yılında sultan ilan ettirmiştir. İsfahan'da bulunan Berkıyaruk'u (1092-1104), ünlü

¹¹¹N. Yazıcı, **Türk İslam Devletleri**, s.224 vd.

¹¹²M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.308 vd; İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.62 vd.

¹¹³ Gizli olmak, bir şeyin iç yüzünü bilmek anlamındaki batn veya bütün kökünden türeyen bātın kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşan bir terimdir. Bâtıniyye, gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler anlamına gelmektedir. Bkz., Avni İlhan, "*Bâtıniyye*", **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.190 vd.

¹¹⁴ İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.131 vd.

¹¹⁵Mustafa Alican, "*Büyük Selçuklular ve Kafkasya*", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı II S.72**, Ankara 2015, s.241.

¹¹⁶Suriye Selçuklu Devleti'nin ilk kurucusu ve Sultan Alparslan'ın oğludur. Bkz., Abdülkerim Özeydin, "*Tutuş*", **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.446 vd.

komutanlardan biri olan Kürboğa¹¹⁷ vasıtasıyla tutuklanan Terken Hatun, Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizamülmülk'ün adamlarının vezire ait silah depolarını yağmalayarak başlatmış oldukları isyanla karşı karşıya kalmıştır. Berkyaruk'u hapishaneden kurtararak sultan ilan eden Nizamülmülk, Terken Hatun'un emrindeki ordu ile İsfahan'a yaklaştığını duyunca, Rey'e doğru çekilmiştir. Berkyaruk ile arasında 17 Ocak 1093 tarihinde Burûcird yakınlarında meydana gelen savaşta büyük bir yenilgiye uğrayan Terken Hatun, İsfahan'a çekilmiştir. Bu savaşta tahtta hak iddia eden Tutuş da ölmüştür. Şehri bir süre muhasara eden Berkyaruk, Terken Hatun'dan aldığı 500.000 dinar karşılığında kuşatmayı kaldırıp Hemedan'a gitmiştir. Terken Hatun, Berkyaruk'u bertaraf etmesi halinde Gence meliki İsmail b. Yakuti'ye evlilik vaadinde bulunmuştur. Berkyaruk, Hemedan-İsfahan arasındaki Kerec'de İsmail'i yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferin ardından Bağdat'a giden Berkyaruk, 3 Şubat 1094 tarihinde Halife Muktedi Biemrillah tarafından sultan ilan edilmiştir.¹¹⁸

Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı Gence'ye Melik olarak tayin etmiş, Emir Kutluğ Tegin'i de atabeg olarak yanına tayin etmiştir. Gence'de bulunduğu sırada yanındaki emirlerin ve Sultan Berkyaruk'un azlettiği vezir Müeyyidülmülk'ün yönlendirmesi üzerine saltanat mücadelesine girişmeye başlamıştır. Atabeg Kutluğ Tegin'i buna engel gördüğü için bir süre beklemiş, kendini yeteri kadar güçlü hissettiğinde Kutluğ Tegin'i öldürtmüştür. Önce Gence'nin içinde yer aldığı Arran ve çevresini hâkimiyet altına almış, Berkyaruk adına okunan hutbeye son vererek kendi adına hutbe okutmuştur. Selçuklu Devleti'ne hâkim olan Berkyaruk, Haçlılar ile mücadeleye giriştiği sırada kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaşmıştır. Muhammed Tapar 20 Eylül 1099 tarihinde Rey'e ulaşmış, Bağdat emirlerinin kendisine katılmasıyla güçlenmiştir. Halifeden kendi adına hutbe okutulmasını istemiş, bunun üzerine 4 Kasım 1099 tarihinde Muhammed Tapar adına hutbe okunarak sultanlığı tasdik edilmiştir. Durumu öğrenen Sultan Berkyaruk, harekete geçerek, 31 Aralık 1099 tarihinde kendi adına Bağdat'ta tekrar hutbe okutmuştur. Kürboğa gibi birçok Türk beyi Sultan Berkyaruk tarafına geçmiş, 15 Mayıs 1100 tarihinde tüm kuvvetlerini toplayarak Muhammed Tapar üzerine yürümüştür. Hemedan yakınlarındaki Sefidrud'da meydana gelen savaşta

¹¹⁷Büyük Selçuklu kumandanlarından ve Musul hâkimidir. Bkz., Işın Demirkent, "*Kürboğa*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, İstanbul 2002, s.562 vd.

¹¹⁸O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.225 vd; Abdülkerim Özaydın, "*Berkyaruk*", **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 2014, s.514 vd.

Berkyaruk'un ordusu bozulmuş, elli kişiyle savaş meydanını terk etmiştir. Sultan Berkyaruk, yardım sağlamak amacıyla çıktığı yolda, Muhammed Tapar'ın kardeşi Horasan Meliki Sencer'e yenilmiştir. Cürcan ve Damgan'a giderek yeni kuvvet toplamaya çalışan Berkyaruk, 5 Nisan 1101 tarihinde Muhammed Tapar'a yenilmiştir.¹¹⁹

2.3.2. IV. David'in Kral Olduğu Sırada Gürcistan'ın Durumu ve Aldığı Tedbirler

2.3.2.1. Devleti ve Halkı Yeniden Düzenlemesi

Kral II. Giorgi'nin 1089 yılında hayatını kaybetmesi üzerine, ıslahatçı manasına gelen Ağmaşenebeli lakaplı IV. David (1089-1125) on altı yaşında Gürcistan tahtına geçmiştir. IV. David, 1110 yılından sonra Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak, kaybedilen toprakları geri almak amacıyla harekete geçmiştir. Tahta geçtiğinde Gürcistan çok kötü bir durumda olduğundan dolayı, öncelikli olarak düşman saldırılarından ötürü dağlara kaçmış olan halkı yerlerine geri döndürmekle işe başlamıştır.¹²⁰

Planlı bir politika izleyerek, dağılmış olan halkı bir araya getirmeye çalışmış ve ülkeye düzen getirmek adına faaliyetlere başlayan IV. David'in, asıl hedefi devlet yönetimini merkezileştirerek, Selçuklu askerlerine iyi bir şekilde karşı koyacak ordu hazırlayıp, Güney Kafkasya'dan tamamen atmak. Gürcistan'da daimi ve düzenli askeri birliklerin bulunmayışı, kralın savaş için orduyu toparlarken de zorlanmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı IV. David doğrudan kendi komutası altında daimi ve düzenli bir ordu toplamak istemiştir. Bunun için de ordudaki asker sayısının artırılması gerektiğini düşünmüştür. Ülke ekonomisinin etkilenmemesi için bu askerlerin üretimde çalışan insanlar arasından olmaması gerektiğini düşünerek, en uygun milletin Kıpçaklar¹²¹ olduğuna karar vermiştir.¹²²

¹¹⁹O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.229 vd; Abdülkerim Özaydın "*Muhammed Tapar*", **TDVİslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.579 vd.

¹²⁰Y. Bedirhan, **Selçuklular**, s.212; N. Berdzenişvili, S. Canaşaia, **Gürcüstan Tarihi**, s.140.

¹²¹Kaynaklarda Kıpçak, Kıpçak, Yemek, Kimek diye geçen bu kavim Türk kavimleri arasında en geniş sahayı kaplamaktaydı. XI. yüzyılda İslam ülkeleri ile temasa girdikleri bilinmektedir. Büyük kitlenin ise İrtiş Nehri'nin batısına kaydığı bilinmektedir. Bkz., A. N. Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s.69 vd; Erhan Ateş, "*Selçuklu Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*", **Tarih Araştırmaları Dergisi XXXV/60**, Ankara 2016, s.80 vd.

¹²²E. Ateş, "*Didgori Savaşı*", s.80 vd.

2.3.2.2. IV. David'in Kıpçak Ordusu Kurarak Selçuklulara Karşı Taarruza Geçmesi

Kral IV. David, Türk ve İslam devletlerinin ordularında önemli görevler ifa eden Kıpçak Türklerinin efsanevi kahramanlık hikâyelerini biliyordu. Gürcistan'ın, Selçuklu Türkleri karşısında içerisine düştüğü zor durumun da farkındaydı. Devletini kurtarmak, korumak ve yükseltmek isteyen her kral gibi askeri güce ihtiyacı vardı. Ancak kral olduğu devir itibarıyla kendisine yardım edebilecek herhangi bir Hristiyan devlet yoktu. En yakında bulunan Ermeniler, Gürcülerden daha kötü durumda idiler. Eski koruyucuları Bizans ise tıpkı kendileri gibi Selçuklu Türkleri karşısında yok olmak üzereydi. O sebeple savaşçı Türk kitleleri arasındaki boy asabiyetinden faydalanarak yine Türklerden ama kendilerine hizmet edecek şekilde bir ordu kurmak tek kurtuluş çaresi gibiydi. Böylece onları Selçuklu Türklerinden yine başka bir Türk boyu olan Kıpçaklar kurtaracaktı. Nitekim bu modelin en iyi uygulayıcısı da hemen güneydeki Abbasi Devleti olmuştu.

Bütün bu sebeplerden dolayı Don ve Kuban dolaylarındaki Kıpçaklar ile irtibata geçildi¹²³ ve Kral IV. David, 1109/1110 yılında ünlü Kıpçak komutanı Atrak'ın kızı ile evlenerek, istediği yakınlığı kurdu.¹²⁴ Savaşçılıklarıyla ünlü Kıpçak askerlerini hızlı bir şekilde Gürcü ordusunda istihdam etti.

Bâtınîsuikastlerinin yoğunlaştığı bu dönemdeki karışıklıklardan yararlanan ve Haçlı seferlerine umut bağlayan IV. David, iç sorunlarını da halletmiş olmanın verdiği rahatlıkla Müslüman Türkler üzerine saldırıya geçmiştir.¹²⁵ Bu doğrultuda önce Tiflis'e yürüyüp Selçuklulardan Şamşolde'yi arkasından da 1115 yılında Tiflis'in doğusundaki ikinci önemli kale olan Rustav'ı almıştır.¹²⁶

Kral David söz konusu ortamdan çok iyi istifade ederek, Kıpçak başbuğu Atrak komutasındaki 40.000 Kıpçak askerini 1118 yılında Gürcistan topraklarında iskân ettirip, bunlardan yaklaşık 5000 Kıpçak çocuğunu da merkeze alarak Hristiyanlaştırıp

¹²³İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 2005, s.191 vd.

¹²⁴Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarih)**, İstanbul 2000, s.56 vd; GuilaAlasania, *"Gürcistan Kıpçakları"*, **Türkler II**, Ankara 2002, s.1399 vd.

¹²⁵Bkz., N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, s.140.

¹²⁶M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.316 vd; N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, s.141 vd.

muhafız alayında istihdam ettirmiştir.¹²⁷ Gelen kırk bin kişinin içerisinde Peçenekli ve Uz/Tork aileleri gibi Kıpçak-Kumanların tutsağı sayılan beş bin seçkin köle de bulunmaktaydı. Kral, Kıpçaklardan generaller ve kumandanlar tayin ederek kendi krallık ordusunu tanzim etmiştir.¹²⁸ Kral David ordusunun kilit noktalarını Gürcü askerlerden oluşturmuş ve sefere çıkan askerlerin sayısı ile alakalı olarak farklı görüşler bulunmaktadır.¹²⁹

Bundan sonra ise Güney Kafkasya tarihinde hem Kıpçaklar hem de Gürcüler için yeni bir dönem başlamıştır. Kıpçaklar kendileri için geniş bir yaşam alanı açarken, Gürcüler de tarihlerindeki en güçlü dönemlerinden birini yaşamaya başlamışlardır. Böylelikle Gürcüler hem devlet teşkilatını sağlamlaştırmış hem de sınır ötesinde akınlar yapma imkânı bulmuşlardır.¹³⁰ Kral IV. David'in ülkesine davet etmiş olduğu Kıpçaklardan bir ordu kurmayı hedeflemesi, 1118 yılında Gürcistan'a bir Kıpçak göçünün başlamasına sebep olmuştur.¹³¹ Selçukluların muhtemel bir engelleme ihtimalini de hesaplayan Kral IV. David, Kür Nehri kıyısında kışlayan Türkmen casusları aldatmak amacıyla Abhazya'ya gitmek yerine 1120 yılında Gegut'a, buradan da Hufta'ya geçmiştir. Kral'ın uzaklaştığını gören Türkmenler rahatlayarak, kışı geçirmek üzere Botor'a gitmişlerdir. Türkmenleri yakından takip eden Kral, ani bir baskın düzenleyerek çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir.¹³² Bunun ardından 7 Mayıs 1120 tarihinde Şirvan'a yürümüş, Kabala şehrini işgal ederek, Şirvan ve Berda'yı ellerinde tutan Türkler'e karşı saldırıya geçmiştir.¹³³ Zor durumda kalan Tiflis Müslümanları ise yine Selçuklulardan yardım isteyecektir.

2.3.2.2.1. Türkün Türkü Kırdığı Didgori Savaşı

Kral David bölgedeki üstünlüğünü arttırmaya çalışırken, yapılan baskılara dayanamayan Tiflis Müslümanları, 1121 yılında Arran, Nahçıvan ve Aras Nehri'ne kadarki bölgenin hâkimi olan Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'a haber göndererek, yardım istemişlerdir. Yardım teklifini kabul eden Melik Tuğrul, Gürcülere karşı kendi

¹²⁷A. N. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.84; Mehmet Coğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* S.19, Trabzon 2015, s.60 vd.

¹²⁸F. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları*, s.115 vd.

¹²⁹E. Ateş, "Didgori Savaşı", s.86.

¹³⁰A. N. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.84; M. Coğ, "Kıpçaklar", s.60 vd.

¹³¹E. Ateş, "Didgori Savaşı", s.82.

¹³²F. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları*, s.116 vd.

¹³³N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi*, s.143.

kuvvetlerinin yeterli olmayacağını bilmektedir. Bu nedenle Haçlılara karşı yapılan savaşlarda büyük başarılar elde eden Mardin Emiri İlgazi'ye haber ederek Gürcü seferi için hazırlık yapmasını bildirmiştir. İlgazi, yanına almış olduğu meliklerle ilk olarak Erzurum'a oradan da Tiflis'e gitmek üzere hareket etmiştir.¹³⁴

Sultan Mahmud, Artuklu İlgazi'yi Gürcistan seferi için memur etmiş, Arran Meliki kardeşi Tuğrul'u da Tiflis'in imdadına yollamıştır. İlgazi'nin çıkmış olduğu seferde Erzurum meliki Saltuk'un oğlu Emir Ali, Erzen beyi Togan Arslan ve Malatya yakınındaki Germiyan Türkmenlerini de beraberinde götürmüştür. Ayrıca, Arap emiri Sadaka b. Dubeyse yanında bulunmaktaydı.¹³⁵ IV. David, ordusunu Tiflis'e 40 km uzaklıktaki stratejik konuma sahip Did Gori'de konuşlandırmıştır.¹³⁶

Kral IV. David, 200 Kıpçak fedaisini gizlice İlgazi'nin ordugâhına sokmuş, İlgazi askerlerin kendilerine teslim olduğunu sanmış fakat ardından ok yağmuruna tutulmuştur.¹³⁷ Yardımcı kuvvetlerin gelmesini beklemeden harekete geçen İlgazi, birleşik Kıpçak-Gürcü ordusunun ani baskınına uğramıştır.¹³⁸ 18 Ağustos 1121 tarihinde İlgazi bozguna uğramıştır.¹³⁹ Karşılarında kendi milletlerinden olan Kıpçak Türklerini görünce Selçukluların gaflete düşüp tedbirsiz davranmaları, IV. David'e bu zaferi sağlamıştır. Dolayısıyla belirleyici olan ana unsur Kıpçaklardır.¹⁴⁰ Bundan sonra da Gürcistan'ın korunmasında uzun bir dönem başrol oynayacaklardır.

¹³⁴Erhan Ateş, **XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar**, Ankara 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)s.66 vd.

¹³⁵AZİMİ, **Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)**, (nşr. A. Sevim), Ankara 2006, s.53; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, s.149 vd.

¹³⁶E. Ateş, "Didgori Savaşı", s.87.

¹³⁷Ali Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", **Belleten XXVI/104**, Ankara 1962, s.684 vd.

¹³⁸Birleşik ordunun mahiyeti ile ilgili "...Gürcistan Kralı Davit, 40.000 seçme muharip askerin başında olduğu halde Türklerin karşısına çıktı. Bundan başka Kıpçak kralının göndermiş olduğu 15.000 cesur ve seçme askerle Alanlardan 5.000, Franklardan da 100 kadar asker Davit'in emri altında bulunuyordu. Ağustosun 15'inde, iki dağ arasında bulunan meydana şiddetli muharebe vuku buldu. Dağlar askerlerin çıkardıkları gürültüden çınliyordu..." şeklinde verilen bilgiler için bkz., URFALI MATEOS, **Vekayi-name**, Ankara 2000, s.270 vd.

¹³⁹İBNÜ'L-EZRAK AHMED b. YUSUF b. ALİ, **Meyyâfârkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (nşr. A. Savran) Erzurum 1992, 35; Ali Sevim, "İlgazi, Necmeddin", **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.90.

¹⁴⁰"Onlar eskiden de İslam ülkelerine yağma akınları yaparlardı. Sultan Melikşah devrinden Sultan Muhammed'in son zamanlarına kadar bu saldırıları yapamadılar. Bu sene tekrar akınlara başladılar. Kıpçaklar ve civarlarındaki diğer kavimler de onlarla beraberdi. Birbirlerine yakın yerlerde oturan emirler mektuplaşıp toplandılar; bunlar arasında Emir İlgazi, Dübeyse b. Sadaka, Melik Tuğrul b. Muhammed ve atabegi Gündoğdu da vardı. Erran ile Aras'a kadar Nahçıvan toprakları Melik Tuğrul'un hâkimiyetindeydi. Hepsini birleşip Gürcülere karşı hareket geçtiler. Tiflis'e yaklaştıklarında Müslümanların sayısı otuz bine varmıştı. İki taraf karşı karşıya gelip savaş nizamına girdiler. Kıpçaklardan iki yüz kişi ileri doğru atıldı, Müslümanlar onların eman dilemek

Kıpçakların desteğiyle iki yıl gibi kısa bir sürede kazanılan başarılar, Gürcü tarihinin dönüm noktası olmuştur. Ülkedeki Selçuklu hâkimiyetine son verilmesi sebebiyle “Dzlevasakvirveli” adı verilen Did Gori Zaferi, Ağustos ayının ortalarında “didgoroba” bayramı olarak kutlanmıştır.¹⁴¹Gürcüler bu savaş ile kaybetmiş oldukları özgüveni tekrar kazanmış, bir yıl sonra da Tiflis’i işgal etmişlerdir.¹⁴²

2.3.2.2.2. Gürcülerin Tiflis’i Alması

Gürcü ve Kıpçak ordusunun 1120’de başlayıp bir yıl boyunca devam eden bu faaliyetleri, Gürcülerin Selçuklulara karşı kazanmış olduğu en önemli zaferdir. Bagrat döneminden Selçuklu hâkimiyetinden ve ülkeye yerleşen Türkmenlerden kurtulmaya çalışan Gürcü kralları, bu faaliyetlerinde hep başarısız olduklarından dolayı ülkede otorite sağlama yönünden de büyük sorunlar yaşamışlardır.

Irak Selçukluları hükümdarı Mahmud b. Muhammed (1118-1131) kardeşi Mesud’un çıkarmış olduğu isyan ile uğraşırken, Anadolu’daki diğer Türkler ise Didgori mağlubiyeti sebebiyle zor günler geçirmekteydiler. Bu durumu fırsat bilen IV. David, 1122 yılında Kıpçak ve Gürcü ordusu ciddi bir güç ile karşılaşmadan Tiflis’e girmiştir.¹⁴³

İbnü’l-Esir muhasarayı ve Tiflis’teki Müslüman halkın durumunu, “...Tiflis’i muhasara ettiler. Tiflis’dekiler savaşın şiddetinden çok zor duruma düştüler. Halk çok büyük sıkıntılara maruz kaldı. Muhasara 515 (1121-1122) yılına kadar devam etti, nihayet şehri cebren ele geçirdi. Tiflis halkı mahvolacalarını anlayınca şehrin kadısı ve hatibini Gürcülere gönderip emân dilediler fakat Gürcüler onlara kulak asmadı, her ikisini de korku ve dehşete düşürdüler, sonra da zorla şehri işgal ettiler...”¹⁴⁴demektedir.

Tiflis’in alınmasıyla cesaret bulan Kral IV. Davit, ertesi yıl Şirvan’a girmiştir.

üzere gediklerini zannettiler ve onlardan sakınmadılar. Kıpçaklar Müslümanların arasına girip onları oka tutunca Müslümanların safı sarsıldı. Geride bulunanlar onların mağlup olduğunu zannederek geri dönüp kaçtılar, diğerleri de onları takiben kaçmağa başladılar izdiham sebebiyle birbirlerine çarptılar ve pek çok kişi öldürüldü. Kâfirler onları on fersah takip edip kimini öldürdüler, kimini de esir aldılar. Birçoğu öldürüldü, dört bin kişi de esir alındı. İlgazi, Dübeys ve Melik Tuğrul kurtuldu. Gürcüler sonra geri dönüp İslam ülkelerini yağmaladılar...” şeklinde bilgi vererek Kıpçakların belirleyici olduğu hususunda bkz.,İBNÜ’L ESİR, *El Kâmil Fi’t Tarih X*, s.450 vd

¹⁴¹İ. Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s.79 vd.

¹⁴²A. Sevim, “Artuk Oğluİlgazi”, s.684 vd.

¹⁴³İ. Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s.79 vd.

¹⁴⁴İBNÜ’L-ESİR, *El Kâmil Fi’t-Tarih X*, s.450 vd.

2.3.2.2.3. Gürcülerin Şirvan'ı İşgali ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Şirvan Seferi

Gürcülerin Tiflis'i ele geçirdikten sonra Şirvan'ı işgal ederek Şirvanşahları haraca bağlaması, halkın hezeyanına sebep oldu. Sultan Mahmud, 1123 yılında bizzat katıldığı Gürcü seferini düzenlemiştir. Sefer düzenlemesinin bir başka sebebi ise Şirvan¹⁴⁵ halkının Gürcülere karşı Sultan Mahmud'dan yardım istemesidir. Türk topraklarına zarar verici akınlarda bulunan Gürcüler, Şirvan'a da zarar vermiştir. Yardım talebi üzerine Sultan Mahmud, Şirvan'a gelerek burada konaklamış, ancak Gürcülerle Kıpçakların birbirlerine düşmesi sebebiyle savaşa gerek kalmamıştır.¹⁴⁶

Gürcü ordusunun ilerlemesi Doğu Anaolu'ya kadar uzanırken, Şirvan halkının Sultan Mahmud'dan yardım istemesi, bu kez Irak Selçukluları ile Gürcüleri, Şamahı'da karşı karşıya getirmiştir. Bu savaşa dair kayda geçen iki husus bulunmaktadır, bunlardan ilki: Şirvan halkı, Gürcülere karşı Müslümanların kalbine korku düştüğü ve helak olduklarını bildirerek, ancak Sultan Mahmud önderlik ederse Gürcülere karşı savaşabileceklerini ifade etmektedir. Kısa bir süre öncesine kadar ise Selçukluların yenilemeyeceğini düşünen Gürcülerin, Kıpçak göçü ile kazanmış oldukları güç ile çevredeki Müslümanlara karşı yaymış oldukları korkuyu ve aynı zamanda Müslümanların maruz kalmış oldukları tahribatı da göstermektedir. Gürcü ve Kıpçaklar arasında ayrılık çıkmasından yararlanan Sultan Mahmud, Gürcü ordusunu mağlup etmiştir. Gürcülerin 1123'te Selçuklulara karşı kurmuş oldukları üstünlük Doğu Anadolu'ya yayılmalarına sebep olmuş, böylelikle IV. David, ülkeyi bağımsızlığa kavuşturmakla yetinmeyip, çevredeki Türk hâkimiyetini de daraltmıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵Albanya veya Aran'ın bir kısmını teşkil eden ve halk arasında Ahvan diye adlandırılan Şirvan, Kür Nehri Kafkas sıradağları ve Alazan çayı arasında yer alır. Bkz., Mustafa Aydın, “Şirvan” **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2009, s.205 vd.

¹⁴⁶Bu olayı anlatırken, “...Şirvan ahalisi sultanın yanına varıp: sen bizim yanımızda oldukça savaşa devam ederiz. Yanımızdan ayrılacak olursan Müslümanların cesaretleri kırılır ve mahvolur, dediler. Sultan onları haklı buldu ve orada kaldı. Askerler geceyi büyük bir korku içinde geçirdiler. Savaşmak niyetindeydiler; fakat Allah onları feraha çıkardı, Gürcülerle Kıpçaklar arasına düşmanlık ve ihtilaf soktu, o gece birbirleriyle savaşa tutuştular ve mağlup askerler gibi çekip gittiler. Allah Mü'minleri savaşın şerrinden korudu. Sultan Şirvan'da bir süre kaldıktan sonra Hemedan'adöndü ve cemazüylahir ayında (Temmuz-Ağustos 1123) oraya vardılar...” şeklinde verdiği bilgi için bkz., İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't Tarih X**, s.486 vd.

¹⁴⁷İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s.79 vd.

2.3.2.2.4. Gürcülerin Ardahan Bölgesini Geri Alması

Gürcü ve Kıpçak ordusunun 1120-1121 faaliyetleri sırasında Gence ile Kür ve Çoruh boylarındaki Tao-Klarjeti bölümü Selçuklulardan alındı fakat siyasi bütünlüğün sağlanması için Kartli kısmının da ele geçirilmesi gerekmekteydi.¹⁴⁸

Sultan Mahmud'un yaptığı seferden bir yıl sonra Gürcüler, 1124 yılında Türk topraklarına tekrar saldırmaya başlamıştır. Öncelikli olarak Şirvanşah'ın ikamet yeri olan Gülistan Sarayı'nı işgal eden Gürcüler, Dmanis'i ele geçirmişlerdir. Somkhet, Gagni, Terunakan, Kavazin gibi kalelerde Gürcülerin eline geçmiş ve bu işgal Saltuklu topraklarına kadar genişlemiştir. Aynı yıl içinde Saltuklu topraklarına giren Kral IV. David, Ahılkelek-Çıldır-Ardahan, Göle, Karnifola (Allahu Ekber Dağı) ve Pasin'i geçerek İspir'e gelmiştir. Önüne çıkan Türkmenleri öldürerek, Oltu'yu yakmıştır.¹⁴⁹

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Gürcü ilerlemesini durdurmak için harekete geçmiş, Kür Nehrini geçerek kuzeye doğru ilerlemeye başlamış, fakat Gürcü askerlerinin geçiş yollarında bulunan köprüleri yıkması üzerine, bir sonuç alamadan geri dönmüştür. Şirvan'ı ele geçirip Kür boylarında Selçuklu Sultanı ve ordusuna iştirak eden Aksungur'u mağlup eden IV. David, aynı yılın baharında bir harekât daha düzenleyerek Doğu Anadolu Bölgesine girmiştir.¹⁵⁰

2.3.2.2.5. Gürcülerin Anı'yı Alması

Birleşik Gürcü ordusu Didgori Savaşı ile Selçuklu'nun yenilgisinden sonra Tiflis'i almış, ardından da geri çekilmek zorunda kalan dağıntık Selçuklu birliklerini Anı'ya kadar takip etmiştir.¹⁵¹

Gürcü akınlarının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde Anı şehri, Minuçehr'in oğlu olan Ebu'l-Esvar'ın elinde bulunmaktaydı. Ebu'l-Esvar Anı şehrini Gürcü saldırılarına karşı koruyamayacağını anlayarak, 60 bin dinar karşılığında Saltuklu Emir Ali'ye satmaya karar vermiştir. Şehir halkı ise Kral David'e daha önce haber gönderip, şehri ona teslim etmek istediklerini belirtmiştir. Böylelikle Kral, 60 bin kişilik ordu ile Anı'ya gelerek,

¹⁴⁸İ. Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s.79 vd.

¹⁴⁹M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.325 vd.

¹⁵⁰İ. Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s.79 vd.

¹⁵¹O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.149 vd.

şehri teslim almıştır. Sultan Alparslan tarafından camiye çevrilen katedrali, tekrar kiliseye çevirmiştir.¹⁵² Müverrih Vardan'ın aktardığına göre, Hristiyanlar durumdan dolayı çok müteessir olarak David'i çağırmışlardır ve kendileri için selametlerinin güneşini temsil eden Hazreti İsa'nın tacı olan haç katedralin tepesine tekrar dikilerek hilal indirilmiştir.¹⁵³

Kral IV. David, 1123 yılında birçok Ermeni kale ve kentlerini almış, aynı yıl içinde Kola (Göle), Basiani (Pasinler) üzerine yürümüştür. Anı'ya 20 Ağustos 1123 tarihinde giren Kral, burayı da alarak Ermenilerin de sempatisini kazanmıştır.¹⁵⁴

Gürcü ordusunun Erzurum'da Selçuklulara karşı zafer kazanması, Hristiyan unsurları da Gürcüler etrafında toplamıştır. Urfalı Mateos Gürcülerin bu zaferini şu şekilde kaydetmiştir: *"Aynı yılda Gürcistan Kralı Davit, İran askerlerini tekrar korkunç bir katliama uğrattı. O, onlardan takriben 20.000 kişi öldürdü, Emeni payitahtı olan Ani'yi aldı ve Manuçe'nin oğullarını oradan çıkarıp Tiflis'e götürdü. Böylelikle altmış sene boyunduruk altında bulunan payitaht şehri Ani kurtulmuş oldu. Ani'nin müslğmanlar tarafından camiye çevrilmiş olan muhteşem katedrali, Ermenistan'ın psikoposlarını, papazlarını, rahiplerini tekrar sinesinde topladı. Mukaddes katedral muhteşem bir törenle taktis edildi. Ermnei milleti, mukaddes katedralin esaretten kurtulmasını görmekle büyük sevinç içinde kaldı."*¹⁵⁵

Kral David 1124 yılında Arpaçay mevkiinde iken, Anı şehrinde bulunan Hristiyanlar Anı'nın kendisine teslim edileceğini ve Anı'yı gelip teslim almasını bildirmişlerdir. Kral David, 60.000 kişilik ordusuyla Anı şehrine vararak, kaleler, bağlı-bahçeli yerleri karşı koyma görmeden almıştır.¹⁵⁶

Anı Emiri olan Ebu'lAsvar'ı sekiz oğlu, hatunları ve hizmetlileri tutsak alınarak, Apkhazet'e gönderilmiştir. Kral büyük Anı şehrini Mesh aznavurlarına (sipahilere) teslim ederek kendisi de Kartli'ye gitmiştir. Orduyu birkaç gün dinlendirdikten sonra, Şirvan'a gidip Şamakky'a şehrini, Bigrit Kalesi'ni ve bütün (Kür-Dağıstan arasındaki) Şirvan'ı alarak, güçlü garnizonlar bırakmıştır. BaşpikoposSuimon'aÇıkondidel'i de memleketin idaresini düzenlemek üzere görevlendirmiştir. Şeddadlı Emiri Ebu'l-

¹⁵²M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.326 vd.

¹⁵³MÜVERRİH VARDAN, *"Türk Fütühatı"*, s.195 vd, Bkz., URFALI MATEOS, **Vekayi-name**, s.279 vd.

¹⁵⁴N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, s.144.

¹⁵⁵URFALI MATEOS, **Vekayi-name**, s.279 vd.

¹⁵⁶MÜVERRİH VARDAN, *"Türk Fütühatı"*, s.195.

Usvar'ın Selçuklu Sultanı Mahmud'un ordusu ile 1123 yılında Şirvan'a sefer edip döndükten sonra, almış olduğu sefer emrine göre büyük oğlu Fadlun ile Anı ordusunu emrine gönderdiği anlaşılmaktadır. Anı-Şeddadlıveliahtı olan Fadlun, emrindekilerle Sultan'ın maiyetinde Isfahan'a varmış, oradan da Sultan Sancar'ın hizmetine Horasan'a gitmiştir. Bundan dolayı Anı Ermenileri 1124 yazında Arpaçay başlarında ordusu ile konaklayan Kral IV. Davit'in Borçalı çayı, Yukarı Kür boyları ve İspir'den aşağı Çoruk ve kolları bölgesiyle Pasın'ı da Kıpçakların yardımıyla işgal ettiğini görmüştür.¹⁵⁷

Şeddadlı veliahdı IV. Fadlûn, Khorasan'da Sultan Sencer'in yanındayken Anı'nın Kral IV. David tarafından alındığını duymuş, metbû Sultan Mahmud'dan izin alarak; Anı askerleri, Anı'ya komşu Saltuklu, Ahlat Emirliği ve Dilmaçoğulları yardımcılarını alarak 1125 yılında Anı'yı kuşatmışlardır. IV. Fadlûn şehri teslim etmeyen Orbeli Abu'l Leyth'e IV. David'den sonra başa geçen Kral Dimitri ve Kıpçaklardan yardım gelmeyeceğini fırsat bilerek kuşatmaya devam etmiştir. Kuşatma bir yıl sürünce, şehirde açlık artmış, Ermeniler bazı şartlar sunarak şehri IV. Fadlûn'a vermeyi kabul etmişlerdir. Sunulan şartlara göre Anı Katedrali camilikten çıkarıldığı gibi duracak ve Ermenilerde kalacak, tapınağa hiçbir Müslüman girmeyecek. Böylece Anı Gürcülerden alındığı gibi 1126 yılında tekrar Şeddadilerin hâkimiyetine girmiştir.¹⁵⁸

Anı'da Şeddadi otoritesini tekrar tesis eden IV. Fadlûn, Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın oğlu Kurtı'dan atalarının mülkü olan Gence ve Divin'i 1130 yılında almak istemiş, bu sırada yaralanmış ve küçük kardeşi Khuşşer (Khoşşahr)/Huşşehre (Hoşçehr) başa geçmiş ve Anı tekrar sıkıntıya düşmüştür.¹⁵⁹ Vardan, Khuşşer'in kısa süre tahtta durduğunu ve ardından IV. Fadlûn'un büyük kardeşi olan Mahmud'un başa geçtiğini kaydetmektedir.¹⁶⁰

2.3.3. Sultan Davud'un Kafkasya Siyaseti

Irak Selçuklu Sultan Mahmud'dan sonra yerine oğlu Davud (1131-1132) geçmiştir. Fakat Sultan Sencer'in ısrarı üzerine tahttan çekildiği için, uzun süre hükümdarlık yapamamıştır. Sultan Mahmud'un meşru varisi olan Davud, tahta geçmesinin ardından,

¹⁵⁷ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.326 vd, F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.70 vd.

¹⁵⁸ F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.72 vd.

¹⁵⁹ F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73.

¹⁶⁰ MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.199.

hükümdar olarak sadece Cibal ve Azerbaycan eyaletlerinde tanınmıştır. Hutbe sadece bu bölgelerde okunmuştur.¹⁶¹

Sultan Davud adına Bağdat'ta hutbe okutulması teklif edilmiş, ancak Abbasi halifesi halkın tepkisinden korktuğu için bunu kabul etmemiş ve onun sultanlığını reddetmiştir.¹⁶² Azerbaycan ve Cibal bölgesinin bazı vilayetlerinde kargaşa çıkmış, bu durum Davud'un hâkimiyetinin sağlam olmadığını göstermiştir. Fakat Azerbaycan ve bazı toprakların idaresini alan Sultan Davud, Azerbaycan feodal beylerinin de desteğini kazanmıştır.¹⁶³

2.3.4. Sultan I. Tuğrul'un Kafkasya Siyaseti

Payitahtları Hemedan olan Irak Selçukluları, Sultan Davud'un ölümü ardından I. Tuğrul'un (1132-1134) hâkimiyetine girmiştir. Sultan Tuğrul'un hükümdarlığına karşı çıkan kardeşi Melik Mesud, Azerbaycan'da ayaklanma çıkarmış fakat bu ayaklanma büyük Sultan Sancar ve Sultan I. Tuğrul tarafından bastırılmıştır. İsyanın bastırılması kısa süreli olmuş çünkü Melik Mesud, Sultan Tuğrul'a rahat vermemiş ve Azerbaycan bölgesine yerleşmiştir. Sultan I. Tuğrul tarafından Azerbaycan'a yerleştirilen Karasungur'u Erdebil önünde büyük bir yenilgiye uğratarak Hemedan'a yürümüş ve Selçuklu Sultanlığını ele geçirmiştir. Hemedan önünde kardeşi Sultan Mesud ile savaşan Sultan I. Tuğrul yenilerek Rey şehrine çekilmiştir. Buradan da Teberistan'a çekilen Sultan I. Tuğrul, kardeşinin Azerbaycan'da olmasını fırsat bilerek 1133 yılında Taberistan'dan Hemedan'a gelerek Irak Selçuklu Sultanlığını tekrar ele geçirmiştir.¹⁶⁴

2.3.5. Sultan Mesud Döneminde Kafkasya Siyaseti

Sultan Tuğrul'un ölümü üzerine, yerine geçen Sultan Mesud (1134-1151), Azerbaycan ile Aran/Gence vilayetlerinin idaresini atabeği Karasungur'un eline bırakmıştır. Atabey Sungur'un iç kavgalara karışması sebebiyle Sultan Mesud ile de savaşmış ve bu durum ülkeyi iyice yıpratmıştır. Karasungur 1138 yılında Fars ve Huzistan'da bulunduğu sırada, Abhaz ve Gürcü orduları başkumandanı İvani b. Ebu'l-Leys Gürcistan ve Kıpçak

¹⁶¹İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.528.

¹⁶² İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s.532 vd.

¹⁶³Y. Bedirhan, *Selçuklular*, s.230.

¹⁶⁴EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.73vd; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V*, Ankara 1991, s.238 vd.

orduları ile Atabey'in ülkesine saldırmış ve ailesini de şehit etmiştir. Durumu haber alan Atabey, Birleşik Aphaz Gürcü-Kıpçak ordularını bozguna uğratmıştır. Fakat ailesinin şehit edilmesinin üzüntüsüne dayanamayarak 1140 yılında Erdebil'de vefat etmiştir. Onun yerine I. Tuğrul'un adamlarından Çavlı Candar'a (1140-1146) Azerbaycan ve Arran idaresi verildi. Azerbaycan ve Arran'daki Türkmen beylerinin çoğu dirlik sahibi idi. Bu beyler o bölgelerin valilerine bağlı olup; Gürcüler ile yapılan savaşlara daima katılmaktaydılar.¹⁶⁵

2.3.6. Arslanşah (1161-1176) Dönemi Kafkasya Siyaseti ve Anı'nın Geri Alınması

Irak Selçukluları'nın taht kavgasını fırsat bilen Gürcü Kral III. Giorgi (1156-1184), Anı Emirliği ve Divin'e saldırmak için hazırlıklara başlamıştır. Ordu içerisinde bulunan 50.000 Kıpçak askeri ile 1161 yılında Anı üzerine yürürken, Anı Emiri II. Fadlun'a karşı Ermeni papazları kışkırtmıştır.¹⁶⁶İbnü'l-Ezrak bu olay hakkında "556 (1161) yılında Ani'deki papazlar oranın hâkimi Emir Fadlûn b. Menûçeher'e karşı ayaklandılar, Emir hezimete uğrayıp Sürmârâ'tamücâvirBekrân adındaki bir kaleye sığındı. Papazlar Ani'yi Abhaz Kralı Grigore teslim ettiler. Bunun üzerine askerleri gelip şehri zapt etti ve çok büyük mal yağmaladıkları gibi Şeddâd ve Fadlûn soyunun tamamını da esir alıp götürdüler. Abhaz Kralı Cemaziyelevvel'de oraya Hâcib'iSa'dûn'u tayin edip kendisi Tiflis'e döndü."¹⁶⁷bilgilerini kaydetmiştir.

Türk beyleri Ahlatşahlardan II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah, Kars ve Sürmeri Beyleri ile birleşerek Temmuz 1161 tarihinde Gürcülere karşı harekete geçmişlerdir.¹⁶⁸ Türk Beylerinin Anı'ya doğru geldiğini duyan III. Giorgi, geri dönmüş ve Anı kuzeyindeki Yavşan Düzü'nde karşı karşıya gelmişlerdir. Emir Saltuk, Anı önünde askerleriyle ayrılıp Kars'a dönünce, Müslüman askerler de bozularak yenilmiştir. Kral III. Giorgi, 1161 yılında yapılan savaşta birçok ganimet ele geçirmiş ve Müslümanları esir etmiştir.¹⁶⁹ Bu zafer üzerine, 21 Ağustos 1162 tarihinde

¹⁶⁵İBNÜ'L ESİR, El Kâmil Fi't-Tarih XI, s.32;Faruk Sümer, **Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1992,s. 115.

¹⁶⁶ F. Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.76.

¹⁶⁷İBNÜ'L-EZRAK, **Amid Tarihi**, s.127.

¹⁶⁸Y. Bedirhan, **Selçuklular**, s.235 vd.

¹⁶⁹İbnü'l-Esir bu olayı; "Gürcüler bu sene şaban ayında krallarının emrinde toplanıp Erran yöresindeki Ani şehrine yürüdüler ve şehri ele geçirdiler. Orada pek çok kişiyi öldürdüler. Ahlat hakimi Şah-ı Ermen b. İbrahim b. Sökmen hemen asker toplayıp onların yardımına koştu. Ayrıca çok sayıda gönüllü mücahit de ona katıldı. Şah-ı Ermen Gürcülerin üzerine yürüdü, karşılayıp

ticaret şehri olan Divin üzerine gelerek kanlı bir savaşa sebep olmuştur. Müslümanlardan 60.000 kişiyi sürgün etmiş, Kıpçaklardan ve Alanlardan oluşturduğu ordusu ile bölge halkını kılıçtan geçirmiştir. Cami minaresinde bulunan hilali indirterek, mollaların omzunda kırbaçlar altında Tiflis şehrine götürmüştür.¹⁷⁰

Anı ve Divin Gürcü saldırılarına maruz kalmış, şehir büyük bir tahribat görmüştür. Gence yöresinde de yağma ve tahrip akınları düzenleyen Kral III. Giorgi, Gence ve Beylekan şehirleri için de Atabek İldeniz'den vergi isteğinde bulunmuştur. Atabek, Hemedan'da bulunan Sultan'a durumu bildirmiştir.¹⁷¹ Bunun üzerine Sultan Arslanşah'ın emriyle Temmuz 1163 tarihinde Erzurum, Ahlat emirlikleri Nahçıvan yolu ile gelip Gence'de Atabek İldeniz'in başbuğluğunda toplanmışlardır. Yanmış olan Divin şehrinin intikamını almak için beylerin toplandığını duyan Kral III. Giorgi barış teklifinde¹⁷² bulunmuş fakat kabul edilmemiştir.¹⁷³ Sultan Arslanşah, Nahçıvan'da kendisini bekleyen Türk beyleri ile birleşerek, 13 Temmuz 1163 tarihinde Lukri Kalesi önünde karşı karşıya gelmişlerdir. Kralın ordusu ağır bir bozguna uğrayıp, ilk hamlede 10.000 askeri helak olmuş ve karargâhı Selçuklular'ın eline geçmiştir. Daha sonra üç kola ayrılan orduların akınları Gag Ovası ve Ahıska'ya değin devam etmiştir. Ağustos 1163 tarihinde zafer müjdesi duyurulmuş, Ahlat'ta üç yüz sığır kesilerek yoksullara dağıtılmıştır.¹⁷⁴

2.3.7. Son Gürcistan Seferi (1174)

III. Giorgi Selçuklularla barış imzaladıktan sonra, av ve eğlence hayatına dalmış, bunun üzerine Kralı uyarmışlardır ve yeni bir sefer hazırlığı için Kıpçakların yerleşmiş olduğu bölgelerden; Şavşat, Oltu, Penek, Erzurum, Kağızman sancaklarından, Başkumandan

savaşa tutuştular. Sonunda Müslümanlar mağlup oldular, birçoğu öldürüldü, büyük bir kısmı da esir alındı. Şah-ı Ermen mağlup vaziyette geri döndü. Askerleri arasında dört yüz süvariden başka onunla geri dönen olmadı." şeklinde kaydetmiştir. İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s.128.

¹⁷⁰ F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.78; Bu olayın; "... Kral minare tepesinde bulunan hilâli indirerek onu sirmalarla süsledi bir tabut içine koyarak yalınayak mollaların omzuna verdi ve kendi payitahtı Tiflis şehrine kadar götürdü." şeklindeki acıklı bir anlatımı için bkz., MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı*", s.205.

¹⁷¹ Faruk Sümer, "*Arslanşah b. Tuğrul*", *TDV İslam Ansiklopedisi III*, İstanbul 1991, s.405 vd.

¹⁷² "...Ben senden istediğim şeylerden vazgeçtim bir daha senin hoşuna gitmeyecek bir harekette bulunmam, bana istediğini yap, ben senin her dileğini yerine getirmeye hazırım..." Bkz., EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.111.

¹⁷³ F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79.

¹⁷⁴ F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.80 vd; Coşkun Alptekin, "*Irak Selçukluları*", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII*, İstanbul 1989, s.321 vd.

Orbelyanlı İoane (Yovane) ile Ermeniler, Kür'den Gence'ye, Gence batısındaki Kazak-Karapapaklar üzerine yönelmişlerdir. Selçuklu orduları başkaldıran Rey Emiri İnanc ve onu destekleyen Harezmsahlar ile uğraşırken, Arran cephesi savunmasız kalmıştı. İoane, Gürcü ve Kıpçak ordusu ile Arran'a 1167 yılında saldırı düzenlemiş, İldeniz yetişerek Divin Ovası'nda İoane'yi bozguna uğratmıştır. III. Giorgi, İoane'nin teşvikiyle ordularının başına geçerek, Ekim 1174 tarihinde, içerideki Ermeni ahalinin de yardımını alarak Anı'ya baskın düzenlemiş ve Emir Şahenşah'ı yakalayıp Tiflis'e göndermiştir. İldeniz, kış mevsiminde az bir kuvvetle gelerek Anı'yı kuşattıysa da kış şartları yüzünden alamadan Nahçıvan'a dönmüştür. Ertesi yıl yaz mevsiminde Sultan Arslanşah başta olmak üzere, Atabek İldeniz, II. Sökmen, Diyarbakır Artukluları, Irak ve Azerbaycan Emirleri orduları ile Nahçıvan'da toplanmışlardır. Öncelikle, Loru Ovası, ardından Dumanis'tan (Borçalı Çayı'nın Kür'e karıştığı yerdeki Akçakala'dan ibaret) Ak Şehir, Akhalkalak ve merkezi Şamşolde olan Tıryalet Ovası'na varmışlardır. III. Giorgi, Selçukluların karşısına çıkamamış, 21 Ağustos 1175 tarihinde Anı tekrar Selçukluların eline geçmiş, idaresi Şahenşah'a verilmiştir.¹⁷⁵ Bu büyük zaferin ardından ordu Nahçıvan'a dönmüştür. Sultan Arslanşah, Nahçıvan'da elli gün kalmış, sefere katılan emirlere hilatler vermiştir. Arslanşah Hemedan'a yönelmiş, Tebriz'e ulaştığında da annesinin ölüm haberini almıştır. Aynı yıl içerisinde Irak Selçukluları Devleti için büyük bir öneme sahip olan Atabek İldeniz ölmüştür.¹⁷⁶

2.3.8. Rükneddin II. Süleyman Şah Devri (1196-1204) Kafkasya Siyaseti

Selçuklular'ın Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran'da hâkimiyetlerinin zayıflamaya başlamasına sebep olan taht kavgaları, Gürcülerin bu bölgedeki faaliyetlerinin artmasına sebep olmuştur. Kıpçaklardan destek alan Gürcüler, gittikçe kuvvetlenmiş, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bulunan Ahlatşahlar'a, Saluklular'a karşı akınlarda bulunmaya başlamışlardır. ¹⁷⁷Sülyman Şah, Gürcüler'in Doğu Anadolu'da Kars'ı işgal edip Erzurum'a kadar ilerlemeleri üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir. Kardeşlerine ve kendisine tâbi hükümdarlara haber göndererek askerî yardım istemiştir. Kardeşi

¹⁷⁵İBNÜ'L-EZRAK, *Amid Tarihi*, s.181 vd; F. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları*, s.127 vd; F. Sümer, "*Arslanşah*", s.405 vd.

¹⁷⁶Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 2014, s.352.

¹⁷⁷Y. Bedirhan, *Selçuklular*, s.247.

Mugisüddin Tuğrul Şah, idaresindeki askerlerle Elbistan ve yöresindeki hazırlıklarını kısa bir sürede tamamlamıştır. Mengücekli Behram Şah, Erzincan'a giden Süleyman Şah'ı törenle karşıladıktan sonra Selçuklu ordusu ile Erzurum'a hareket etmiştir. Erzurum, Saltuklu Beyi Melikşah idaresinde bulunmaktaydı. Fakat Sultan, tâbiyetinde samimi olmadığını düşündüğü için Melikşah'ı hapse attırarak, 25 Haziran 1202 tarihinde Saltuklu hâkimiyetine son vermiştir. Selçuklu ordusu Erzurum'un doğusunda Micingird Kalesi civarındaki Pasinler ovasına karargâhı kurmuştur. Gürcistan'ın başında bulunan Kraliçe Tamara'ya mektup yollayan Sultan, savaş olmadan teslim olmalarını ve İslamiyeti kabul etmeleri ve kendisiyle evleneceğini, Gürcistan'ı da çeyiz olarak kabul edeceğini bildirmiştir. Gürcü ordusu Selçuklu ordusunu istirahatatta olduğu bir vakitte pusuya düşürmüş, Temmuz 1202 tarihinde meydana gelen savaşta Behram Şah başta olmak üzere bazı büyük kumandanlar esir düşmüştür. Bunun üzerine Sultan Erzurum'a geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁷⁸ Yapılan savaşın tarihi hakkında kaynaklar farklı bilgiler verilmektedir. Gürcü kroniğinde bu tarih 1203/1204 olarak değişmektedir.¹⁷⁹

Sultan bu mağlubiyetin intikamını almak istemiş fakat Ankara'da hüküm süren kardeşi Muhiddin Mesud ile mücadele etmesi gerektiği için Gürcü seferine çıkamamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁸Selim Kaya, "*Süleyman Şah II*", TDV *İslam Ansiklopedisi XXXVIII*, İstanbul 2010, s.105 vd.

¹⁷⁹N. Berdzenişvili, S. Canaşa, *Gürcüstan Tarihi*, s.153; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.411.

¹⁸⁰Y. Bedirhan, *Selçuklular*, s.258.

3.BÖLÜM

BEYLİKLER, İLHANLILAR ve CELAYİRLİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN

3.1. SALTUKLULAR DÖNEMİNDE (1071-1202) ARDAHAN ve ÇEVRESİ

3.1.1. Saltuk Bey Dönemi

Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'da kurulan ilk beyliğin Saltuklulardır. Sultan Alparslan'ın Ebu'l Kasım İzzeddin Saltuk'a Erzurum ve havalisini ıktâ olarak vermesiyle 1071 yılında Saltukluların hâkimiyeti başlamıştır. Başkent Erzurum'dan sonra Kars, Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Koçmaz ve başka şehir ve kaleler de hâkimiyetleri altında bulunmaktaydı.¹Anadolu'nun fethi için büyük hizmetlerde bulunan Saltuk Bey'e Erzurum ve çevresinin ıktâ edilmesi, onun diğer beylerden daha önemli olduğunu göstermektedir. Saltukluların kuruluş tarihinin 1080 olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.² Biri Erzurum'da Tepsi Minare üzerinde, diğeri de Pasin Ovası'nda Aşağı Micingird köyündeki bir evin duvarında olmak üzere Saltuklular hakkında iki kitabe elde edilebilmiştir. Hanedan ile ilgili bilgiler sınırlıdır. İzzeddin Saltuk ve oğlu Muhammed'e ait bakır paralar bulunmaktadır.³

Saltuk Bey'in adı, kaynaklarda farklı şekillerde⁴ geçse de Türkçe bir isim olan Saltuk, bırakmak, salıvermek manasına gelmektedir. Malazgirt Savaşı'nın öncesinde, Bizans'ın öncü kuvvetlerini mağlup ederek, savaştan sonra da önemli faaliyetlerde bulunmuştur.⁵ Saltuk Bey'in askeri faaliyetleri sadece Anadolu ile sınırlı olmayıp, İbnu'l-Adim'in Sanduk ismi ile kaydettiği bu Selçuklu komutanı 1069 yılı güz ayında

¹Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, s.3 vd.

²Abdülkerim Özaydın, “Saltuklular”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 1999, s.54 vd; Ali Öngül, **Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri**, İstanbul 2018, s.30 vd.

³Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara 1990, s.15.

⁴“Rum Meliki, yirmi bin süvari ile ileri gelen Rus reislerini, önden göndermişti. En çetin, büyükleri ve en büyük haçları bunlarla beraber idi. Bunlar, bela yağdırarak, yağma ederek ve esir alarak Halat diyarına eriştiler. Halat askeri bunlara karşı çıktı, bu askerin reisi Sandakuttürkî (Türk Sandak) idi. Bu zat, tozdan teşekkül eden karanlık geceye, Ak kılıçlar sabahını yağdırdı.” Bkz., KıvameddinBurslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999, s.38.

⁵Muharrem Kesik, **Anadolu Türk Beylikleri**, İstanbul 2018,s.48 vd.

Anadolu'dan Suriye'ye girmiştir. Saltuk Bey 1070 yılı başlarına kadar bu bölgede kalmış, 5-6 aylık bir süre içerisinde büyük ganimetlerle Anadolu'ya geri dönmüştür.⁶

Urfalı Mateos Saltuk Bey hakkında “*Birçok eyaletler Sultan Tuğrul'un divanından çıkmış olan Samukh, Amurkafr ve Kicacici adlı üç zalim emir tarafından kılıç ve esaretle tahrip edildiler. Kötü ve vahşi hayvanlardan çok kana susamış olan bu adamlar, bir kara bulutu andıran orduların başında oldukları halde ölüm alameti olan bayraklarını hamilen, meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehrinin üzerine geldiler. Onlar gök gürültüsünü andıran haykırıışlarla, öfkelerini Hristiyanların üzerine dökmek istediler*”⁷demektedir.

Malazgirt Zaferinin ardından Anadolu'da Türkleri durduracak bir Bizans gücü olmaması sebebiyle Horasan, İran ve Azerbaycan'dan gelen Türkmen boyları Çoruh vadisini yurt tutmaya başlamışlardır. Erzurum merkezli kurulan Saltuklu beyliğinin sınırları içinde bulunan Çoruh Vadisi bu dönemde Türkleşme ve İslamlaşma sürecine girmiştir. Saltukluların en önemli meselesi Gürcü ve Kıpçakların İspir bölgesine akın düzenlemesi olmuştur.⁸

3.1.2. Emir Ali Dönemi (1102-1124)

Emir Saltuk Bey'in ardından, yerine oğlu Ali geçmiştir. Bu esnada Büyük Selçuklu Sultanı Berkjaruk ile kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar arasında 19 Mart 1103 tarihinde Hoy kapısında savaş cereyan etmiş ve bu savaşın ardından Muhammed Tapar Erciş'e, oradan da Sökmen el Kutbi'nin hakimiyetinde bulunan Ahlat'a çekilmiştir.⁹ Yanında Sökmen el-Kutbi, Muhammed b. Yağısıyan ve Kızıarslan gibi emirler de bulunmaktaydı. Erzenurum Emiri Ali b. Saltuk da Ahlat'ta Muhammed Tapar'a katılmıştır. Berkjaruk ile Muhammed Tapar arasında 1104 yılında yapılan anlaşmanın ardından Muhammed Tapar Meyyafarikin'e giderken ona refakat eden emirler içerisinde Ali b. Saltuk da bulunmaktaydı. Gürcü Kralı IV. David 1115'te Rostof'u

⁶Hüseyin Kayhan, “Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında”, **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi III/2**, Sakarya 2018, s.194 vd. Bkz., Süleyman Tülücü, “Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Beylerinden Sunduk Bey”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.13**, Erzurum 1999, s.272 vd.

⁷URFALI MATEOS, **Vekayi-Name**, s.110 vd.

⁸Kemal Taşçı, “*Kitab-ı Diyarbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Akkoyunlu Hâkimiyeti*”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi I/1**, Trabzon 2015, s.156 vd.

⁹İBNÜ'L-ESİR, **İslam TarihiEl Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi X**, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1987, s.294; A. Özaydın, “*Saltuklular*”, s.54 vd.

aldıktan sonra, ertesi yıl Emir Ali hâkimiyetindeki topraklara girerek Pasinler'e kadar gelmiştir.¹⁰ IV. David, 1117 yılında Giş ve Kladzor kalelerini, 1118'de Agarani'yi ve Ermenilere bir süre başkentlik yapmış olan Lori şehrini de ele geçirmiştir. Fakat kazanılan bu zaferlere rağmen Türkler kışı Gürcistan'da geçirmiştir. Bu da ele geçirilen bölgelerin kaybedilme tehlikesinin olduğunu da göstermektedir.¹¹ Türkiye Selçukluları içinde yaşanan taht kavgalarından dolayı Gürcülerin ilerleyişi artmış, bunun üzerine Muhammed Tapar, İlgazi b. Artuk'u Gürcüler üzerine sefere göndermiştir. Sefer için yanına Erzen Beyi Togan Arslan'ı alan İlgazi'ye daha sonra Saltuklu Emir Ali de katılmıştır.¹² Türk beylerinin Gürcüler'e karşı mağlup olması üzerine, Tiflis Gürcüler tarafından zaptedilmiştir.¹³ Bu sırada Anı şehri hükümdarı Ebu'l-EsvarAnı'yı Gürcülere karşı savunamayacağını anlayınca 60 bin dinar karşılığında Saltuklulara satmaya karar vermiştir. Şehir halkı Hristiyan olduğu için daha erken davranarak, IV. David'e haber vermiş ve 1124 yılında şehri ona teslim etmişlerdir. Ebu'l-Esvarsir edilerek ailesiyle birlikte Abhaz bölgesine gönderilmiştir. Anı'daFethiyye cami olarak kullanılan kilise, tekrar eski haline döndürülmüştür. Ahlat'tan getirtilip tepesine konulan hilal indirilerek, yerine haç takılmıştır. İdaresi de İvane'ye verilmiştir. Anı şehri, altmış yıl Müslümanların elinde kaldıktan sonra, tekrar Gürcüler'in eline geçmiştir.¹⁴

Bunun yanında Kol Zaferi'nden beri Selçuklular'ın elinde bulunan Ardahan ve Göle yaylaları 1124 yılında Kıpçaklar'ın eline geçmiştir.¹⁵Kıpçaklar'ın en geniş fetih yılı 1124 olmuştur. Ayrıca bu yıl, Islahatçı David'in son yılı olmuştur. İmeret'teki kışlağından Mart 1124 tarihinde Tiflis'e geçen David, bu sırada Dumanıs şehrini alarak, nisan ayında Şaburan şehrindeki Derbend hâkimine hücum etmiştir. Kürtleri, Müslüman Lezgileri, Kıpçakları kılıçtan geçirmiştir. Kral, Mayıs 1124 tarihinde Kür sağındaki Selçuklu topraklarını sırayla almaya başlamıştır. Taşir Kaleleri'ndenGag'ni, Terun'akan, Kawazın, Yeni Hisar, Manas Komlar Kışlakları, Nalıncakar alınmıştır. Haziran ayında da batıya dönerek, Ahılkelek-Ardahan-Çıldır kesimi, Göle, Kapılar

¹⁰A. Özeydin, "Saltuklular", s.54 vd.

¹¹E. Ateş, "Didgori Savaşı", s.80.

¹²Emine Dikmen, **XII. Yüzyılda Erzurum Çevresinde Saltuklu Beyliği ve II. İzzeddin Saltuk Dönemi Kafkasya Politikası**, Ankara 2015,s.77.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹³A. Öngül, **Anadolu Beylikleri**, s.33.

¹⁴O. Turan, **Türk Devletleri Tarihi**, s.7.

¹⁵Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s.377.

Deresi/Allahuekber, Hasankale kesimi, İspir, Çoruk boylarına geçilerek buradaki Türkmenler kılıçtan geçirilmiş, sağ kalanlar tutsak edilmiştir.¹⁶

3.1.3. Ziyaeddin Gazi Dönemi(1124-1132)

Emir Ali'nin vefatının ardından Saltukluların başına 1124-1132 yılları arasında Ziyaeddin Gazi geçmiştir. Fakat kendisi hakkındaki bilgiler sınırlıdır.¹⁷ Gürcü istilaları Emir Ali döneminde başlamış ve Ziyaeddin Gazi döneminde de devam etmiştir. İstilaların artması, Saltukluların ise önlem almaması yeni bir politikanın izlenmesini zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine Ziyaeddin Gazi, Anadolu'daki diğer Türk beylikleri ile akrabalık kurma politikasını izlemiş ve kızını Artukoğullarından Hüsameddin Timurtaş ile evlendirmiştir. Ziyaeddin Gazi'nin siyasi evlilikler ile kurmuş olduğu politika, Saltukoğulları için önemlidir çünkü Gürcülerle yakın bir mesafede olduklarından dolayı sürekli olarak tehdit altında olmuşlardır.¹⁸

Ziyaeddin Gazi Gürcülere karşı Türk beylikleri arasında ittifak kurarken, 1125 yılında Gürcü tahtında değişiklikler meydana gelmiştir. Kral David öldükten sonra oğlu I. Demetre tahta çıkmıştır.¹⁹ Gürcistan'da yaşanan bu taht değişikliği ve I. Dimitri'nin babasına nazaran tecrübesiz olması, babası dönemindeki yayılmacı politikanın kesintiye uğramasına sebep olmuştur. I. Dimitri tahta oturduktan sonra, halledilmesi gereken konulardan biri de Kıpçaklar olmuştur. IV. David döneminde de Kıpçaklar ile alakalı politika üzerinde durulmuş, I. Dimitri döneminde, Kıpçaklar başarılarına rağmen David döneminde küstürülmüştür. Bu durum I. Dimitri döneminde de devam etmiştir. IV. David döneminde Kıpçaklar üzerinde çeşitli politikalar izlenmiş, David defalarca Kıpçakların suikastına uğramışsa da politikaları sayesinde onları kendi tarafında tutmayı başarmıştır. Kral Davit'in oğlu Dimitri'nin 1225 yılında tahta geçmesi ile Kıpçaklar o yıl Yukarı Kür ve Çoruk boylarına yerleşerek, fetihler düzenlemişlerdir. Bu durum üzerine Bagratlılar yeniden Kür ve Çoruk boylarına hâkim olarak canlandıran, onarlın "Apkaz Kralı" unvanına Kartel, Kakhet, Somkhet, Tao Klarçet ve Şirvan hâkimi

¹⁶Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.- M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükumeti (1267-1578)*, Ankara 1992, s.119.

¹⁷O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.8; F. Sümer, *Türk Beylikleri*, s.23 vd.

¹⁸İbrahim Söylemez, *Saltukluların Tarihteki Yeri ve Gürcülerle Mücadeleleri (1071-1202)*, Erzurum 2019,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).s.35 vd.

¹⁹M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (nşr.H. D. Andreasyan),Ankara 2003, s.339; MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*", (nşr. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi* I/2, İstanbul 1937, s.196 vd.

unvanlarını katan Kıpçaklardan ordu başkumandanlığı makamı kıskançlıkla esirgenmiştir.²⁰

3.1.4. İzzeddin Saltuk Dönemi (1132-1168)

Emir Gazi'den sonra, Saltuklu Devleti onun yeğeni ve Emir Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk'un idaresine geçmiştir. Erzurum hükümdarlarının dördüncüsü olan İzzeddin Saltuk, otuz altı sene hüküm sürmüş olmasına rağmen (1132-1168) kendisine ve devrine ait bilgiler sınırlıdır. II. Saltuk da diğer Saltuklu hükümdarları gibi Sökmenliler (Ahlatşahlar) ve Erzen beyleri ile ittifak yaparak Gürcülere karşı cihad yapmışlardır. Bu ittifaklar, siyasi evliliklerle güçlenmiştir. İzzeddin Saltuk, kızı Şah Banu Hatun'u Ahlat Şahı II. Sökmen (1128-1185) ile evlendirmiştir. II. Saltuk'un bir kızı da Erzen beyi ile evlenmiştir. Bu bey Togan Arslan'ın oğlu Kurtı veya diğer oğlu Yakut Arslan olması icab eder. Bu evlilikten önce, Anı Emiri Fahreddin Şeddadda II. Saltuk'a elçi göndererek, kızı kendisine istemiştir. Kızını Erzen beyine verince, elçisi uzun bir bekleyişten sonra memleketine dönmüştür.²¹ Kaynaklarda aktarıldığına göre II. Saltuk kızını Erzen beyine vermeden önce Anı Emiri'ne söz vermiştir fakat sözünden cayarak kızı vermemiş olması Fahreddin Şeddad'ın gururunu incitmiştir. Bundan dolayı Fahreddin Şeddad, İbnü'l-Ezrak'ın aktardığına göre: *"Anı'yı korumaya gücüm yoktur, zayıfladım, gel burayı benden satın al, çünkü Gürcülere karşı ne gücüm var ne de onları defetmeye muktedirim. Böylece onu sana teslim eder, ben de senin hizmetinde olurum"*²² diyerek II. Saltuk'a haber göndermiş ve intikam almak için tuzak kurmuştur. Fahreddin Şeddad Gürcü kralı Dimitri'ye de haber göndererek onu Anı'ya davet etmiştir. Amacı, İzzeddin Saltuk şehre geldiğinde ani bir baskınla onu pusuya düşürmektir. Kral Dimitri büyük bir ordu ile Anı'ya doğru yola çıkmış ve tuzaktan habersiz olan II. Saltuk da Anı'ya doğru ilerlemiştir. Şehre varır varmaz pusuda bekleyen Dimitri'nin saldırısına uğrayan II. Saltuk, büyük bir bozguna uğramış ve çok sayıda askeriyle 1154 yılında Gürcülere esir düşmüştür.²³

²⁰ F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.122 vd.

²¹ O. Turan, **Türk Devletleri Tarihi**, s.9 vd.

²² İBNÜ'L-EZRAK AHMED b. YUSUF b. ALİ, **Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)**, (nşr. A. Savran), Erzurum 1992, s. 114 vd.

²³ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara 1982, s.73 vd.

Bu durum üzerine Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki Beyler harekete geçerek 100.000 altın karşılığında II. Saltuk'un serbest bırakılmasını temin etmişlerdir. Gürcüler Saltuklu ordusuna yaptıkları baskına ve zaferlerine rağmen Anı'yı alamamışlardır. Keşişler Fahreddin Şeddad'ı yakalamış, şehri kardeşi Fazlûn'a teslim etmişlerdir. Fahreddin, Şam'da kendi hanedanından Esededdin Şikruh'un yanına gitmiştir.²⁴Fahreddin Şeddad burada da uzun kalmayarak dayısının bulunduğu Sürmari'ye gitmiştir.²⁵

Anı'da Haziran 1161 tarihinde ayaklanan papazlar, Fazlûn'u bozguna uğratmıştır. Gürcü Kral III. Giorgi Şeddadi topraklarını yağmaladıktan sonra Anı'yı ele geçirmiştir. Gürcüler'in Anı'yı ele geçirmesi papazların isyan çıkarması sayesinde olmuştur. Nitekim III. Giorgi Anı'ya doğru hareket ettiğinde, Şanş-Dadian adlı biri şehirde ayaklanmayı hazırlamaktaydı. Anı alındıktan sonra İvane buraya tayin edilmiştir.²⁶ Gürcüler tarafından Anı şehrinin zapt edilmesi üzerine Türk beyleri birleşerek Gürcülerin üzerine yürümüşlerdir. Bu beyler, Ahlatşah II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Toğan Arslan oğullarından Fehreddin Devlet Şah, Kars ve Sürmari hâkimleri idiler. Mardin-Meyyafarikin hükümdarı Necmeddin Alpı da beylere katılmak üzere Mardin'den yola çıkmıştır. Beyler, Artuklu hükümdarını beklemeden 1161 yılında Anı'yı kuşatmışlardır. III. Giorgi bunun üzerine Anı'ya hareket etmiştir. İzzeddin Saltuk, esir düştüğünde Gürcü kralı ve oğulları ile savaşmayacağına, asker gönderemeyeceğine dair and içtiğini söyleyerek bir ata binip kaçmıştır. Bu durum üzerine Türk ordusu büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Gürcüler zengin ganimetin yanında, dokuz bin esir almış, Ahlat Şah'ı Sökmen 400 askeriyle geri dönebilmiştir.²⁷ Esirler arasında II. Saltuk'un üvey oğlu Bedreddin de bulunmaktaydı. Durumu haber alan Necmeddin Alp'ı ise Malazgirt'ten Meyyafarikin'e dönmüştür. Büyük âlim Cemaleddin Ebî Cafer Muhammed bin Ali'yi Gürcü Kralı'na elçi göndererek Sökmen Bey'in emir ve askerlerini 5000 dinar karşılığında kurtarmıştır. Dönemin meşhur ve nüfuzlu bir âlimi olan Cemaleddin'in elçi olarak gitmesi üzerine Kral, hatır için bir kısım esir için fidye almamıştır. Vakıfları ve hayratları ile bilinen Cemaleddin, Gürcü taarruzları sebebiyle yıkılan Kars surları için 7000 dinar göndermiştir.²⁸

²⁴A. Öngül, **Anadolu Beylikleri**, s.36.

²⁵İBNÜ'L-EZRAK, **Amid Tarihi**, s. 117 vd.

²⁶O. Turan, **Türk Devletleri Tarihi**, s.11.

²⁷F. Sümer, **Türk Beylikleri**, s.30 vd; Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992, s.22 vd.

²⁸O. Turan, **Türk Devletleri Tarihi**, s.13.

Gürcüler Temmuz 1162 tarihinde Düvin (Dübeyl)'i istila edip sayısız Müslümanı esir edip, öldürmüşlerdir. Divin'in (Dübeyl) 1162 yılında alınmasından sonra harekete geçen Ahlat Şahı II. Sökmen, Erzen Beyi Devletşah, Erzurum Meliki İzzeddin Saltuk, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah, Azerbaycan Atabeyi İldeniz, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ve Merâga Emiri Arslan Apa b. Aksungur Ahmedili ve Atabek İldeniz Gürcüler'e karşı sefere çıkmışlardır. Müttefik Türk ordusu III. Giorgi'yi 1163 yılında ağır bir yenilgiye uğratmıştır.²⁹ Türk hükümdarları bu zafer sonucunda büyük bir ganimet yükü ile memlekete dönmüşlerdir.³⁰

3.1.5. Nasıreddin Muhammed Dönemi (1168-1191)

İzzeddin Saltuk'un ölümünden sonra yerine oğlu Nasıreddin Muhammed geçmiştir. Hakkındaki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte, birkaç kayıta geçmektedir. Bu dönemde de Gürcü saldırıları devam etmiş, Kraliçe Tamara'nın(1184-1213) kocası David; Kars, Sürmeli ve İspir'i istila ederek, Erzurum üzerine yürümüştür. Nasıreddin Muhammed, iki oğlu ile surlardan dışarı çıkınca Gürcülerle karşılaşmış, akşama kadar devam eden savaş sonucunda Gürcülere yenilerek şehre kapanmak zorunda kalmışlardır. Şehir halkı birleşerek Erzurum'u büyük bir azim ile savunmuştur. Kral David, bu savunma ve azmin karşısında kuşatmayı kaldırıp çevreyi yağmalayarak geri çekilmiştir.³¹ Gürcü tehlikesi ile karşı karşıya olan Nasıreddin, dostluk eli uzatarak bir oğlunun Tamara ile evlenmesini kararlaştırmıştır. Rivayetlere göre Muzaffereddin Kraliçe'ye âşık olmuş ve bundan dolayı dinini dahi değiştirmiştir. Kraliçe, Muzaffereddin'in evlenme teklifini geri çevirmiş, bunun üzerine Muzaffereddin Erzurum'a geri dönmüştür.³²

3.1.6. Mama Hatun Dönemi (1191-1200)

Nasıreddin Muhammed'in ardından, ağabeyi ve yetişkin yeğenleri olmasına rağmen 1191 yılında Mama Hatun başa geçmiş olması, Türk kültüründe kadının idareciliğinin devam ettirildiğini de göstermektedir. Mama Hatun, Arap kaynaklarında Erzurum sahibesi olarak gösterilmektedir.³³ Başa geçtiği 1191 yılında Ahlat şahı Seyfettin

²⁹Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2015, s.251.

³⁰A. Öngül, *Andolu Beylikleri*, s.40.

³¹A. Öngül, *Andolu Beylikleri*, s.41.

³²E. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete*, s.25; F. Sümer, *Türk Beylikleri*, s.34.

³³Dursun Ali Şeker, *"Mama Hatun"*, TDV *İslam Ansiklopedisi XXVII*, Ankara 2003, s.548.

Begtemür tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Düşmanları, kadın olması dolayısıyla, kolay yenilebileceği zannına kapılmış fakat kendisi cesur ve usta bir savaşçı olduğunu herkese göstermiştir. Ordunun başında Ahlat Şah'ı ile savaşarak onları yenilgiye uğratmıştır. Mama Hatun'un tahttan uzaklaştırılmasının ardından Nasireddin Muhammed'in oğlu Alaeddin Melikşah başa geçmiştir. Çok uzun süre tahtta kalamamıştır. Anadolu Beylikleri XII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren Eyyubiler tarafından tehdit edilmeye başlanmıştı. Anadolu'nun fethinde Rumlar ve Gürcülerle yapılan savaşlarda Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarının açık tutulmasında önemli rol oynayan Saltuklu hanedanı, son zamanlarda Gürcü saldırılarına karşı direnemez bir durumdaydı. Azerbaycan Atabegi Kızıl Arslan'ın 1191 ve Ahlat Şahı Begtimur'un da 1193 yılında ölümlerinin ardından önemli bir mukavemetle karşılaşmayan Gürcüler, Türk topraklarını işgal ederek, yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nasireddin Muhammed dönemindeki Gürcü saldırıları karşısında Erzurum halkı direnmiş fakat Kars şehri istila edilmiştir.³⁴

3.2. MENGÜCEKLİLER DÖNEMİNDE (1071-1277) ARDAHAN YÖRESİ

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarki-Karahisar (Şebinkarahisar) şehirlerini içine alan bir bölgede kurulmuş olan Türk beyliklerindendir. Beyliğin kurucusu olan Mengüçük Gazi hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır.

3.2.1. Mengücek Gazi Dönemi

Mengüçük Gazi'nin Malazgirt Savaşı'na katıldığı ve Anadolu topraklarına 1080 yılında meydana gelen göç dalgası ile geldiği ileri sürülmektedir. Öne sürülen görüşlerden biri, Sultan Alparslan Anadolu'yu zaptı esnasında Mengüçük Gazi'nin de bulunduğu belirtilmiştir. Diğer bir görüş ise beyliğin Malazgirt zaferinden sonraki iki yıl içinde kurulduğunu belirtmektedir. Bu sebeple beyliğin kuruluşu hakkında kesin bir bilgi bulunmaktadır.³⁵ Bölgeye yerleşen Mengüçük (Mengücek) Gazi, kendisine bağlı Türkmenleri de civara yerleştirmiştir. Bunların çoğu Oğuz boylarından Kayı, Salur, Dodurga, Kara-evli ve Öregiri/Yüreğir gibi boylardır. Bölgeye yerleşmeleri ve Türkmenleri yerleştirmeleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Malazgirt

³⁴Ali Öngül, "Saltuklular", **Türkler VI**, Ankara 2002, s.800 vd.

³⁵E. Merçil, **Türk Devletleri**, s.246.

Zaferinden önce yerleştiklerine dair bilgiler verildiği gibi daha sonrasında da yerleştikleri söylenmektedir. Beyliğin sınırları doğuda Mengerd, batıda Tercan, Kuzeyde Bayburt, İspir ve Oltu'yu içine almaktadır. Mengücekliler de Doğu Anadolu'da kurulmuş olan Saltuklular, Ahlatşahlar, Artuklular ile aynı dönemde kurulmuştur.³⁶

3.2.2. Selçukluların Gürcü Seferine Katılan Melik Fahreddin Behramşah Dönemi (1162-1225)

Kemah-Erzincan kolunun ilk hükümdarı Davud hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, ölümünün ardından yerine geçen oğlu Fahreddin Behramşah zamanında Erzincan, bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmiştir. İlk Mengüceklili parası da onun döneminde, 1167 yılında basılmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanlarına tâbi olduktan sonra, Behramşah 1202 yılında sultan II. Süleymanşah ile Gürcü seferine katılmıştır.³⁷ Bu seferde Selçuklu kuvvetleri mağlup olmuş ve Behramşah da esir düşmüştür. Fidyeye karşılığında serbest bırakılmış ve göstermiş olduğu başarılarından ötürü de “*Gazi*” unvanını almıştır. Fahreddin Behramşah uzun süren hükümdarlığı döneminde II. Kılıçarslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, II. Rukneddin Süleyman, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâddin Keykubâd olmak üzere beş Selçuklu sultanıyla çalışmıştır. Şair ve âlimleri himaye eden Behramşah, Azerbaycan'ın ünlü şairi Genceli Nizâmî'nin³⁸ Mahzenü'l-Esrâr adlı eserini ona ithaf etmesi üzerine ödül olarak 5 bin dinar ve beş katır vermiştir.³⁹ Münevver ve kadirşinas bir kişiliğe sahiptir.

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarki Karahisar gibi fethettikleri şehirlerle yetinen Mengücekliler, şehirlerini geliştirmek için çalışmışlardır. Bu beylik, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın 1277 yılında Divriği'ne uğrayıp surlarını tahrip etmesiyle tarihe karışmış, bölge İlhanlılardan sonra Eretnağulları'nın hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁰

³⁶Abdullah Kaya, **Mengücekoğulları Beyliği Tarihi**, Konya 2006, s.33.(Yayınlanmamış Doktora Tezi)

³⁷Ali Sevim, Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989, s.212.

³⁸Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemekle beraber, hayatına dair en sağlıklı bilgiler kendi eserlerindeki bazı eserlere dayanmaktadır. UNESCO 1141 tarihini esas alarak şairin doğumunun 850. yılına rastlayan 1991 yılını Nizâmî yılı ilan etmiştir. Bkz., Mehmet Kanar, “*Nizâmî-Gencevî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2007, s.184 vd.

³⁹Ali Öngül, “*Mengücekliler*”, **Türkler VI**, Ankara 2002, s.777 vd.

⁴⁰Abdülkerim Özaydın, “*Mengücekliler*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, İstanbul 1992, s.151.

3.3. AHLATŞAH (SÖKMENLİ) (1110-1207) - GÜRCÜ MÜCADELELERİ

Tuğrul Bey 1043 yılında devlet merkezini Rey'e taşıdıktan sonra, Türkmen beylerini farklı bölgelerin fethi için görevlendirmiştir. Ahlat ve Bitlis'i 1066 yılında hareket üssü haline getiren Emir Sunduk, Afşin ve Gümüştekin gibi ünlü komutanlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bizans savunmasını tamamen yıkarak bölgeye yerleşmişlerdir. Ahlat şehri Türk hakimiyetinin kesin bir şekilde sağlanmasından sonra hızla gelişmeye başlamıştır.⁴¹

Ahlat'ta 1110-1207 hüküm sürmüş olan Ahlatşahlar, Van Gölü'nün batı sahilinde yer alan ve Ortaçağ'da Anadolu'nun doğusunda en geniş alana yayılan Türk-İslam hanedanıdır. Bundan dolayı sülaleye Ahlatşahlar adı verilmiştir. Kurucusu Sökmen Beyden kaynaklı olarak Sökmenliler de denilmiştir.⁴² Sökmen el Kutbi döneminde Gürcülere dair bir harekât veya Ardahan yöresine ait bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak halefleri zamanında Gürcistan'a yönelik siyasetlerinin Ardahan'ı da kapsadığı muhakkaktır.

3.3.1. Zahirüddin İbrahim Dönemi (1111-1126)

Sökmen el-Kutbî'nin 1111 yılında ölümünün ardından Zahirüddin İbrahim başa geçmiştir. Bu dönemde Ahlatşahlar çok fazla toprak kaybı yaşamıştır. Sürdürülen başarısız yönetimin arka planında, devlet yönetimini ele geçirmek isteyen annesi İnanc Hatun'un rolü oldukça büyük olmuştur. Ahlatşahlar'ın topraklarının büyük kısmı Yıncallılar'ın, Dilmaçlıları'nın ve Bitlis-Erzenlilerin eline geçmiştir. Bunun üzerine Ahlatşahlar, Van Gölü havzasına çekilmişlerdir.⁴³

Daha önce Ahlatşahlar'a bağlı olan Erzen ve Bitlis beyi Hüsameddin Togan Arslan, müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bir süre sonra Togan Arslan, İlğazi'nin nüfuzu altına girmiştir. Gücünü toparlayan İbrahim, 1124 yılında Togan Arslan'ın üzerine yürüyerek Bitlis'i kuşatmıştır.⁴⁴ Azîmî: *"Sökmen el-Kutbi oğlu Davud (Toganarslan)*

⁴¹Kenan Arınç, *"Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişimi"*, I. Uluslar arası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, Bitlis 2007, s.763 vd.

⁴²Erhan Ateş, *"Ahlatşah (Ermenşah)-Gürcü Münasebetleri"*, USAD Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.10, Konya 2019, s.129 vd.

⁴³O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.93.

⁴⁴A. Öngül, *Anadolu Beylikleri*, s.77 vd.

İbnHüsamüddeve ile savaşa tutuştu; Togan yenildi ve Bitlis kuşatıldı.”⁴⁵ şeklinde kaydetmiştir.

Bu dönemde Ahlatşahların Gürcüler üzerine sefere çıktıklarını işaret eden kaynaklar bulunmaktadır. Ermeni tarihçi SmbatSparapet, Sökmen oğlu İbrahim’in 1125 yılında 80 bin kişi ile Gürcüler üzerine sefere çıktığını fakat IV. David’in onları yenilgiye uğrattığını anlatmaktadır.⁴⁶

3.3.2. Devletşah Nasıreddin Muhammed II. Sökmen Dönemi (1128-1185)

Zahirüddin İbrahim’in ölümünün ardından kardeşi Ahmed başa geçmiş, kaynaklarda Yakup olarak da geçen Ahmed iktidarda sadece on ay kalmıştır.⁴⁷ Onun ardından iktidara Nasıreddin II. Sökmen gelmiştir. İnanc Hatun, yaşının küçük olması sebebiyle devleti bir süre II. Sökmen adına idare etmiştir. Devleti tek başına yönetme isteği anlaşılınca, 1133-1134 yılında öldürülerek, devlet işlerine karışılmasına engel olunmuştur. Ahlatşahı II. Sökmen’in hâkimiyeti uzunsürmüşveSökmenliler en parlak dönemlerini yaşamışlardır. II. Sökmen’in Erzurum meliki Saltuk’un kızı Şah-banu ile evlenmesiyle iki beylik arasındaki ilişkiler kuvvetlenmiştir. Bunun yanında, Artuklular, Erzurum ve Erzen beyleri ile kurulan sıkı ilişkiler siyasi yönden kuvvetlenmelerini de sağlamıştır. Daha sonraki süreçte, iki Artuklu hükümdarı Kara-Arslan ile Necmeddin Alpı arasında anlaşmazlıklar oluşunca, 1157 yılında muharebe meydana gelmiştir. Bu muharebede II. Sökmen, Necmeddin Alpı’nın safında yer alarak Kara-Arslan’a saldırmışlarsa da, mağlup olarak Muş’a kadar çekilmişlerdir.⁴⁸

Selçuklu İmparatorluğu’nun parçalanması, Haçlılar ile muharebeleri ve Türk hükümdarlar arasındaki mücadeleler Gürcülere fırsat vererek, Azerbaycan ve Şarki Anadolu’da istila yapmalarına zemin hazırlamıştır. Kıpçalarla ittifak kuran Gürcüler, Müslüman Türklere karşı saldırılarını arttırmışlardır.⁴⁹

II. Sökmen, Doğu Anadolu’nun Gürcülere karşı müdafaasında en büyük rolü oynamış, onların Aras’ı geçmelerine engel olmuştur.⁵⁰

⁴⁵AZİMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (nşr. A. Sevim), Ankara 2006, s.58 vd.

⁴⁶E. Ateş, “*Ahlatşah*”, s.133 vd.

⁴⁷AZİMÎ, *Azîmî Tarihi*, s.61.

⁴⁸O. Turan, *Türk Devletleri*, s.110.

⁴⁹O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.93 vd.

⁵⁰F. Sümer, *Türk Beylikleri*, s.76.

II. Sökmen zamanında meydana gelen en önemli olaylardan biri Gürcülerle olan münasebetlerdir. Kral Giorgi 1154 yılında Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 1161 yılında Anı şehrini ele geçirmiştir. Saltuk ve damadı olan II. Sökmen Anı'nın elden çıkmaması için Giorgi'nin üzerine yürümeye karar vermişlerdir. Bunda Sökmen'in eşi ve Saltuk'un kızı Şah Banu'nun önemli bir rolü olmuştur. Kurulan akrabalık bağları ile Giorgi'ye karşı birlikte hareket etmişlerdir. Kars ve Sürmari hâkimleri ile Dimleçoğlu Bitlis-Erzen Emiri Fahrüddeve Devlet Şah'tan başka Sökmen'in eniştesi Artuklu Necmeddin Alpı da ittifaka dâhil edilmiştir. Savaşın başlayacağı sırada İzzeddin Saltuk'un savaşmayacağını söyleyerek geri dönmesi Türklerin ağır bir yenilgiye uğramasına sebep olmuştur. Bu savaşın sonucunda Gürcüler zengin bir ganimet ele geçirerek pek çok Türk öldürmüşlerdir. Mağlubiyet haberinin Malazgirt'e ulaşması üzerine Artuklu Necmeddin Alpı hısım ve mütteliklerini beklemeksizin geldiği süratle geri dönmüştür. Gürcüler bu zaferden cesaret alarak Duvın'e girerek Gence şehrini yakıp yıkmışlardır.⁵¹

İbnü'l-Esir'in *"Gürcüler bu sene Şaban ayında (Temmuz-Ağustos 1162) sayıları otuz bini bulan büyük bir ordu topladılar ve İslam ülkelerine girdiler. Ezerbaycan'a bağlı Duvın üzerine yürüdüler, şehri zapt ve yağma ettiler. Duvın ve köylerinde on bin kişiyi öldürdüler, kadınları ve pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çıplak ve yalın ayak vaziyette götürdüler, bu arada cami ve mescitleri yaktılar. Gürcüler kendi ülkelerine gidince Gürcü kadınları dahi Müslüman kadınlara yapıları yadırgadılar ve: <<Müslümanları sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz>> dediler ve Müslüman kadınları giydirdiler..."* şeklindeki kayıtları tahribatın ve hakaretlerin boyutunu göstermiştir.⁵²

Bu durum üzerine aralarında Sökmen'in de bulunduğu birçok emir Irak Selçuklu Sultanı Arslan'ın kumandasında Gürcülere karşı sefere çıkmıştır. Lükri Kalesi civarında Temmuz 1163 tarihinde yapılan savaşta Gürcüler mağlubiyete uğramıştır.⁵³

Gürcülere karşı 1163 yılında girişilen savaşta zafer elde eden Türk beyleri, birçok hazine de ele geçirmişlerdir. Karargâhı ele geçen Kral ise ormana kaçmıştır.⁵⁴

⁵¹Faruk Sümer, *"Ahlatşahlar"*, TDV **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.26 vd; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2014, s.251 vd.

⁵²İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih XI**, s.234 vd.

⁵³F. Sümer, *"Ahlatşahlar"*, s.26 vd; O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.251 vd.

⁵⁴O. Turan, **Türk-İslam Medeniyeti**, s.251 vd; MahmûdMîrhând Gürcü ülkesine yapılan seferi ve Kral'ın kaçışını; *"...Melik Arslan dağılmış orduları topladı ve İslam'ın beyazlığını ve temizliğini"*

Gürcüler uğramış oldukları mağlubiyete rağmen Nisan 1164 tarihinde harekete geçerek Anı'ya girmişlerdir. Atabeg İldeniz gelip şehri kurtarmıştır.⁵⁵Gürcüler'in 1175 yılında Anı'yı almak için tekrar harekete geçip, Anı Şeddadlı hâkimi Şahinşah'ı da sürgün etmesi üzerine, Atabeg İldeniz Gürcüler'e karşı yürümüş ve Aras ovasında meydana gelen savaşta iki tarafta kazanamayınca, İldeniz Ahlat'a elçi göndererek II. Sökmen'i sefere davet etmiştir. Müttefik ordular Nahçıvan'da toplanmış, önlerinde de Oğuzlar'dan Begdili Türkmenleri ile Gürcistan'a girmişlerdir. Müttefik Türk ordusunun Ahılkelek'e geldiğini duyan Kral, yine ormana kaçmıştır. Bu zafer ardından II. Sökmen Eylül 1175 tarihinde Ahlat'a dönmüştür.⁵⁶

Nasıreddin Muhammed II. Sökmen, Gürcülere karşı cihadı, cesaretinin yanı sıra halk tarafından sevilen ve sayılan bir hükümdar olmuştur. Ahlat'a en parlak dönemini yaşatan hükümdar 10 Temmuz 1185 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁷

3.4. İLDENİZLİLER DÖNEMİNDE (1148-1225) ARDAHAN VE ÇEVRESİ

İldenizliler veya Azerbaycan Atabegleri Azerbaycan'ın büyük bir kısmıyla Arran ve Cibal bölgesinin kuzeyini kapsayan kuzeybatı İran'ı idare eden bir atabekliktir. Gürcülere karşı kazanmış olduğu zaferlerle en büyük Selçuklu emirlerinden olmuştur.⁵⁸ İldeniz 1146 tarihinden itibaren Selçuklulara tâbi görünmüş fakat hakikatte ise Azerbaycan'ı müstakil olarak yönetmiştir. İldeniz Irak Selçuklularına tamamen hâkim olduktan sonra Arran'a gitmiş, bu durumdan yararlanan Gürcü Kralı III. Giorgi 1162 Temmuz ayında Düvin'e gelerek burayı zapt ve yağma etmiştir. Atabey İldeniz, Sultan Arslan-şah ve öteki Selçuklu emirlerinin de katıldığı bir orduyla 1163 yılında Gürcü Kralı'nı bozguna uğratmışlardır.⁵⁹

korumak için diyâr-ı küfr üzerine yürüdü AbhâzMeliki'ninhazâna (hazîne)'sini yağmaladılar. Altın haç, gümüş kôs (hum) getirdiler. Abhâz Meliki, çizmesiz esrarkeşe (huşâşe-i bîmûze) döndü. Ata atlayıp kaçtı..." şeklinde anlatılmaktadır. Bkz., MUHAMMED bin HAVENDŞAH bin MAHMUD MÎRHAND, *Ravzatu's- Safa fi Sîreti'l- Enbiyâ ve Mülûkve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (nşr. E. Göksu), Ankara 2015, s.238 vd.

⁵⁵O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.95.

⁵⁶O. Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.96 vd.

⁵⁷A. Öngül, *Anadolu Beylikleri*, s.84 vd.

⁵⁸E. Merçil, *Türk Devletleri*, s.183.

⁵⁹E. Merçil, *Türk Devletleri*, s.183.

3.4.1. Şemseddin İldeniz Dönemi (1148-1175)

Eldekez, Eldiguz gibi farklı telaffuzlarla kullanılan isim, İldeniz olarak kabul edilmektedir. İldeniz'in hayatı hakkında bilgiler kısıtlı olup, aslen Kıpçak kökenli ve Derbend'te köle pazarından satın alınan bir gulam olduğu bilinmektedir. Irak Selçuklu veziri Kemâleddin es-Sümeiremi'ye tarafından satın alınmış fakat daha sonra vezirin Bâtınîlertarafından 1122 yılında öldürülmesi üzerine Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın (1119-1131), onun ardından da tahta çıkan Mesud Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiştir. Kısa zamanda yükselerek, umerâ arasına katılmıştır. Sultan Mesud tarafından kardeşi I. Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun ile evlendirilmiş, ayrıca I. Tuğrul ile Mümine Hatun'un evliliğinden olan Arslanşah'ın da üvey babası olmuştur. Bunun yanında şehzade Arslanşah'ın atabeyliğine getirildiği tarih tesbit edilememektedir.⁶⁰

Fars hâkimi Bozaba ve Rey hâkimi Abbas arasında samimi bir dostluk kurulmuş, bu iki emire, Sultan Mesud'un yanında olmasına rağmen Hacib Abdurrahman b. Toganyürek'te katılmıştır. Sultan üzerinde baskı kuran bu emirlerin asıl amacı Sultan'ı tahttan indirmektir. Sultan, emirlerin taht için harekete geçmesi üzerine karşı koymak istemiş fakat yeterince askeri güce sahip olmadığından, kendisine tâbi emirlerden yardım istemiştir. Bunlar arasında İldeniz'de bulunmaktaydı. İki taraf 1146 yılında Kâşan yakınlarında karşı karşıya gelmiş, İldeniz'in kuvvetleri karşısında Abbas ve Bozaba çekilmişlerdir.⁶¹

Üvey oğlu Arslanşah tarafından 1160 yılında Azerbaycan atabegliğine atanan İldeniz,⁶² bölgede önemli bir güç haline gelmeye başlamıştır. Şeklen Irak Selçukluları'na bağlı kalmış fakat sultanlar üzerinde ise tam bir hâkimiyet kurmuşlardır.⁶³

⁶⁰Gülay Öğün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", TDV İslam Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2000, s.81.

⁶¹Erdoğan Merçil, "İldenizliler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, İstanbul 1992, s.81; "Abdurrahman Gence ve Erran taraflarına gitmek istiyordu. Şemseddin Atabek İldeniz ile Hasbek Bahaeddin'i kendisile beraber yollamasını sultandan istedi. Çünkü onların sultanın yanında kalmaları halinde kendini emniyette hissetmiyordu..." Bkz., MUHAMMED b. ALİ b. SÜLEYMAN er-RAVENDİ, **Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti) I-II**, (nşr. A. Ateş), Ankara 2020, s.228.

⁶²"... Atabeg İldeniz, Sencer'in kulu (bende-i Sencer) olup gayet cesur ve cengâver idi. O, Bilad-ı Azerbaycan'ı zapt edince büyük işler yaptı ve kendisinden geriye birçok hayır eserleri kaldı. Hak Teâlâ ona layık çocukları verdi. Frenk (Efrenk) ve Gürcü kâfirleri ile savaş yaptı ve Rum (Anadolu) memleketinin hududlarına (serhad) kadar kendi hâkimiyetine aldı. Irak'tan paralar aldı ve bir müddet hüküm sürdükten sonra öldü...", Bkz., ABDURRAHMAN EL-CÜZCANİ, **Tabakat-ı NasriGazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşahlar**, (nşr. E. Göksu), Ankara 2015, s.106.

⁶³Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", TDV İslam Ansiklopedisi XXII, Ankara 2020, s.82.

3.4. 2. Atabey İldeniz'in Gürcistan Seferleri

Kral III. Giorg (1156-1184),İldeniz'in Irak'taki meşguliyetinden istifade ederek Doğu Anadolu seferine çıkmıştır. Ahlatşahlar Devleti hükümdarı II. Sökmen'in elinde bulunan Kars ve civarındaki bazı yerleri eline geçirdikten sonra Ağrı Dağı eteklerine, Gence'ye kadar ilerleyerek burayı 1161 yılında ele geçirmiştir. Gürcü saldırıları ise sürekli olarak devam etmiş, Kral III. Bagrat Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde 30 bin kişilik büyük bir ordu ile Azerbaycan'a girerek Duvin şehri üzerine yürümüştür.⁶⁴İbnü'lEzrak, bu baskını; “...*Gürcüler Devin'e baskın yapıp şehre girdiler ve şehirde ne varsa hepsini yağmaladılar; pek çok halkı öldürdüler, Müslümanlardan çok sayıda esir aldılar, onlarla olan val'adaKurti b. El-Ahdeb'in Gürcü kemiklerinden yaptığı minare şeklindeki kuleyi yıktılar. Mescidleri ve evlerin çoğunu tahrip edip Tiflis'e döndüler. Orada bir süre kaldıktan sonra Cenze (Gence)'ye gittiler, şehri yağmalayıp halkı esir aldılar. Daha sonra esirlerle alelacele Tiflis'e döndüler ve sayılmayacak kadar ganimet aldılar...*” şeklinde kaydetmiştir.⁶⁵

Gürcü saldırılarının artması üzerine Arslanşah ile birlikte harekete geçen İldeniz, Gürcistan'da yağma yapmış, ardından 13 Temmuz 1163 tarihinde Gag ovasında Gürcü Kralı'nın ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle, Anı şehri uzun bir kuşatmadan sonra Mart/Nisan 1164 tarihinde yeniden fethedilmiştir. İldeniz daha sonra buraya giderek şehrin imarı için uğraşmıştır.⁶⁶

Zor durumda kalan Gürcü Kralı, Arslanşah'a bir elçi göndererek barış istemiştir. Geçici bir barışın ardından, III. Giorgi'nin saldırıları tekrar başlamış ve Ekim 1174 tarihinde Anı tekrar Gürcülerin eline geçmiştir. İldeniz, Sultan Arslanşah, Ahlat hakimiŞahermen, Diyarbekir orduları, Azerbaycan ve Hemedan askerleriyle İldeniz'in oğlu Pehlivanan oluşan kalabalık bir ordu Gürcü vilayetine doğru hareket ederek Nahçıvan önünde toplanmışlardır. Beğdili Türkmenlerinin de katıldığı ordu, Lori ve Dumanis'i geçerek Ahılkaik (Ahılkelek) ve Tiryalis arasındaki Akşehir'e girince, Kral III. Giorgi hiç kimsenin kendisine ulaşamayacağı sık bir ormana kaçmıştır.⁶⁷

⁶⁴Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı II*, Ankara 2017, s.201 vd.

⁶⁵İBNU'L EZRAK, *Amid Tarihi*, s.130.

⁶⁶E. Merçil, “İldenizliler”, s.85.

⁶⁷İBNU'L EZRAK, *Amid Tarihi*, s.181.

Bunun üzerine Arslanşah, İldeniz'in teşvikiyle 1175 yılında ikinci Gürcistan seferine çıkmış fakat yolda hastalanınca Azerbaycan'da kalmıştır. İldeniz, oğulları Pehlivan, Kızılarşah ve Ahlatşah II. Sökmen ile seferi devam ettirmiş, Gürcü kuvvetleri püskürtülüp Ahılkelek ve Ardahan yöresi yağma edilmiştir. Veba salgını yüzünden İldeniz'in ordusu büyük kayıplar vermiş, Anı 11 yıl sonra Türkler tarafından tekrar kuşatılmış fakat alınamamıştır. Atabey İldeniz, Nahçıvan'a döndükten sonra 1175 yılında vebadan ölmüştür.⁶⁸

3.4.3. Sultan II. Tuğrul ve Atabey Pehlivan'ın (1175-1186) Gürcistan Seferi

Nusreddin Muhammed Cihan Pehlivan, babasının ölümü ardından Nahçıvan'a giderek atabegliğini ilan etmiş ve kendisi Meraga'ya⁶⁹, kardeşi Kızılarşah Tebriz'i kuşatmıştır. Tebriz barış yoluyla alınmış ve yönetimini kardeşine bırakmıştır.⁷⁰

Sultan Arslanşah'ın vefatıyla Irak Selçukluları tahtına II. Tuğrul (1177-1194) geçmiştir. Cihan Pehlivan, Halife Müstazî-Biemrillâh'tan II. Tuğrul'un sultanlığının onaylanmasını ve adına hutbe okutulmasını istemiştir. Halife, bu isteği ilk başta reddetmiş ancak daha sonra Selçuklular'ın bölgedeki nüfuzundan dolayı kabul etmiş ve "Rüknü'd-devle ve'd-dîn Kasîmüemîrî'l-mü'minîn" lakabını vererek Temmuz 1177 tarihinde adına hutbe okutmuştur. Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın ölümü üzerine Gürcü Kralı'nın İslam ülkelerine saldırı için hazırlık yaptığını duyunca derhal Gürcü topraklarına doğru sefere çıkmıştır.⁷¹ Gürcü ordusunu bozguna uğratmış ve bunun üzerine Gürcü Kralı, elçiler yollayarak barış dileğinde bulunmuştur.⁷²

El-Hüseyinî Sultan II. Tuğrul ve Cihan Pehlivan'ın Gürcistan seferi hakkında: "...Sultan Tuğrul küçük bir çocuk idi, hiçbir şeyle mukayyed değil idi. Atabeg Pehlivan askerlerin ve civar memleketlerin sahiplerinin kalbinde büyük bir heybet uyandırdı. Melikler

⁶⁸G. Ö. Bezer, "İldeniz, Şemseddin", s.82; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", **Türkler IV**, Ankara 2002, s.1283.

⁶⁹İbnü'l-Esir Tebriz'den sonra Merâğa'nın kuşatıldığı bilgilerini vermektedir. Kaydettiğine göre: "Pehlivan b. İldeniz bu sebeple Aksungur el-Ahmedili'nin hâkimiyetindeki Tebriz şehrini ele geçirdi. Sebebi şudur: Pehlivan Merâğa'ya gidip muhasara etti. Şehrin hâkimi İbn Aksungur el-Ahmedili ölmüş ve yerine oğlu Feleküddin'in geçmesini tavsiye etmişti. Pehlivan onun üzerine yürüyüp Rubindüz Kalesi önünde karargâh kurdu ve orayı muhasara etti. Kale teslim olmayınca muhasarayı kaldırıp Merâğa'ya gitti ve orayı muhasaraya başladı. Kardeşi Kızıl Arslan'ı da bir orduyla Tebriz'e gönderip aynı şekilde muhasara etti..." bkz., İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih XI**, s.339.

⁷⁰G. Ö. Bezer, "İldenizliler", s.82.

⁷¹Faruk Sümer, "Tuğrul II", **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.342.

⁷²H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.196 vd.

kendisinden korktular, mumaiyleh asker toplayıp Azerbaycan ve Erran üzerine yürüyerek Gürcü memleketlerine girdi, hiç kimse kendisine mukavemetle bulunamadı. Gürcüler bu cihetten kendisine elçi göndererek arzu ettiği şeyler üzerine müsalâha yaptıktan sonra Atabeg Irak'a döndü; Azerbaycan'a ve Erran'a kardeşi Muzafereddin Kızıl Arslan'ı vekil bıraktı; civarda bulunan meliklerle mektuplaşarak Sultan Rükneddin Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi..."⁷³demektedir. Azerbaycan ve Arran'a vekil olarak kardeşi Kızıl Arslan'ı bıraktıktan sonra Hemedan'a geri dönmüştür.⁷⁴

Cihan Pehlivan, Gürcülerle mücadele ettiği bu dönemde bir yandan da Selahaddin-i Eyyûbî'nin el-Cezire ve Doğu Anadolu'da faaliyetlerde bulunduğunu haber almıştır. Bu faaliyetlerden ilk başta rahatsızlık duymamış fakat daha sonra Selahaddin'in Kazvin ve Bistâm'daki Bâtınîleri ortadan kaldırmak için ordusuyla harekete geçtiğini duyunca bu durumdan rahatsız olmuştur. Kendi ülkesine saldırıda bulunacağı düşüncesiyle Selahaddin'e karşı müdafaa hazırlıklarına başlamıştır. Eşinin rahatsızlanması üzerine, Rey'e gitmiş ve şiddetli üzüntüden ötürü Mart 1186 tarihinde vefat etmiştir.⁷⁵

3.4.4. Kızıl Arslan Dönemi (1186-1191)

İldeniz, Hemedan'da üvey oğlu Arslanşah'ı Irak Selçuklu Sultanlığı tahtına oturtup atabeg sıfatıyla devlet işlerini eline alınca, büyük oğlu Nusreddin Muhammed Cihan Pehlivan'ı Sultan'a emir-i hâcib, küçük oğlu Kızıl Arslan'ı da emir-i silâh olarak tayin etmiştir. Kızıl Arslan, Sultan II. Tuğrul tarafından ayrıca Hemedan'a atabeg tayin edilmiştir.⁷⁶

Atabey Kızıl Arslan döneminde de Gürcülerle münasebetler devam ederken, bu dönemde Gürcistan tahtında Kraliçe Tamara bulunmaktaydı. Türkler Çıldır (Palakatzio) Gölü civarına 1191 yılında akın düzenlemiş fakat Gürcü komutan Gamrasel Kahas-Dze tarafından mağlup edilmişlerdir. Aynı anda Erzurum'dan gelen Saltuklu ve Germiyan Türkleri atlı ve yaya olarak Ardanuç ve Çoruh'a akın düzenlemiş fakat bu akıncılar da Gürcü ordusuna yenilmişlerdir. Gürcü ordusu, Düvin'e yürüyerek burayı tahrip etmiş, dönerken Sürmari'deki Türk askerlerinin hücumuna uğramışlardır. Kraliçe Tamara'nın

⁷³SADRUDDİN EBU'L-HASAN'ALİ İBN NAŞİR İBN'ALİ EL-HÜSEYNİ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1999, s.120.

⁷⁴H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.196 vd.

⁷⁵Faruk Sümer, "Pehlivan", *TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV*, İstanbul 2007, s.222.

⁷⁶Faruk Sümer, "Kızılarslan", *TDV İslam Ansiklopedisi XXV*, Ankara 2002, s.544.

eşi George Bogolyubskoi Gürcü ordusunu toplayarak Düvin üzerine yürümüş ve etrafı tahrip etmiştir. Bu seferin ardından Gelakun'a yürüyen Kral, Rüstem, İlgazi ve Alpı komutasındaki Türkmenlerle karşı karşıya gelmiş ve onları da yenilgiye uğratmıştır. Kazanmış oldukları bu zaferin ardından Gence'nin aşağısından Beylekan'a ve Ağrı Dağı'na kadar olan yerlere sefer düzenleyerek buraları tahrip etmişlerdir.⁷⁷

Atabey Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul ile hâkimiyet mücadelesine girişmiş, bu durum da Gürcüler'in ilerleyişi için büyük bir fırsat olmuştur. Bazı komutanlar, Kızıl Arslan'ın şiddetli siyaseti sebebiyle kendilerini cezalandıracağını düşündükleri için eşi İnanç Hatun ile iş birliği yaparak Eylül 1191 tarihinde Kızıl Arslan'ı uyuduğu sırada öldürtmüşlerdir.⁷⁸

3.4.5. Atabey Ebubekir Dönemi (1194-1211)

Sultan II. Tuğrul'un 1194 yılında ölümü ardından sona eren Irak Selçukluları Devleti'nin toprakları İldenizliler arasında paylaşılamamıştır.⁷⁹ Azerbaycanhâkimi olan Ebubekir, kardeşleri Kutluğ İnanç Mahmud ve Emir-i Emiran Ömer ile mücadeleye girişmiş, kardeşlerini bertaraf etmiştir. Kutluğ İnanç Mahmud Irak'a halifenin, Emir-i Emiran Ömer de Şirvanşah II. Ağsartan'a sığınmış, kızı ile evlenerek desteğini sağlamıştır.⁸⁰ Gücünü topladıktan sonra Kraliçe Tamara'nın yanına giderek Ebubekir'e karşı ittifak kuran Emir-i Emiran Ömer, Türklerle mücadele halinde olan Tamara için de bir koz olmuştur. Anlaşma yapıldıktan sonra, büyük bir ordu ile Azerbaycan'a giden Emir-i Emiran, Ebubekir'in üzerine yürümüş ve onu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Ebubekir hayatını güçlüklerle kurtarmış, Beylekan'a, oradan da Nahçıvan'a gitmiştir.⁸¹

3.4.5.1. Şemkir/Şamkori/Şamkor Savaşı

Şirvan'a sığınan Emir-i Emiran, kayınpederi II. Ağsartan ile Beylekan'a hücum etmiş fakat Ebubekir karşısında yenilgiye uğramışlardır. Bu sırada Şirvan'da deprem meydana

⁷⁷M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.368 vd.

⁷⁸F. Sümer, "Kızılarslan", s.544.

⁷⁹Atabeg Pehlivan, İnanç Hatun'dan olan oğlu Ebubekir'i Azerbaycan ve Arran'a tayin etmiş, Rey, İsfahan ve Irak'ın bazı yerlerini oğulları İnanç Mahmud'a ve Emir-i Emiran Ömer'e verilmiştir. Cariyeden olan oğlu Özbek'te Hemedan'da bulunmaktaydı. Bkz., EL-HÜSEYNİ, *Ahbâr*, s.121. Daha sonra hâkimiyet alanları için mücadele yaşanacaktır.

⁸⁰H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.209.

⁸¹E. Merçil, "İldenizliler", s.101.

gelmiş ve Şamahia'nın surları ile kale duvarlarının yıkılması nedeniyle II. Ağsartan, depremde ailesini de kaybetmiş ve Gürcülerden yardım istemiştir.⁸² Kraliçe Tamara'ya elçi olarak giden Emir-i Emiran'ın teklifi kabul edilmiş, Kraliçe'nin emri ile Likh Dağı'nın her iki tarafına asker toplanmıştır. Ayrıca ülkeye göç eden Kıpçaklar'ı da orduda kullanan Tamara, Kür'den, Alget ve Khıram çayları Kurd-Waçar (Borçalı çayı aşağısı) boylarına Tiflis'ten Karaağaç'ı ordularla doldurmuştur. Atabek Ebubekir, Nahçıvanüzerinden Arran'a gelmiş, müttefikler ordusu ise Kür sağında Zagam (Zegem) çevresinde mevzi almıştır. Savaş, 1 Haziran 1195 tarihinde Şemkir yanında başlamıştır.⁸³ Atabeg Ebubekir'in ordusu yenilgiye uğramış, Gürcülerin eline sayısız ganimet geçmiştir. Şemkir kenti II. Ağsartan'a hediye edilmiş, Gürcü ordusu bu zaferin ardından Gence'ye yönelmiştir.⁸⁴

3.4.5.2. Gence'nin Savaşsız Alınması

Gürcü ordusuyla Gence'ye yaklaşan Emir-i Emiran, Gence halkının Gürcü ordusuyla şehre girmemesi karşılığında şehri teslim edeceklerini söylemeleri üzerine,⁸⁵ yanında sadece üç Gürcü emiri ile şehre girmiştir. Emir-i Emiran'ın şehre hâkim olmasının ardından Gürcü ordusu buradan ayrılmıştır. Bu zaferin ardından Gürcü ordusu Kafkas ülkeleri üzerinde etkisini arttırmıştır.⁸⁶

Emir-i Emiran'ın şehre girmesinden yirmi iki gün sonra hayatını kaybetmesi üzerine Gence halkı Atabeg Ebubekir'e haber göndererek onu şehre davet etmiş ve şehrin idaresini ona bırakmışlardır. Emir-i Emiran'ın öldüğünü duyan Kraliçe, daha önce yapmış oldukları anlaşmayı bozarak, Gence'ye doğru hareket etmiştir. Şehre yapmış oldukları saldırı başarısız olunca, Gürcü ordusu Nahçıvan'a hareket etmiştir. Ebubekir bu haberi alınca Tebriz'e kaçmış, eğlence ve zevke dalması sebebiyle Gürcüler

⁸²Erhan Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", **Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII/2**, İzmir 2017, s.369 vd.

⁸³Şemkür/Şamkor/Şankor şeklinde de geçmektedir. Bkz., F. Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları**, s.134 vd.

⁸⁴NikolozBerdzenişvili, SimonCanaşia [İvaneCavahişvili], **GürcüstanTarihi**,(nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000, s.153.

⁸⁵Gence'ye gelen Emir-i Emira'a şehir halkı: "...Eğer sen yalnız gelse idin sana şehri teslim eder idik. Fakat sen bu kâfir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; çünkü eğer teslim edersek bu kâfirlerin sana hiyanet ve memleketimizi istilâ etmelerinden korkulur, o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi ve ahalimizi öldürürler..." sözleri ile rızalarının olmadığını göstermiştir. Bkz., EL-HÜSEYNİ, **Ahbâr**, s.131 vd.

⁸⁶E. Ateş, "Kraliçe Tamara", s.371.

Müslüman topraklarına akınlarını hızlandırmıştır.⁸⁷ Gürcüler, Beylekan'ı haraca bağladıktan sonra Duvin ve çevresindeki kaleleri de ele geçirmişlerdir. Buradan da Merend'e saldırmış ve bütün Arran'ı ele geçirmişlerdir.⁸⁸

Atabeg Ebubekir, Gürcü akınlarına karşı duramayacağını anlamış ve akrabalık yolunu deneyerek, 1205 yılında Gürcü Kralı'nın kızı ile evlenmiştir.⁸⁹

Gürcü saldırıları bir süreliğine durmuş, fakat Ekim-Kasım 1210 tarihinde tekrar başlamıştır. Sırasıyla Merend, Tebriz, Miyâne, Zencan, Kazvin, Ramcar ve Curcan'ı yağmalamışlardır.⁹⁰

3.4.6. Atabeg Muzafereddin Özbek Dönemi (1210-1225)

Cihan Pehlivan'ın oğlu olan Atabeg Muhammed, babasının sağlığında Hemedan'da görevliydi.⁹¹ Ağabeyi Ebubekir'in 1210 yılında vefat etmesi üzerine, Atabeg Özbek'in hâkimiyeti başlamıştır. Bu dönemde Gürcü saldırılarının yanında, Moğol saldırıları da yoğunlaşmıştır. Gürcüler Arran, Pasinler, Barkuşat ve Malazgirt'e kadar saldırılarını yaygınlaştırmış, Duvin, Gerdman, Gence, Çarek, Hert, Şamkor, Kars, Vagharshakert, Kağızman, Sürmari, Anı, Anberd, Becni, Garin, Partav ve Çaraberd'i ele geçirmişlerdir.⁹²

Tiflis'ten 1225 yılında hareket eden Gürcü ordusu Özbek'e saldırmak istemiş fakat bir dağ geçidinden geçmek üzereyken Müslümanlar tarafından pusuya düşürülmüştür. Hezimete uğrayan Gürcü askerlerinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da esir

⁸⁷E. Ateş, "Kraliçe Tamara", s.372.

⁸⁸H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.211; İbnü'l-Esir Gürcülerin saldırılarının şiddetini; "Gürcüler bu sene Azerbaycan'a bağlı Duvin'i istila ettiler. Şehri yağmalayarak halkını malını ve canını mübah saydılar. Halktan pek çok kişiyi öldürdüler. Duvin ve Azerbaycan'ın tamamı Emir Ebû Bekir b. Pehlivan'a aitti. Ebû Bekir her zamanki gibi gece gündüz içkiyle meşguldü ve daima sarhoş olup hiç ayılmazdı. Ne ülkenin ve ne de halkın ve askerinin işleriyle ilgilenirdi. Bütün bunları zihninden atmıştı ve hiçbir şeyi dert edinmiyordu. O bölge halkı Ebû Bekir'e münacat ederek pek çok defa yardım istemiş ve Gürcülerin ülkelerine defalarca saldırdığını ve yağmaladığını bildirmişti..." şeklinde anlatmaktadır. Bkz., İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih XII*, s.156 vd.

⁸⁹İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih XII*, s.201.

⁹⁰M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.418 vd.

⁹¹Bu durumu; "... Galip geldiği haberi Irakayn'de duyulunca Sultan'ın itibarı daha da arttı. Kardeşinden kaçan Azervaycan Atabeg'i Öz Beg, Sultan'a sığındı. Sultan da gereken ilgiyi göstererek Hemedan'ın yönetimini onun ellerine bıraktı..." şeklinde anlatan Cüveynî, Özbek'in Hârizmşah Alaeddin Tekiş'in 1196 yılında İran'ı istilası esnasında ağabeyi Atabeg Ebubekir'in yanından kaçıp, Harezmsşah Tekiş'e sığındığını ve Tekiş'in ona ilgi gösterdiğini bu yüzden de Hemedan'ı kendisin ıktâ verdiğini kaydetmiştir. Bkz., ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2013, s.277.

⁹²Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.212.

edilmiştir.⁹³ Gürcüler bunun intikamını almak istemiş, fakat Celaleddin Harezmşah'ın yaklaştığını duyunca Özbek ile ittifak yapmak zorunda kalmışlardır. Özbek Celaleddin'in ilerlediğini görünce, Tebriz'in idaresini II. Tuğrul'un kızı olan eşi Melike Hatun'a bırakarak Gence'ye çekilmiştir. Celaleddin 25 Temmuz 1225 tarihinde Tebriz'i zapt etmiştir.⁹⁴ Sultan Celaleddin aynı yıl içerisinde Gürcüler üzerine bir sefer düzenlemiş ve Tebriz'i koruması için vezir Şerifü'l-Mülk'ü burada vekil olarak bırakmıştır. Sultan'ın Gürcü seferini fırsat bilen şehrin ileri gelenleri Şemseddin et-Tuğrai, kardeşi Nizameddin ve Tebriz'in reisleri isyan başlatmışlardır. Bu isyanla, Atabeg Özbek'i geri getirmeyi hedefliyorlardı, fakat Sultan, Gürcüleri mağlubiyete uğrattıktan sonra şehre dönmüş ve isyanı bastırarak elebaşı olan Nizameddin'i öldürtmüştür. Bunun ardından Sultan, Özbek'in eşi Melike Hatun ile evlenmiştir. Alınca Kalesi'nde bulunan Özbek bu haberi duyunca üzüntüsünden 1225 yılında vefat etmiştir. Özbek'in Hâmuş lakaplı sağır ve dilsiz olan oğlu Kızıl Arslan, İldenizliler'in başına geçmiş, 1228 yılında Gence'de bulunan Sultan'ın yanına giderek itaatini bildirmiştir.⁹⁵

3.5. SELÇUKLU-GÜRCÜ MÜCADELELERİNDE KIPÇAKLARIN ROLÜ

Gürcü Kral IV. David'in Selçuklular'a karşı 1118-1120 yılları arasında Kıpçakları ülkesine davet etmesi üzerine, Kafkasların kuzeyinden gelen 45.000 Kıpçak ailesi Çoruh ve Kür boyuna yerleşmişlerdir. IV. Davit Ağmaşenebeli Kıpçaklara dayanarak Selçuklulara karşı yürümeye başlamış, 1120 yılında Şirvan'a saldırıya geçerek Kabala şehrini ele geçirmiştir. Şehrin ele geçirilmesi ardından, Gürcistan sınır boylarında Türklerin elinde bulunan Şirvan ve Berda'ya saldırı düzenlemiştir. Kıpçakların kuzeyden gelerek Gürcü ordusunda görev yapması yüzyıllar boyunca devam eden bir süreçtir. Nitekim Kıpçak başbuğu Köncek'in kardeşi Sevinç idaresindeki savaşçıların 1190 yılında Gürcistan'a gelmesi, Gürcü devletini yeniden canlandırmıştır. Kıpçaklar'ın rolü ülkede artmış, Gürcüler ile aralarında din birliği bulunan Kıpçak Türkleri ordu, siyaset ve maliyede etkili bir konuma gelmişlerdir. 1267 yılında Tiflis'e karşı beyliklerini ilan eden Kıpçaklar, Gürcü kaynaklarında Sa-Atabago (Atabek Yurdu) olarak geçmektedirler. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın desteğini alan Kıpçak I. Sargis,

⁹³E. Merçil, "İldenizliler", s.107 vd.

⁹⁴Ahmet Taşağıl, "Özbek", TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV, İstanbul 2007, s.107.

⁹⁵E. Merçil, "İldenizliler", s.108 vd.

Tebriz’de Abaka Han’dan Gürcistan Atabeki unvanını alarak Çoruk (Artvin) ve Yukarı Kür (Ardahan, Ahıska, Azgur, Ahılkelek) bölgesinin ilbeğliğini alacak ve 1267 yılında Posof’ta bulunan Caksu’da Kıpçak Ortodoks Atabek Hükümeti’ni kurarak bölgenin hâkimi olacaktır.⁹⁶

3.6. TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE ARDAHAN ve ÇEVRESİ

3.6.1. I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Gürcistan Seferi (1231/1232)

Kraliçe Tamara güneye doğru ilerlemekte ısrar etmiş ve Malazgirt’e kadar gelerek, Van Gölü çevresindeki Ahlat ve Erciş’i yağmalamıştır. AhlatşahAtabeyliği’nin başkenti olan Ahlat, XIII. asrın başlarında Eyyubiler tarafından, daha sonra da Harezmşah Celaleddin Muhammed tarafından zapt edilmiştir. Celaleddin, 1225’te çıktığı Gürcü seferinde Melik Adil’in oğlu Melik Eşref’i mağlup ettikten sonra 1226 yılında Tiflis’i alarak, Gürcüleri kuzeye atmıştır. Bir süredir vaziyeti koruyan Selçuklular ise I. Alâeddin Keykubad⁹⁷ zamanında Gürcistan’a yürümüşlerdir.⁹⁸

Moğollar 1231 yılında Doğu Anadolu’ya girerek Eyyubi ve Artuklu kentlerini istila edip Sivas yakınlarına kadar ilerleyince, Sultan I. Alaeddin Keykubad, durumu yakından takip etmesi için Kemaleddin Kâmyar’ı Sivas’a gönderdi. Kemaleddin, Erzurum Selçuklu kumandanı Mübarizüddin ile görüşüp bir durum değerlendirmesi yapınca, Moğollar’ı Gürcüler’in kışkırttığı anlaşıldı. Bunun üzerine Erzurum’da toplanan Selçuklu ordusu Gürcistan’a yürüyerek birtakım kent ve kaleleri ele geçirdi. Moğol akınlarının Sivas’a kadar uzamasının üzerine, savunma önlemleri almak için 1232 yılında Moğol Han’ı Ögeday’a barış amaçlı elçi gönderen Sultan ayrıca, Celaleddin Harezmşah ve Moğol akınları sebebiyle tahrip olan Doğu Anadolu Bölgesi’ni hâkimiyet alanına alarak, olası bir saldırıda Moğolları sınırda karşılamayı

⁹⁶Yunus Zeyrek, **Ahıska ve Ahıska Türkleri**, Ankara 2001, s.8; N. Berdzenişvili, S. Canaşa, **Gürcüstan Tarihi**, s.142 vd.

⁹⁷Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in oğlu olup, kardeşi Rükneddin Süleyman 1196 yılında tahta çıktığında, Alâeddin Keykubâd ağabeyi Keykavus ile babasının yanında bulunmuştur. Gıyaseddin, 1205 yılında Selçuklu tahtına geçince, oğlu Keykubâd’ı Tokat’a melik tayin etmiştir. Babası öldükten sonra ağabeyi İzzeddin Keykavus’un sultanlığını tanımayarak isyan etmiş fakat başarılı olamamıştır. Keykavus’un ölümü üzerine 1220 yılında Selçuklu tahtına çıkmıştır. Sultan, tâbiliten ayrılan Mengücekoğullarını 1228 yılında ortadan kaldırmıştır. Bkz., Faruk Sümer, “*Keykubad I*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXV**, Ankara 2004, s.358 vd.

⁹⁸Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, **Küçük Asya’da Selçuklular**, (nşr. A. İnan), Ankara 2019, s.40 vd.

amaçlamıştır. Bu sebeple Kemaleddin'i 1232 yılında bölgeye sefere yollamıştır. Kısa zamanda Kemaleddin, Ahlat, Van, Bitlis, Adilcevaz çevrelerini Türkiye Selçuklu Devleti sınırlarına katarak, harap olan kaleleri onartmıştır.⁹⁹Yaklaşık kırk kalenin ele geçtiği ve Hah¹⁰⁰ ve Nahah adlarında iki şehrin de fethedildiği kaydedilmiştir. Bu durum üzerine Kraliçe Rusudan kızını Sultan'ın oğlu Erzincan meliki GıyaseddinKeyhüsrev ile evlendirmek istediğini bildiren bir elçi göndererek barış teklifinde bulunmuştur.¹⁰¹

3.7. GÜRCÜ-MOĞOL MÜCADELELERİNDE ARDAHAN

3.7.1. Güney Kafkasya'ya İlk Moğol Saldırıları

Moğol ordularının Sırderya doğusunu boydan boya kapladığını gören Harezmsah Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın 1220 yılında bizzat Buhara istikametinde hareket ettiği sıralarda Semerkand'dan ayrılarak, Maverünnahr'i terk etmiş ve Belh'e çekilmiştir.¹⁰² Sultan Muhammed'i takip eden Moğollar, Hazar havzasına kadar gelecek ve bununla da yetinmeyip Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yürüyecektir.

3.7.1.1. Moğolların I. Gürcistan Seferi

Sultan Alâeddin Muhammed'in 1220 yılında Moğolların önünden kaçıışı sırasında onu takip amacıyla görevlendirilmiş olan Sübedey Bahadır ve Cebe isimli komutanların emrinde bulunan 20 bin kişilik bir Moğol ordusu Mayıs 1220 tarihinde Nişabur'a gelmiştir. Cebe, Nişaburdan Cüveyn'e, Sübedey ise Cam yolundan Tus'a gitmiş ve Tus

⁹⁹Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankra 2014, s.574.

¹⁰⁰Hah olarak belirtilen şehir, Osman Turan tarafından Gag Kalesi olarak kaydedilmiştir. Bkz., Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2013, s.396.

¹⁰¹MÜNECCİMBAŞI AHMED b. LÜTFULLAH, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II; Anadolu Selçukluları ve Beylikleri**, (nşr. A. Öngül), İstanbul 2017, s.68.

¹⁰²İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000,s.275 vd; Kaynaklar bu çekilişi; "*Çingiz, üstünde sultanın bayrağı dalgalanan şehirlerin en yakını olan Buhara üstüne vardı; muhasara eyledi. Böyle harekettten maksadı sultan ile muhtelif cihetlerde dağılmış olan askerleri arasındaki rabıtayı kesmek ve böylece hatta muhtelif mevkilere askeri dağıtmak fikrine de mani olmaktadır. Moğollar düşmanın kaçmaktan başka bir şey düşünmediklerini gördükleri gibi bunların hatt-ı ric'atlarını kesmek için arkalarından kovalamaya başladılar. Ta Ceyhun kenarına kadar böylece devam ettiler. Çingiz hemen Nemçe Nuyanbehadırı otuz bin askerle gönderdi.*" şeklinde ifade etmektedir. Bkz., NESEVÎ, **Celalüttin Harezemşah**, (nşr. N. Asım), İstanbul 1934, s.34 vd.

ile Habuşan ve İsfarayin şehirlerini yağma ettikten sonra Damgan ve Simnan yolu ile Rey'e gelmiştir. Hemedan ve Cibal bölgesinde bulunan Moğollar 1220 yılının sonlarına kadar ağır kış şartları sebebiyle burada daha fazla durmayarak Azerbaycan'a doğru yola koyulmuşlardır. Geçmiş oldukları yollarda atlar istisna olmak üzere köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katletmiş ve yerleşim yerlerine saldırmışlardır. Bu yağmaların ardından Azerbaycan hükümdarı Atabek Özbek b. Pehlivan'ın bulunduğu Tebriz'e ulaşmışlardır. Moğollar'a karşı koyamayan Özbek, mal, eşya, giyecek ve çok sayıda binek hayvanlarından oluşan hediye göndererek aman dilemiştir. Vermiş olduğu hediyeler ile Moğolları atlatan Özbek, Gürcüleri Moğol baskısından haberdar etmek maksadıyla IV. Giorgi Laşa'ya (1212-1223) elçi vasıtasıyla mektup göndermiştir.¹⁰³ Mektubunda: *"Bugünlerde birbirimize yardım etmeliyiz. Artık bu kadar yıkımlar, ölümler ve bozgunlar yeter"* diyeyazan Özbek, Gürcüleri önlem almaları için uyarmak istemiştir, fakat Gürcü sarayı bu habere çok fazla itibar etmemiştir. Tiflis yakınlarında 20 bin kişilik bir Moğol ordusunun, 10 bin kişilik bir Gürcü ordusunu darmadağın etmesi üzerine Gürcü Kralı civardaki hükümdarlar ile Moğollara karşı ittifak yapmak zorunda kalacaktır.¹⁰⁴

İstilacı Moğolları, ülkesine sokmak istemeyen Gürcü Kralı IV. GiorgiLaşa,¹⁰⁵ ciddi hazırlıklar yaparak, bir taraftan asker sevk ederken, diğer taraftan da Azerbaycan Emiri Özbek'ten yardım istedi. Böylece ittifak yapılarak, baharda bir araya gelmek için anlaşma sağlandı. Moğolların tüm kış hareket edemeyeceğini düşünen Laşa, el-Cezire Emiri olan Melik el Adil'in oğlu Melik el Eşref'e¹⁰⁶ (1200-1237) de haber göndererek ittifaka katılmasını talep etti. Moğol ordularının kış mevsiminde hareket edemeyeceğini

¹⁰³Ömer Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-**, İstanbul 2015, s.33 vd.

¹⁰⁴Ziya Bünyadov, **Azerbaycan Atabeyleri ve Dövleti 1136-1225 Yıllar**, Baki 2007, s.100 vd.

¹⁰⁵Gürcü kraliçesi Tamara'nın oğlu olan Giorgi'ye, Laşa lakabı annesi tarafından verilmiştir. Dünyayı aydınlatan manasına gelen Laşa lakabının alan Giorgi, 13 yaşında taç giymiştir. Giorgi 18 yaşındayken Tamara ölmüştür. Annesinden sonra krallık görevine başlayan LaşaGiorgi, gürbüz, yenilmez bir okçu, avcılıkta mahir, mağrur, hayalperest ve annesinden daha kibirli biri olarak bilinmektedir. Bkz., M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.427 vd.

¹⁰⁶1180 yılında Kahire'de doğmuştur. Babası I. el- Melikü'l Adil tarafından Emir Fahreddin b. Osman ez-Zencebili nezaketinde Kudüs'e gönderilmiştir. Kendisine verile el-Cezire (Meyyafarikim) bölgesinde Eyyubi nüfuzunu güçlendirmek amacıyla 1202-1203 yılında babasının emriyle Mardin Artukluları'nın merkezi Mardin'i kuşatmıştır. Azerbaycan ve çevresinde beliren Moğol tehlikesi karşısında Gürcüler ve ardından Abbasiler kensisinden yardım istemiştir fakat Haçlılar tarafından muhasara edilen ağabeyine yardıma gittiği için her iki taraftan özür dileyerek; yardım talebini geri çevirmiştir. Bkz.,Önder Kaya, *"el-Melikü'l-Eşref,Musa"*,**TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.64 vd.

öngören Laşa, büyük bir yanılgıya düşmüştü.¹⁰⁷ Zira Moğol kuvvetleri bahar ayını beklemeden kış ortasında Gürcistan'a saldırdılar. Bu sırada Moğolların da yerel unsurlardan taraftar toplamaya ve mahalli güçlerden destek almaya çalıştığı görülmektedir. Zira birleşik Moğol/Tatar orduları içinde Özbeklerden Akkuş isimli bir Türk kölenin, civardaki Türkmen ve Kürtleri toparlayarak Moğol ordusuna katılması bunu göstermektedir. Tatarların piştar kolu olarak anılan bu yağmacı kitlenin Gürcistan üzerine yürüyerek, Tiflis civarına kadar kaleleri zapt etmesinin, arkadan gelen Moğol ordularına büyük kolaylık sağladığı ortadadır. Gürcüler Akkuş komutasındaki askerlerin birçoğunu öldürmüş fakat Tatarlar Akkuş ve askerlerine yardıma gelmişlerdir. İki ordu arasında gerçekleşen çarpışma, her ikisi için de yorucu olmuştur. Gürcüler bu ilk karşılaşmada yenilmiş ve büyük kayıplar vermişlerdir.¹⁰⁸

Kür Nehri üzerinde Khonan Ovası'nda gerçekleşen savaşı kazanan Moğollar ilerleyişlerini devam ettirerek ahalinin psikolojik olarak teslim olmalarını sağlamak için fidye ve ganimet isteyerek onları zor durumda bırakmışlardır. Bu baskı ve şiddetin sonucunda büyük ganimet toplayan Cebe ve Sübidey, birliklerini dinlendirip, yeniden tanzim etmek üzere Gürcistan'daki seferlerine ara vermişlerdir. Gürcü Kral IV. Giorgi ve General Ivane katledilen askerlerinin intikamını almak için daha büyük bir ordu ile hazırlığa geçmişlerdir. Cebe ve Sübüdey Kasım 1221 tarihinde öncekinden daha kalabalık bir ordu ile Gürcü topraklarına girerek ordularını darmadağın etmişlerdir.¹⁰⁹İbnü'l-Esir yapılan bu savaş hakkında: “ *Edindiğim bilgilere göre, Gürcüler'den bu çarpışma sırasında otuz bin kişi öldürülmüştü. Tatarlar vardıkları her yerde şehirleri yağmalıyor, etrafı yakıp yıkıyor ve adetleri gereği girdikleri yerleri harabeye çeviriyorlardı...* ”¹¹⁰bilgilerini kaydetmiştir.

Gürcü ve Ermeni toprakları başta olmak üzere Cebe ve Sübidey'in istilasına maruz kalmış, bölgedeki görevlerini tamamlayan bu komutanlar Derbent'e oradan da

¹⁰⁷Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.36 vd.

¹⁰⁸İbnü'l-Esir, bu durumu; “*Onların tahminlerine göre Moğollar bütün kış boyunca ta bahara kadar yerlerinden hareket etmeyecek ve kışın etkisiyle oldukları yerde bekleyeceklerdi. Moğollar öyle yapmadı. Hemen o sıralarda derhal harekete geçip Gürcüler üzerine yürümüşler ve bu arada onlara Özbek'in memluklarından Akkuş isminde birisi katılmıştı. Özbek'in bu memluku Akkuş el-Cibal ve çevresindeki diğer sahalardan topladığı Türkmenler, Kürtler ve diğer bölge halklarıyla birlikte kalabalık bir kitle oluşturup Tatarlara elçi göndererek onlara katılmayı teklif etmişti. Tatarlar Akkuş'un bu teklifini olumlu karşılamış ve aralarındaki ırki bağlardan dolayı ona meyletmışlerdi*” şeklinde anlatmaktadır. Bkz., İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih XII**, s.334 vd.

¹⁰⁹Neslihan Durak, “*Moğol Gazabından Tanrı'nın Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)*”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler III**, Ankara 2014,s.39 vd.

¹¹⁰İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't Tarih XII**, s.343 vd.

Moğolistan'a gitmişlerdir. Yapmış oldukları bu akınlar Cengiz Han'ı olukça memnun etmiştir. Moğollar'ın bu saldırısı ardından Celaleddin Harezmsah bölgeye gelerek hem akınlarda bulunmuş hem de Harezmsahlar'ı eski gücüne getirmeyi hedeflemiş fakat bu durum Moğollar'ın yüzünü tekrar Güney Kafkasya'ya çevirmesine sebep olmuştur.¹¹¹

3.7.2. CelaleddinHarezmsah'ın Kafkasya Seferi

3.7.2.1. CelaleddinHarezmsah'ın Güney Kafkasya'ya Gelişi

İran'ı itaat altına alan CelaleddinHarezmsah, Azerbaycan'ı da devletine katma gayesiyle harekete geçmiş ve Merâga'yı teslim almıştır. Daha sonra Tebriz üzerine yürüyerek, şehri Temmuz 1225 tarihinde zaptetmiştir. Azerbaycan'ı zapteden Sultan, Gürcistan seferine çıkmıştır. Bu sırada Tebriz reisi Nizameddin ve kardeşi Şemseddin Tuğraî isyan edince, Tebriz'e dönmüş ve Nizameddin'i öldürtmüştür. Bundan sonra, Horasan veziri Orhan'ı Gence'ye yollamıştır. Vezir Orhan, Gence ile beraber Beylekan, Berdea, Şemkur ve Şiz'izapetmiştir. Arran naibi Cemaleddin Kummi'nin de itaat arz etmesiyle Arran da ele geçmiştir.¹¹²

3.7.2.2. CelaleddinHarezmsah'ın Gürcistan Harekâtı

Gürcistan Krallığı zayıf düşmüş, Kral IV. GiorgiLaşa'nın Ocak 1223'deki ölümü üzerine varis sorunu yaşanmıştır. GiorgiLaşa'nınDavit adında bir oğlu bulunmaktaydı fakat kilise nikâhı olmadan evlendiği kadından olduğu için varis olarak kabul edilmemekteydi. Gürcü devlet adamları, Giorgi Laşa'nın kız kardeşi Rusudan'a taç giydirecek kraliçe ilan etmişlerdir. Gürcü devlet adamları ertesi yıl Rusudan'ı evlendirmeye karar vermiş ve buldukları damat adayı Karnu Kalak (Erzurum) Beyi'nin oğlu Muğiseddin idi. Rusudan'ın bu evlilikten Tamar ve Davit adında iki çocuğu oldu.¹¹³

Kraliçe Rusudan dönemide kısa çarpışmalar yaşanmış fakat İran'ın büyük bir bölümünü ele geçiren Celaleddin Harezmsah, Kraliçe'ye Gürcü topraklarını teslim etmesine dair

¹¹¹N. Durak, "Gürcü ve Ermeniler",s.40 vd.

¹¹²Aydın Taneri, "CelâleddinHârizmşâh", TDV İslam Ansiklopedisi VII, İstanbul 2007, s.249.

¹¹³N. Berdzenişvili, S. Canaşia, Gürcistan Tarihi, s.162 vd; Osman Turan, Seluklular Zamanında Türkiye, İstanbul 2005, s.434.

tehdit dolu bir mektup göndermiştir. Bu mektup Gürcü devlet büyükleri tarafından dikkate alınmamış, aksine, alaycı bir mektup ile karşılık verilmiştir. Tedbiri elden bırakmamak adına, yavaş yavaş savaş hazırlığı yapan Gürcüler, Celaleddin Harezmşah'ın 1225 yılında ani baskınına maruz kalmışlardır. İlk hamlede Divin ele geçirilmiştir. Celaleddin Harezmşah yönünü kuzeye doğru çevirince, Kraliçe Rusudan Kutaisi'ye kaçmıştır. Tiflis önlerine Aralık 1225 tarihinde gelmiş ve içeride anlaştığı Müslümanların da öncülük edişiyle 9 Mart 1226 tarihinde ordu Tiflis'i fethetmiştir. Askerlerini Gürcistan ve çevresine dağıtan Celaleddin Harezmşah, Gürcü feodal ve subaylarının Anı ve Kars'a sığındığını duymuştur. Ordusunu ikiye ayırarak sığındıkları yerleri de almak istemiş fakat ikisini de ele geçirememiştir. Bunun üzerine kuvvetlerini Ahlat'a yöneltmiş fakat fethedememiştir. Müslüman ülkeler de Celaleddin'e karşı tavır almış, Selçuklu, Şam ve Ahlat şahları birleşerek, Gürcülerle beraber savaşmaya karar vermişlerdir. Bolnisi'de 1227-1228 yılı sonunda karşı karşıya gelen ordular, kanlı bir savaşa tutuşmuş, Celaleddin Harezmşah, savaş hazırlıklarını casusları sayesinde önceden haber aldığı için zafer elde etmiştir. Bundan sonra ise Ahlat'ı da ele geçirmiştir. Moğolların 1230 yılında Azerbaycan sınırına dayandığı haberini alınca toparlanmaya başlamıştır.¹¹⁴

3.7.3. Moğolların II. Gürcistan Seferi ve Ardahan'ın İstila Edilmesi

Karakurum'dan 1231 yılında hareket eden Başkumandan Çormahan Noyan¹¹⁵ da Cebe ve Sübidey gibi karargâhını Mugan Ovasında kurarak askerlerinin bir bölümünü Arran'a yerleştirmiştir. Çormahan Noyan'ın bu karargâhı Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a yapacağı seferler için üs olarak kullanmak amacıyla kurmuştur. CelaleddinHarezmşah'ı yakalamak isteyen Çormahan Noyan, onun kaçması üzerine, askerleri İran'da ahaliyi ağır bir yıkıma uğratmıştır.¹¹⁶

¹¹⁴N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, s.162 vd.

¹¹⁵Cengiz Han'ın KongkayKorçi, KongtakarKorçi ve Cormagun önemli üç noyanıdır. Bu üç kumandan Cengiz Han ile serbestçe konuşabilmekteydi. Kendisine Kafkaslar üzerine sefer düzenlenmesi için yetki verilmiştir. Bkz.,Ergin Ayan, "*Moğolların Ortadoğu'daki İlk NoyanıCormagun*", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi XII/2**, Tokat 2018, s.180; Kaynaklarda Şormahan, Çormahan, Şormagon olarak da geçmektedir. Bkz., Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihi I Tercüme**, Ankara 2016, s.266; Abu'lFaracŞarmagonhakkında; "*Cel'âleddinHarezmşah bu sırada bir geyik gibi Horasan ülkelerinde sıçrayıp durduğu için Han dünyanın bu tarafına Şarmagon (Jurmağon?) Navin'i 30 (yahut 3) bin adam ile gönderdi...*" bkz., GREGORY ABU'L-FARAC (BAR HEBRAEUS), **Abu'l-Farac Tarihi II**,(nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999,s.526 vd.

¹¹⁶ Neslihan Durak, "*Gürcü ve Ermeniler*", s.41 vd.

3.7.3.1. Gürcüleri Yenen Moğolların Başkent Mzheta'yı Ele Geçirmesi

Genel olarak psikolojik baskı uygulayan Çormahan Noyan, ele geçirilmesi zor olan kaleleri dahi kayda değer güç kullanmadan ele geçirmiştir. Çormahan, Gürcü ve Ermeni topraklarını kuşatarak, Mulara Noyan'a Kür vadisi boyunca yürümeyi, Çağatay Noyan'a doğrudan Gürcü topraklarını istila etmesini emretmiş ve kendisi de Ermeni topraklarına girmiştir. Yapılan plana göre, Kür Nehri üzerinden kuzeye doğru ilerleyecek olan Moğol kuvvetleri ya kuzeybatı şehirleri ile Tiflis'i ya da güneydoğudan ilerleyerek Hazar Denizi boyunca Şirvan'ı istila edeceklerdi. Batı kısmında ilerleyen kuvvetle Kars ve Anı başta olmak üzere Ermeni şehirlerini yağmalayacaklardı. Moğol birlikleri 1236 yılının başlarında belirlenen topraklar üzerine harekete geçtiklerinde Gürcü Krallığı başında bulunan Rusudan, Generali İvane ve onun oğlu Avak ile onun amcası Zekeriya'nın oğlu Prens I. Şahanşah ve Vahram gibi idareciler sayesinde devleti yönetmeye çalışmıştır. Gürcü Krallığı Harezmşahlar'ın vermiş olduğu hasarları onarmaya çalışırken; bir yandan da Selçukluların tehdidi altında bulunmaktaydılar, Moğolların Kür boylarında görüldüğü haberi Kraliçe Rusudan'ı yeterince tedirgin etmeye başlamıştır. Beklenmedik bu istilaya karşı Kıpçaklar, Aphazlar, Alanlar, Lezgiler, Slavlar ve Ermeniler'in desteğini alan Kraliçe, altmış bin atlıdan oluşan bir ordu hazırlamıştır. Kraliçe, Atabeği İvane, kendisi ordunun sol cenahını tutarken, Gag Kalesi Senyörü Vahramda ordunun sağ cenahını tutmaktaydı. İvane Tiflis'in güneyinde bulunan Gotman/Gardman ovasında Moğol kuvvetleri karşısında büyük bir mağlubiyete uğramış, Gürcülerin Kür kıyısında bulunan başkentleri Mzheta başta olmak üzere pek çok şehirleri Moğollar'ın eline geçmiştir.¹¹⁷

3.7.3.2. Gürcülerin Tiflis Şehri'ni Yakması

Moğolların yaklaştığını öğrenen Kraliçe Rusudan, Tiflis'i terk ederek Kutaisi'ye kaçmıştır. Şehrin korunmasını verdiği muhafızlara, eğer Moğollar Tiflis'e gelirse sarayların da bulunduğu şehrin yakılması emrini vermiştir. Muhafızlar Moğolların yaklaştığını görünce, şehri ateşe vermişler ve yangın sebebiyle Tiflis bir harabeye

¹¹⁷Neslihan Durak, "Gürcü ve Ermeniler", s.41 vd.

dönmüştür.¹¹⁸Bu sırada Alâeddin Keykubat'ın ölümü ardından tahta geçen GıyaseddinKeyhüsrev 1237 yılında Kraliçe Rusudan'ın kızı Tamar ile evlenmiştir. Kraliçe Tamar, kısa bir süre sonra, Hristiyanlığı terk ederek İslamiyeti kabul etmiştir.¹¹⁹

3.7.3.3. Moğolların Anı, Kars ve Ardahan Bölgelerini İşgali

Kür, Aras ve Çoruh boylarını 1239 yılında işgal eden Moğollar, Anı'yı da ele geçirmişlerdir. GenceliKiragos bu durumu şöyle aktarmıştır: Moğol kuvvetleri, İvane'nin oğlu Avak lakaplı Sargis'i ailesiyle birlikte sığındığı Gökçeğöl'ün kuzeyinde bulunan ve oldukça sarp bir kale olan Kayan'da teslim aldıktan sonra Anı üzerine yürümüştür. O sırada insanlar ve hayvanlar ile dolu ve servet içinde yüzen şehirde refah seviyesi oldukça yüksekti. Anı önlerine gelen Moğol kuvvetlerinin komutanı, şehrin savaşımadan teslimini sağlamak amacıyla kaleye gönderdiği elçi halk tarafından öldürülünce, saldırı emrini vermiş ve şehir hücum ile zapt edilmiştir.¹²⁰

Kars ahalisi Moğollar'ınAnı'da yapmış oldukları tahribatı duymuş ve eman dilediklerinde kendilerine dokunulmayacağı umuduyla kale kapılarının anahtarlarını teslim etmişler fakat Moğollar şehre girerek Anı'da yapmış oldukları gibi halkı öldürmüş ve yağma yapmışlardır. Çormahan Noyan tarafından Anı'ya muhafız olarak tayin edilen Kara Bahadır büyük bir kuvvetle Anı'dan çıkarak Sürmari'ye hücum etmiş ve burayı zaptederek büyük bir yağmada bulunmuştur.¹²¹

Moğollar, bölgede Kartli, Trialeti, Somkhети, Samtskhe – Javakheti ile Şavşat, Klarceti(Artvin), Gola (Göle), Artan(Ardahan) Anı ve Divin gibi yerleri istila edip yağmalamışlardır.

Moğollar, Ermenistan, Gürcistan ve Arran bölgesini dağ ve ovalarını da dâhil olmak üzere kısım kısım aralarında paylaşarak; her reise, derecesine göre hisse düşmüştür. Bu bölüşmede dört önemli reis Likhi Dağları'nın doğusundaki Gürcistan Krallığı'nın

¹¹⁸Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.46 vd.

¹¹⁹ABU'L FARAC, **Abu'l-Farac Tarihi II**,s.537 vd.

¹²⁰Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ankara 2007, s.95 vd. GenceliKiragosAnı'nın fethedilmesini halkın dışarı çıkarılarak fethedildiğini belirterek; "...Tatarlar ahaliyi surların dışına çıkmaya davet ve kendilerine dokunulmayacağına vaat ettiler. Hepsi koşup, çıktıkça bunları aralarında kısım kısım ayırarak merhametsizce kılıçtan geçirdiler. Kadınlardan, çocuklardan ve sanatkârlardan bir kısmını ayırarak esir sıfatıyla götürdüler..." bkz., GENCELİ KİRAGOS, **Moğol İstilas 1220-1265**, (nşr. M. K. Bey), İstanbul 2018, s.62.

¹²¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.438.

tamamını aralarında bölüşmüşlerdir. Bunlar arasında, Çağatay¹²²Anı Emiri Şehinşah'a¹²³ait olan Lori şehri ve civarını, Dolada Noyan, Avak'ın yakalanmasından sonra ona ait olan Gayan-Keyan (Kayen-Cean) Kalesi'ni almıştır. Mular Noyan ise Gag Prensi Gürcü Vahram ve oğlu Ak-Boğa'ya ait olan eyaletleri ve kaleleri zapt etmiştir. Çormahan ise Anı ve Kars ile etraftaki yerleri alarak büyük mekânı da önce tahrip edip daha sonra yeniden imar ettiği Gence şehrine nakletmiştir.¹²⁴

Daha sonra Hülagü'nün (1256-1265) İran'da İlhanlılar Devletini kurmasının ardından Kars, Anı ve Aras, Çoruh ve Kür boyları ile birlikte, merkezi Tiflis olan Gürcistan ve Aphaz vilayetine bağlanacaktır.¹²⁵

3.7.4. Türklere Karşı Moğol-Gürcü İttifakı

Moğolların Güney Kafkasya'da hızlı ilerleyişlerinin önüne geçemeyen bölgedeki mevcut kuvvetler, anlaşma yolunu denemişlerdir. Gürcü Başkumandan Atabeg İvane'nin ölümünden sonra başa gelen Prens Avak, ilk başlarda direnmeye çalışmışsa da daha sonra Çormahan'a itaatini bildirmiştir. Çormahan, Avak'a evvelce sahip olduğu toprakları iade etmiş, aralarında kurulan bu dostane ilişkiler, Baycu Noyan'ın Erzurum'u kuşatırken orduda Gürcü askerlerin de yer almasına vesile olmuştur.¹²⁶Gürcüler ile Moğollar arasındaki ilişkiler gelişip devam ettiği sırada, İran valisi olan ÇormahanAvak'ıÖgeday Kağan'a göndermiştir. Gidiş amacı, itaatini arz edip, dostluğunu kazanmak istediğini belirtmekten ibarettir. Hükümdar, Avak'ı dinledikten sonra; onu dostane bir suretle kabul etmiş, aynı zamanda memleketini Avak'a iade etmeleri ve henüz mukavemet edenleri de onun yardımıyla itaat altına almaları için generallerine mektup yazmıştır. Bu sırada Ardahan'a kadar bütün Kartli ve Samtskhe'nin işgalini görmezden gelen Kraliçe'ye sadakati umursamayan Gürcü soyluları ise bir taraftan müstahkem mevkiilerinde kendilerini güçlendirmekle meşgul

¹²²Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan doğan ikinci oğludur. Cengiz Han ve üç oğlunun asıl hedefi olan Harezmsah Devleti'ne yapılan seferde görev almışlardır. Ağabeyi Cuci ile aralarında anlaşmazlıklar çıkınca, babaları tarafından, küçük kardeşleri Ögeday'ın emrine verilmişlerdir. Bkz., Abdülkadir Yuvalı, “*Çağatay Han*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.176 vd.

¹²³Şeddadlı II. Fadlun'un kardeşi olup 1164 yılında Selçuklulara bağlı Atabeklerin baskısı sonucu Anı Şehri, Gürcüler tarafından boşaltılarak Şehinşah'a teslim edilmiştir. Bkz., Oktay Belli, **Her Yönü ile Anı**, İstanbul 2019, s.65 vd.

¹²⁴Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.46 vd.

¹²⁵M. Ersan, **Anadolu'da Ermeniler**, s.95 vd.

¹²⁶Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.52 vd.

olurken; diğer taraftan da Moğollara itaat etmek için pazarlık yapmaya başlamışlardır.¹²⁷

Çormahan'ın hastalanıp ölmesinden sonra Anadolu harekâtının başına geçen Baycu Noyan, Erzurum'a doğru harekete geçmiş, Erzurum valisi Sinaneddin Yakut şehirde savunma hazırlıkları başlamıştır. Erzurum halkı teslim olmayınca, Moğollar hemen kuşatmaya başlamıştır. Ordu içinde Avak, I. ŞahanşahVahram oğlu Ak-Boğa'nın da olduğu Gürcü ve Ermeniler'in oluşturduğu birlikler de bulunmaktaydı. Kurulan mancınıklar ile Erzurum surları sürekli olarak dövülmüş fakat kış mevsimin gelmesi sebebiyle Moğollar'ın cesareti kırılmıştı. Baycu Noyan Moğollar'ın yenilmezliğine güvendiği için geri dönmek istemiyordu. Erzurum şahnesi Şereded-Dîn, Yakut'a kin besleyen Duvinli Ermeni asıllı Şerafeddin Muhtedi'nin Baycu Noyan ile anlaşıp savunduğu burçtan Moğollar'ın içeriye girmesini sağlayarak ihanette bulunması üzerine 1242¹²⁸ yılında Erzurum'a giren Moğollar şehirde büyük bir tahribat ve yağma yapmışlardır.¹²⁹ Kış yaklaşıncı Mugan'a dönen Baycu Noyan, ertesi yıl Sivas üzerine yürümüştür. Bu durum üzerine Selçuklu Sultanı II. GıyaseddinKeyhusrev, ordusunu toplayıp Kızılırmak sağında, Zara'nın kuzeyinde bulunan Köseadağ'da beklemiştir. Avak, Anı beyi I. Şahanşah, Haçınlı Hasan Celal ve Ak-Boğa Baycu Noyan'ın safında yer almışlardır. Köseadağ'da 5 Temmuz 1243 tarihinde başlayan savaşı Moğollar kazanmış, Selçuklular büyük bir mağlubiyete uğrayarak Moğollar'a tâbi olmuş ve vergi vermek zorunda kalmıştır.¹³⁰

¹²⁷Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.55.

¹²⁸Moğollar'ın Erzurum'a girişi Abu'lFarac'a göre 1240 yılında olmuştur. Bu durumu "*Yunanlıların 1550 (M.1240) yılının haziran ayında Tatarlar geldiler ve İberyalılarınmemlketindenErzenürüm'un hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler...*" bilgilerini kaydetmiştir. Bkz., ABU'L FARAC, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s.539. Müverrih Vardan ise bu tarihi 1242 olarak kaydetmiş ve yapılan sefer hakkında: "*1242 tarihinde BaycuNuin, Çarmağana halef oldu ve Garin şehrini zaptederek oranın meşhur ve dindar hükümdarı olan Umeği ve onun akrabaları olan Hovannes Baronun oğlu İstepanosu ve onun beş kardeşlerini oradan dışarı çıkardı. 1243'te BaycuNuin, Rumların memleketi tesmiye olunan bütün yerleri zaptetti...*" bilgilerini kaydetmiştir. Bkz., MÜVERRİH VARDAN, "*Türk Fütühatı*", s.228.

¹²⁹E. Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete**, s.61 vd.

¹³⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.440.

3.8. İLHANLILAR DÖNEMİNDE ARDAHAN VE ÇEVRESİ

Moğol Han'ı Mengü, 1253 yılındaki kurultay kararı ile kardeşi Hülagü'yü İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmekle görevlendirdi. Hülagü, bu memleketleri Mengü'ye bağlı bir "ilhan" olarak idare edecektir.¹³¹ Moğolistan'dan 1253 yılında 100.000 kişiden fazla bir ordu ile gelen Hülagü Han, 1256 yılında Amuderya'yı aşip İran'a girerek; önce Alamut Kalesi'ni alıp Batınîlere son vermiş, sonra da Horasan, İran ve Irak ülkelerinin hâkimi ve büyük hakana bağlılığını belirtmek için "ilhan" unvanını kullanmıştır.¹³² Hülagü Han, 1258 yılında Anadolu'yu merkezi Konya ve Tokat olmak üzere II. İzzeddin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında taksim ettirmiştir. Meraga'da 8 Şubat 1265 tarihinde vefat etmiş, yerine büyük oğlu Abaka Han geçmiştir.¹³³

3.8.1. Abaka Han Döneminde (1265-1282) Ardahan ve Çevresi

Babası Hülagü ile 1256'da İran'a gelen Abaka Han, babasının ölümü üzerine yapılan kurultayca 1265 yılında tahta çıkmış fakat hükümdarlığı Büyük Han Kubilay¹³⁴ tarafından ancak beş yıl sonra tasdik edilmiştir.¹³⁵ Abaka Han öncelikli olarak Kuzey Azerbaycan'a hâkim olabilmek için komşusu Kıpçaklara karşı Kür Irmağı kıyılarında bir savunma hattı oluşturdu.¹³⁶

¹³¹Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.102.

¹³²F. Kırzioğlu, **Kars**, s.441.

¹³³Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", **TDV İslam Ansiklopedisi XVIII**, İstanbul 1998, s.474 vd.

¹³⁴Cengiz Han'ın torunu olup, 1260 yılında tahta çıkmıştır. Tahta geçişinin ardından Moğol İmparatorluğu'nun idarî yapısını yeniden düzenlemiştir. İran'ın idaresini Hülagü'nün oğlu Abaka'ya, Cuci ulusunun idaresini Batu Han torunu Mengü Timur'a, Çağatay ulusunun idaresini de Kara Hülagü'nün oğlu Mübarek Şah'a vermiştir. Bkz., Roxanın Prazniak, Osman Gazi Özgüdenli, "Kubilay Kağan", **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-II**, Ankara 2019, s.88.

¹³⁵Abaka Han'ın tahta geçiş yılını Reşidüddin Fazlullah 1265 olarak kaydetmiş ve Berke Han ile olan mücadelesi hakkında: "Abaka Han devrinin ilk yıllarında kıskanç ve muhalif topluluk bu beldeye saldırmak isteyip, tekrar Derbend tarafından Nokay, Tutar'ın kanının kisasını almak için kalanlık bir orduyla saldırmak için harekete geçti. Öncü birlikler onun geldiğini bildirdiler. Şehzade Yoşmut, ferman üzere 663 senesi 3 Şevvâl [19 Temmuz 1265]'e denk gelen Hükerylınınaltınç ayının dördünde Nokay'ı def etmek için atına bindi ve Kür suyundan geçti. Aksu dedikleri Çağanmuran yakınlarında her iki ordu karşı karşıya geldi. İki taraf da safları düzenleyip savaşa başladılar. Her iki taraftan birçok insan öldü..." Bkz., REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Câmiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)**, (nşr. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejeni), Ankara 2013, s.80 vd.

¹³⁶Faruk Sümer, "Abaka Han", **TDV İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s.8.

Hülagü Han döneminde Berke Han ile olan anlaşmazlık, oğlu Abaka Han döneminde de devam etmiştir.¹³⁷

Kür Nehri'nin kuzeyine geçen Abaka Han, Berke Han'ın 300 bin atlı askeri ile geldiğini görünce, tekrar nehrin güney tarafına geçmiştir. Her iki han da Kür Nehri'nin iki tarafında ordularını hazırlayarak, ok atışlarına başlamışlardır. Berke Han on dört gün sonra, nehrin güneyine geçemediği için Tiflis'e yönelmiştir.¹³⁸

3.8.1.1. Tekudar Oğul'un Ardahan ve Çevresini Yağmalaması

Berke Han'ın yeğeni Nogay, 1266 baharında Abaka Han'a karşı saldırıya geçmiştir. Derbend geçidini ve Kür Nehri'ni aşmış fakat Aksu üzerinde Abaka'nın kumandanları tarafından yenilerek Şirvan'a atılmıştır. Daha güçlü bir ordu ile Derbend'i geçen Berke, Kür'ü aşmak için nehir boyunca çıkarken 1266 yılında ölmüştür.¹³⁹ Abaka Han İran'daki devlet işleri ile meşgul iken Çağatay'ın torunu MuçiYiba'nın oğlu şehzade Tekudar(Teküder-Neküder) Oğul da bir tümen askerle Abaka'nın hizmetinde idi. MuçiYiba'nın iki oğlundan biri olan Tekudar, bir tümeni ile Hülagü'nün batıya doğru ilerleyişinde ona eşlik ederek İran'a gitmiştir. Han, ordu ve ulus ile ilgili konuları Tekudar Oğul ile fikir alışverişinde bulunmak amacıyla yanına çağırarak görüşmelerde bulunmuştur. Abaka, yaklaşık yirmi bin kişilik bir kuvvete sahip olan Tekudar'a yazlık olarak Ardahan Dağları'nı, kışlık olarak da Nahçıvan taraflarında Aras Nehri kıyılarını tahsis etmiştir.¹⁴⁰

Abaka'ya karşı itaatsizliklerde bulunmaya başlayan Tekudar Oğul, Barak'ın¹⁴¹ tahriklerine dayanamayıp yanına almış olduğu on beş bin yüz savaşçı ile 1269 yılında Kars Dağları'na doğru yönelip Acara'ya gitmek üzere Karçal Dağları'nın eteklerine ve Şavşat'a gelerek orada kamp kurdu. Tekudar, atlılarını çoğaltıp servetini büyüterek çok güçlenince namılı savaşçıların sayısı 40 bine ulaştı. Bunlar geceleri yol kesmek suretiyle eşkıyalık yapmaya, şehirler rasında seyahat eden kervanları soyarak her şeyi

¹³⁷A. Yuvalı, “*Hülâgü*”, s.474; Enver Konukçu, “*Berke Han*”, TDVİslam Ansiklopedisi V, İstanbul 1992, s.506.

¹³⁸İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003, s.62 vd.

¹³⁹N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, s.181;ReneGrousset, **Bozkır mparatorluğu (Atilla, Cengiz Han, Timur)**, (nşr. R. Uzman), İstanbul 2014, s.408 vd.

¹⁴⁰Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.115.

¹⁴¹Çağatay Hanlığı hükümdarı olup 1266-1271 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bkz., Mustafa Kafalı, “*Barak Han*”, TDVİslam Ansiklopedisi V, İstanbul 1992, s.63 vd.

gasp etmeye başlamışlardı. Tekudar dönemin en büyük manastırı olan Opiza Manastırı¹⁴² çevresinden geçerken manastırın zenginliklerini görünce onları elde etmek istemiş ve bin kadar süvari ile burayı yağmalayarak Karçal Dağları'nda ilerleyişine devam etmiştir.¹⁴³

3.8.1.2. Tekudar'a Karşı Moğol-Ermeni-Gürcü Ordularının Birleşmesi

Tekudar'ın dayanılmaz yağma ve talan haberlerini alan Gürcü ve Ermeni Prensleri Abaka Han'ın yanına giderek Tekudar Oğul'u kendisinden istemişlerdir. Bunun üzerine Abaka Han ünlü savaşçı Çormahan'ın oğlu Şiramun Noyan'a, Ardahan Dağları'nda kamp kurmaya giden çok sayıdaki noyanın da içinde bulunduğu 100 bin kişiden oluşan Moğol süvarilerinin başına geçmesini emretmiştir. Şiramun yanındaki süvariler ve Ermeni ve Gürcü askerlerinden oluşan kuvvetle aniden Tekudar üzerine gitmiştir. Bu bölgeleri çok iyi bilen Şiramun Noyan orduları ile Gürcistan'a kaçan Tekudar'ın arkasından yola çıkarak; Alinak'ı öncü olarak göndermiştir. TekudarArsiyan Dağı'nın tepesinde konakladığında ona Artan (Ardahan) Dağı'na yerleştirdiği gözcülerden, Abakalılardan oluşan büyük bir ordunun yaklaştığını ve ertesi gün orada olacıkları haberi gelmiştir.¹⁴⁴

"...Her iki ordu bir tepenin üzerinde karşı karşıya geldiler. Tekudar, daha savaş yapmadan bozguna uğrayıp Derbend'e doğru yöneldi. Yolu tutmuşlardı, şaşa kalıp atını Gürcistan dağlarına çevirdi ve ormana girdi. Orada yolunu katbetti. Gürcü emirleri ormanın etrafını sardılar. Emir David, ona 'bu ormandan dışarıya yol yok, geri dön ve kendini perişan etme'diye haber gönderdi. Onun sözü üzerine ormandan dışarı çıktı. Şiramun bir orduyla ona yetişti ve onun ordusundan birçoğunu öldürüp bir kısmını esir aldı. En son 680 senesinin Ramazanı [1270] 'nda hatunu ve çocuğu ile Abaka Han'ın kulluğuna yetişti..."¹⁴⁵

¹⁴²Bu manastır, günümüzde Artvin/Ortaköy Bucağı, Bağcılar Köyü'ndedir.

¹⁴³Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.117 vd.

¹⁴⁴Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.117 vd.

¹⁴⁵Reşidüddin'in verdiği Ramazan 680 tarihi miladi takvimde 1281'e tekabül etmektedir. Ancak olayların akışı bu tarihin 1270'e denk gelmesini icap ettirmektedir. Muhtemelen ana kaynak durumundaki Reşideddin'de bir tarih hatası olmalıdır. Bkz., REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Câmiü't-Tevârih**, s.87 vd.

Tekudar¹⁴⁶ kurtuluşunun Gürcü Kral VI. Narin David'e (1245-1259/1259-1293) sığınmakta olduğunu düşünerek kaçmıştır. Can güvenliğini garanti altına almak isteyen Tekudar, Kral ile akrabalık bağı kurmak için kızını vermiştir. Şıramun, Tekudar ile giriştiği savaşı kazandıktan sonra Abaka Han'ın yanına dönmüştür.¹⁴⁷

3.8.1.3. Birleşik Moğol-Gürcü Ordusunun Horasan'da Barak Han Üzerine Yürümesi ve Tekudar'ın Tekrar Ardahan ve Çevresini Yağmalatması

Bu sırada Barak Han, Kaydu Han'dan almış olduğu yardımcı kuvvetlerle iki kol halinde Ceyhun ırmağını geçmiş, birinci kol Tirmiz üzerinden Bedeşan, Talekan ve Şibergan'a, ikinci kol, Amuy üzerinden Merv ve Mervcik üzerine ilerlemiştir. Her iki kol Nişabur önlerinde birleşmiştir.¹⁴⁸ Abaka Han, bu gelişmeler üzerine, Moğollar'a tâbi Gürcü ordularını toplayarak Horasan'a hareket etmiş, 22 Temmuz 1270 tarihinde meydana gelen savaşı Abaka Han kazanmıştır. Tekudar bu savaşı fırsat bilerek bölgeye (Javakheti) önemli komutanlar yollamıştır. Çok sayıda ganimet elde eden bu komutanlar Tekudar'ın yanına dönmek için yola çıkmışlar ve Kral VI. Narin David'in Horasan'da Abaka Han'ın yanında olmasını fırsat bilerek Kartli Bölgesi'ni de yağmalamışlardır. Yaşanan bu olayın üzerine, Abaka Han, Kral Ulu David'e Tekudar'a artık yardım etmemesi için ricada bulunmuştur. Abaka Han ile müttefik olan Kral, onun bu arzusu doğrultusunda davranmıştır. Tekudar bu durumdan haberdar olmuş ve bir haberciyi Abaka Han'a göndererek bağışlanmak istediğini bildirmiştir. Tekudar, Ekim-Kasım 1270 tarihinde Abaka Han yanına gelerek bağışlanmıştır.¹⁴⁹

3.8.1.4 .Han Seçilip Müslüman Olan Tekudar'ın Gürcü ve Ermenilerle İttifakı

Abaka Han, döneminde Memlûklerle mücadele devam etmiştir. Moğol ordusunun Suriye'de Humus yakınlarında Memlûk ordusu tarafından Ağustos 1281 tarihinde

¹⁴⁶Kazvini, Abaka'nın 1269 yılında Gürcistan'a düzenlemiş olduğu bu seferin ardından Tekudar'ın esir düştüğünü kaydetmiştir. Bkz., HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-YÎ KAZVİNÎ, *Târih-i Güzide*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018, s.480.

¹⁴⁷M. Kafalı, "*Barak Han*", s.63 vd.

¹⁴⁸M. Kafalı, "*Barak Han*", s.63 vd.

¹⁴⁹Ö. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.120 vd.

yenilgiye uğraması üzerine bu mağlubiyete çok üzülen Abaka Han, üzüntüsünü içki ve eğlence ile gidermeye çalışmış fakat 1 Nisan 1282 tarihinde ölmüştür.¹⁵⁰

Abaka Han'ın ölümü üzerine en büyük oğlu Argun Han, başa geçmek istemiş fakat kurultay, amcaları AhmedTekudar'ı han seçmiştir.¹⁵¹ Aladağ'da tahta oturan AhmedTekudar, Argun'a karşı Gürcü, Moğol, Ermeni, Kürt ve Lurlulardan oluşan bir ordu kurmuştur. Öncü olarak da Alinak'ı, Tubut ile Horasan'da bulunan Argun'a karşı sevk etmiştir. İki ordu 4 Mayıs 1284 tarihinde Kazvîn yakınlarındaki Ak Hoca taraflarında karşılaşmıştır. Argun, gece olunca Alinak'ın ordugâhına saldırı düzenleyerek onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine AhmedTekudar bütün memleketlere haber göndererek, Argun'a karşı savaşmaları için birliklerini hazırlamalarını istemiştir. Müslüman olup Ahmed adını alan Tekudar, Budist veya Hristiyan olan hanedan mensuplarını ortadan kaldırmak için Gürcüler'i kullanmak istemiştir.¹⁵² Bu sırada Gürcü Krallığı başında bulunan II. Demetre, Ahmed'e asker yardımında bulunarak Argun'u bertaraf etmesine yardımcı olmuştur.¹⁵³ Argun ve taraftarları ise Ahmed'in Moğollar'ı itibarsızlaştırdığını düşünerek ona karşı düşmanlık beslemekteydiler. Toplamış olduğu büyük ordu ile 11 Mayıs 1284'te Horasan'a doğru harekete geçen Ahmed, Argun üzerine yürüyüşe geçmiştir. Bu sırada Argun'un askerleri dağınık bir durumdaydı, karşı gelemeyeceğini anlayan Argun, Emir Buka'nın araya girmesi ile teslim olmuştur. Argun ve etrafındakileri öldürme konusundaki planları bitmeyen Ahmed, bu durumun anlaşılması ve Emir Buka'nın yapmış olduğu bir darbe sonucunda öldürülmüş ve Argun 1284 yılında tahta geçmiştir.¹⁵⁴

3.8.1.5. Ardahan Bölgesi'nin Argun Han ve Sonrasındaki Durumu

Argun Han tarafından Anadolu'da valilik yapmak için görevlendirilen Geyhatu, kardeşi Argun Han'ın ölümü üzerine Azerbaycan'a dönerken Ahlat yakınlarında 22 Temmuz 1291 tarihinde hükümdarlığını ilan etmiştir.¹⁵⁵ Gazan Han döneminde ise Kars ve Erzurum bölgelerinde büyük ölçüde imar çalışmaları ve medreseler yapılmaya

¹⁵⁰F. Sümer, "*Abaka Han*", s.8.

¹⁵¹Faruk Sümer, "*Argun Han*", *TDVİslam Ansiklopedisi III*, İstanbul 1991, s.355 vd.

¹⁵²Ö. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.133 vd.

¹⁵³N. Berdzenişvili, S. Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi*, s.185.

¹⁵⁴Ö. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.134 vd.

¹⁵⁵Abdülkadir Yuvalı, "*Geyhatu Han*", *TDVİslam Ansiklopedisi XIV*, İstanbul 1996, s.44 vd.

başlanmıştır. Gazan Han'dan sonra tahta geçen Olcaytu (1304-1316) çağında, Micingert bölgesinin de bağlı bulunduğu Erzurum ili çok büyük bir emirlik merkezi olmuştur.¹⁵⁶

İlhanlı hükümdarı EbûSaid(1317-35), 30 Kasım 1335 tarihinde öldükten sonra taht kavgaları başlamış, Emir Hüseyin'in oğlu Hasan bu durumu fırsat bilerek Celâyirliler (1340-1431) adıyla 1340 yılında yeni bir devlet kurmuştur.¹⁵⁷ Celâyirliler, Anı'da 1375 ya da 1377 yıllarında tarihi okunan bakır para bastırmıştır. Böylece Kars ili bölgesinin bu çağda Celâyirliler'e bağlı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

3.9. EMİR TİMUR'UN GÜNEY KAFKASYA SEFERİ VE ARDAHAN

Eski İlhanlı şehirlerinden Bağdat'ta Celâyirli Sultan Ahmed ve Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kara Mehmed hüküm sürmekte iken, Batı Türkistan'da Timur, Çağatay devleti ülkesine hâkim olarak kendisini Çingizliler'in varisi sayıp, İlhanlılar ülkesini ele geçirmek için harekete geçti.¹⁵⁹

Timur, 1384 yılında Tebriz'i aldıktan sonra Semerkand'a dönmüş, bunun üzerine Altınorda hükümdarı Toktamış Han 1385 yılında ordusuyla Tebriz'e gelmiştir.

¹⁵⁶F. Kırzioğlu, **Kars**, s.447 vd.

¹⁵⁷Hanedana adını veren Celâyir, büyük bir Moğol kabilesidir. Ana kitleden uzaklaşıp batıya gelince Moğol kalmaları zorlaşan Celâyirliler, İlhanlı Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Hülagü Han ile Bağdat'a giren ve Suriye seferine katılan İlkân Noyan ile Geyhatu zamanında beylerbeylik yapan oğlu Ak Boğa, Gazan Han ve Olcaytu zamanında valilik yapan oğlu Emir Hüseyin önemli Celâyir beyleridir. Bkz., Muzaffer Ürekli, "*Celâyirliler*", **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.264 vd.

¹⁵⁸İlhanlı Satı-Bek Hatun, (1338-1339) vezir ailesi Çobanoğulları'nın (Salduslular) yardımıyla İlhanlı tahtına geçmiş, daha sonra kocası ve Hülagü'nün Yaşmut adlı oğlunun neslinden Süleyman Han (1339-1344) padişah olmuştur. Çobanlılar'ın başına geçip vezir olan Melik Eşref, Süleyman Han'ı öldürmüş, Tebriz tahtına Kıpçaklardan Nuşirvan'ı (1344-1356) geçirmiştir. Çobanlılar'ın mahkûmu olan bu son iki İlhanlı hükümdarı Anı'da bakır ve altın para kestirmişlerdir. Böylelikle İlhanlılar, Çobanlılar'ın yardımıyla Aras ve Kür boylarına hâkim olmuşlardır. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 1355'te ölünce, yerine Melik Eşref geçmiş ve Tebriz'de hâkim olan Nuşirvan'ı öldürüp başa geçmiştir. Halk zulüm ve hakarete uğramaya başlamış, çareyi Altınorda topraklarına sığınmakta bulmuşlardır. Altınorda hükümdarı Canı Bek, bu durum üzerine Kafkas Dağları'nı 100.000 kişilik bir ordu ile aşarak 1356 yılında Tebriz'e varmış ve Melik Eşref'i Ucan yaylağında öldürtmüştür. Böylelikle bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesi Altınorda'nın hâkimiyetine girmiştir. Bu sırada, Bağdat'ta Büyük Şeyh Hasan'ın ölümü üzerine yerine geçen Şeyh Üveys Bahadır (1357-1374) Canı Bek'in ölümünü fırsat bilerek Tebriz'i işgal etmiş ve Azerbaycan ile Aras boylarına hâkim olmuştur. Karakoyunlu Bayram Hoca Celâyirli Şeyh Üveys'in ölümü üzerine sonra Musul ve Van Gölü çevresine hâkim olup Celâyirliler idaresindeki yerleri ele geçirmiştir. Bayram Hoca 1374 yılında Sürmeli Ala Kilise (Sarıkamış'ın Karakurtnahisyesinde 1920'den sonra Şehid Emin adıyla anılan ve eskiden Mamikonluların Gazeneank nahiyesinde bulunan Alakilise köyü yerinde ve Aşağı Pasın'ın merkezi) Hoy ve Nahçıvan'a hâkim olmuştur. Bkz., F. Kırzioğlu, **Kars**, s.458 vd; Şeyh Üveys'in 1382 yılında ölmesi üzerine Celâyirliler zayıflamaya başlamış ve iki kardeşi Ahmed ile Beyazid arasında paylaşılmıştır. Sultan Ahmed Celâyir'e Azerbaycan ve Irak, Beyazid'e ise ger kalan bölgelerle Irak-ı Acem verilmiştir. İki kardeş arasında mücadele devam etmiş, Ahmed'in 1384 yılında Beyazid'i esir almasıyla sonuçlanmıştır. Bkz., M. Ürekli, "*Celâyirliler*", s.264 vd

¹⁵⁹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.467.

Askerleri sekiz gün boyunca şehre girememiş, Tebriz halkı 250 tümen altın karşılığında barışı kabul etmiştir. Toktamış Han antlaşmayı bozarak, Tebriz'i yağmalamıştır.¹⁶⁰ Timur, güz mevsiminde ordusu ile yola çıkarak Nahçıvan yanında Ziyaülmülk Köprüsü üzerinden Aras'ı geçerek Sahat Çukuru (Revan Ovası) bölgesine gelerek, buranın merkezi olan Garni Hisarı'nı almıştır. Ardından Aras ırmağının sağ kıyısında olan Sürmeli Hisarı hâkimi Toman'ı Timur'a getirmişlerdir. Sürmeli'nin ardından Timur 1386 yılında Kars'a gelmiştir.¹⁶¹

Emir Timur kaleyi aldıktan sonra, Zarşat-Çıldır-Ahılkelek tutarak Tiflis'e varmış¹⁶² Kars Kalesi'nden göçüp, Çıldır Atabekleri'nden II. Baka'nın oğlu Akboğa'nın bulunduğu Cavakhet sancağına gelmiştir. Tiflis'i alan Timur, Gürcü Kral V. Bagrat'ı tutsak almış fakat İslam dinini kabul edince, serbest bırakmıştır.¹⁶³ Gürcü Kral ile 1387 yılında dostluk anlaşması yapmış ve Bagrat'ı ödüllendirerek ülkesini geri vermiştir. Yapılan bu anlaşmanın üzerine Gürcistan, Timur'un düzenleyeceği beş yıllık batı seferine değin soluklanma fırsatı bulmuştur.¹⁶⁴ Zira Timur'un 1386-89 yılları arasında cereyan eden bu üç yıllık Kafkas seferi son derece meşakkatli geçmiş ve ordusunu yormuştur.¹⁶⁵

Emir Timur, Karakoyunlular'dan Türkmen bir cemaatin Müslümanlara zarar verip hacılar kfilesini soyduklarını duyunca, İlhanlı Argun Han'ın Ağrı Dağı bölgesindeki Koruk Argun'a gelerek maiyetinin Aladağ'da durmasını emretmiştir. Kendisi Anı şehri hisarını ele geçirdikten sonra Avnik Kalesi'nin yanından geçerek 1 Temmuz 1387 tarihinde Erzurum'u da almıştır. Bu sırada Karakoyunlu Kara Mehmed, Murat boylarında Timur'un askerlerini dağ geçitlerinde bozguna uğratmıştır. Emir Timur,

¹⁶⁰İlyas Kemaloğlu, “Toktamış Han”, TDV İslam Ansiklopedisi XLI, İstanbul 2012, s.232.

¹⁶¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.468 vd; Timur'un gelişini; “...Tirmah'ta Nahçıvan yolundan yola çıkıp Kerum Hisarı'na geldi. Burada muharebeye girişerek zaptetti; bunların elebaşısı olan Şeyh Hasan'ı tutup Emir'e getirdiler. Bundan sonra Sürmari Hisarı'na gelerek, onu muharebe ile zaptedip yıktıktan sonra bu kavmin büyüğü olan Tutan ismindeki Türkman'ı yakaladılar. Bunu müteakip oradan göç ederek Kars kale ve hisarına gelip bunun da etraf ve civarını ele geçirdiler. Kars hisarı çok muhkem ve metin idi, onun valisi olan Firuzbaht çok şiddetli bir muharebe yaptıysa da nihayet itaat ederek Emir'e geldi; Emir kendisini taltif ile in'am ve ihsanda bulunduktan sonra oradan da göç ederek Akbuğra mevkiinin yukarısına geldi.” şeklindeki tasviri için bkz., NİZAMÜDDİN ŞAMÎ, **Zafername**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987, s.120.

¹⁶²“...Kar ve yağmur mevsimi idi. Soğuk son dereceyi bulmuştu. Bunun için Kitu yolundan Tiflis'e geldi; bu memleket Gürc memleketlerine dâhil olduğu halde, zamanın karışıklığından ve o diyarın sultanlarının lakaytlığından bu kavmin eline düşmüştü...” Bkz., NİZAMÜDDİN ŞAMÎ, **Zafername**, s.120.

¹⁶³F. Kırzioğlu, **Kars**, s.469.

¹⁶⁴N. Berdzenişvili, S. Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, s.198.

¹⁶⁵Bu seferin zorlukları hakkında bkz., İBNİ ARABŞAH, **Acâibü'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)**, (nşr. D. A. Batur), İstanbul 2012, s.335 vd.

EretnalıTaharten'i de itaat altına aldıktan sonra, 1387 güzünde Van Gölü çevresinden Türkistan'a dönmüştür. Timur'un çekilmesi üzerine, Kara Mehmed Van Gölü ve çevresini tekrar ele geçirmiş, 24 Mayıs 1388 tarihinde büyük bir şenlikle Tebriz'e girmiştir. Kara Mehmed, yeğeni Pir Hasan tarafından öldürülünce, Karakoyunlular'ın başına Kara Yusuf (1389-1420) geçmiştir.¹⁶⁶

Toktamış Han, Timur'un çekilmesini fırsat bilerek doğuya doğru ilerlemeye başlamış ve bu durumun üzerine Timur, beş yıllık batı(1392-1397) seferine çıkmıştır.

Timur, 1393 yılında Gürcistan'a karşı saldırı düzenleyerek, yeniden itaat altına almıştır. Kale ve kentleri ele geçirdikten sonra, Kür Irmağı kaynakları ve Kars eyaletini de alarak Tiflis'e geçmiştir. Burada da fazla kalmayıp Güneydoğu Kafkasya yöresine yönelmiştir. Toktamış Han ile sürekli olarak ittifak kuran Gürcü Krallığı, Timur'un ülkeye bir sefer daha düzenlemesine sebep olmuştur. Özellikle de Daryal Geçidi'ni Timur'a karşı kapatmaları üzerine, 1394 yılında Gürcistan'a sefer düzenleyerek Aragvi vadisini basmıştır. Böylelikle Daryal'ı kontrol altında tutabilme imkânı olacaktı. Bu vadiye Gürcüler ile savaşırken Toktamış Han, Derbent yolu ile güneye geçmiştir. Aragvi vadisinde birçok kaleyi ele geçiren Timur, Daryal kapılarını elde etmeyi başaramamıştır.¹⁶⁷ Emir Timur, Toktamış Han'ın Derbend'i geçip Şirvan'ı yağmalamaya başladığını duyunca, ona karşı yürüyüşe geçti ve 5 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı kıyısında iki ordu karşılaşmış ve Toktamış Han büyük bir yenilgiye uğramıştır.¹⁶⁸ Timur, Toktamış Han'ı yenmiş fakat yakalayamamıştı ve yeni kuvvetler toplayabilme ihtimali bulunmaktaydı. Bu beş yıllık sefer planı içerisinde Altınorda Devleti'ne büyük darbeler vurulmuş ve bu durum özellikle Ruslar'ın ilerleyişine katkı sağlamıştır.¹⁶⁹

1403'te Anadolu dönüşü sırasında Kars, Ardahan, Tiflis, Beylekan vs. Kür-Aras havzasında sadece kontrol sağlanmamış aynı zamanda imar, inşa ve tarım faaliyetleri de yürütülmüştür. Bütün bu çalışmalar bölgede Timurlu hâkimiyetini oturtmaya yöneliktir.¹⁷⁰

¹⁶⁶F. Kırzioğlu, **Kars**, s.470 vd.

¹⁶⁷N. Berdzenişvili, S. Canaşa, **Gürcüstan Tarihi**, s.198.

¹⁶⁸İsmail Aka, "*Timur*", **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.174.

¹⁶⁹İsmail Aka, "*Timurlular Devleti*", **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi IX**, İstanbul 1992,s.201 vd.

¹⁷⁰Bkz., Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul 2015, s.77.

4.BÖLÜM

KARAKOYUNLU, AKKOYUNLU VE SAFEVİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN

4.1. KARAKOYUNLULAR DÖNEMİNDE ARDAHAN ve ÇEVRESİ

4.1.1. Karakoyunlu Hâkimiyetinin Kuruluşu

Horasan ve Irak'ta iki yüz yıla yakın hüküm süren Moğol hâkimiyetine¹ son veren ve Azerbaycan'ın Türk yurdu haline gelmesinde önemli rol oynayan Karakoyunlular'ın hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir.²Karakoyunlular oymağının etrafında toplanarak onu siyasi topluluk haline getiren boyların başında asıl yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yer arasındaki bölge olan Sa'dlu oymağı gelmektedir. Kendisini idare etmiş olan Sa'd isminde bir boy beyinden almış olup, Karakoyunlular ile ortak bir ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. İranlı tarihçiler Sa'd'ın çocuklarının Karakoyunlu hükümdarlarının amcaoğulları olduğunu belirtmişlerdir. Safevilerin XV. yüzyıldan itibaren sık sık geçen ve Safeviler tarafından Erivan ve bu bölgelerde oluşturulan uç eyaletlerinden olan Çuhur-i Sa'd (Çuhr-i Sa'd) veya Sa'd Çukuru Sad'luoymağının yurdu olduğu söylenmektedir. Bu önemli bölgenin yeri layıkıyla tespit edilememiştir fakat Çıldır Gölü'nün kuzeyindeki küçük bir bölge olduğu da söylenmektedir, aslında burası Sa'd Çukuru değil, Canbaz Çukuru'dur.³Aslında Çukur-ı Sad, Osmanlı tahrir defterlerinde geçtiği şekliyle Osmanlılar ile Safeviler arasında sürekli el değiştiren Revan Sancağı bölgesidir.⁴En büyük oymak olarak Sa'dluoymağının dışında, ikinci büyük boy ise adını Hemedan'a yakın Bahar Kalesi'nden alan Baharlı oymağıdır. Karakoyunlular etrafında toplanan diğer Türkmen boylar ise; Erzurum ve Bayburt civarında bulunan Duharlı (Tokarlı), Gence ve Berdea

¹Moğol kabileleri İlhanlı Devleti'nin yıkılması üzerine ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İran coğrafyasında meydana gelen iç savaşlar Moğol bakiyesi kabilelerin gücünü tüketmiştir. Azerbaycan ve Horasan'da bulunan Moğol bakiyeleri XIV. yüzyılın sonlarına doğru yerlerini Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi Oğuz-Türkmen zümrelerine bırakarak, tarih sahnesinden çekilmiştir. Bkz., Osman Özgüdenli, *"Moğollar"*, TDV İslam Ansiklopedisi XXX, İstanbul 2005, s.228.

²Faruk Sümer, *"Karakoyunlular"*, TDV İslam Ansiklopedisi XXIV, İstanbul 2001, s.434.

³Faruk Sümer, *Kara Koyunlular I*, Ankara 1984, s.20 vd.

⁴ANONİM, *Kızılbaşlığın Tarihi (Târih-i Kızılbaşîyye)*, (nşr. Ş. Deniz, H. Asadi), İstanbul 2020, s.43 vd.

taraflarında yaşayan Karamanlı, Maraş ve Malatya havalisindeki Ağaçeri, Doğubeyazıt yöresindeki Ayınlı, Erdebil bölgesindeki Çekirli (Cakırlı, Cakiri) kabileleridir.⁵

4.1.1.1. Kara Mehmed Bey Dönemi

Lakabı Nasıreddin olan Kara Mehmed Bey (1380-1389), başa geçtiği sıralarda Celayirliler içerisinde karışıklıklar meydana gelmiştir. Sultan Hüseyin, kardeşi Ahmet tarafından 1382 yılında öldürülünce Şeyh Ali, Celayir tahtına oturan Ahmet'e karşı ayaklanmış, Sultan Ahmet, Karakoyunlu beyi Kara Mehmed'ten yardım istemiştir. Şeyh Ali ile yapılan karşılaşmada onu bozguna uğratan Kara Mehmed büyük bir ganimet elde etmiştir. Tebriz'e dönen Sultan Ahmet, tahtına rahatlıkla yerleşirken, Kara Mehmed Bey'in de şöhreti artmıştır. Akkoyunluların tarih sahnesine çıkışlarından itibaren başlayan "Adavet-i kadime" denen bir düşmanlıkla devam eden Akkoyunlu-Karakoyunlu çekişmesi, Karakoyunluların gücü karşısında direnemeyen Akkoyunlu Ahmed ve Hüseyin beylerin Kadı Burhaneddin'e sığınmalarıyla sonuçlanmıştır.⁶

4.1.2. Karakoyunlu Hâkimiyetinin Kafkasya'ya Yayılması

4.1.2.1. Kara Yusuf Dönemi (1389-1420)

Kara Mehmed'in 1389 yılında ölümünün ardından, Türkmenlerin bir kısmı oğullarından Mısır Hoca'nın etrafında toplanmış fakat tahta Mısır'ın kardeşi Kara Yusuf geçmiştir.⁷ Başa geçtiği ilk dönemlerde Tebriz'de hâkimiyet kurmaya çalışan Celayirlilerle uğraştığı görülmektedir. Celayirliler Tebriz'e saldırmışlarsa da başarılı olamayıp geri püskürtülmüşlerdir. Tebriz Kara Yusuf'un hâkimiyetinde kalmaya devam etmiş fakat Timur ordusu giderek Karakoyunlulara yaklaşmıştır. Kara Yusuf'un Emir Taherten ile

⁵F. Sümer, "Karakoyunlular", s.434.

⁶İlhan Erdem, Mustafa Uyar, "Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri", **Türkler VI**, Ankara 2002, s.1512.

⁷Ebu Bekr-i Tihrani Kara Yusuf'un tahta geçişi hakkında:"Emirlik Yusuf Beğ'e geçti. O babasının mamkamına sağlam bir şekilde oturdu. Bir süre emirlikte kalınca Melik Osman Beğ'in düşmanlarıyla anlaşma ve sözleşme yolunu tutarak Emir Taharten'e katıldı. Adı geçen Taharten o sırada büyük emirdi. Erzincan, Bayburt, Kemah, İspir, Erzurum ve Tercan onun memleketi idi." bilgilerini kaydetmiştir. Bkz., EBU BEKR-İ TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s.36 vd.

ittifak yaparak Akkoyunlu Osman Bey'e saldırması, ilk safhada Akkoyunluları yıpratırsa da Emir Timur'un bölgeye gelmesi dengeleri tersine çevirecektir.

Emir Timur 1391 yılında Toktamış'ı Kunduzca mevkiinde bozguna uğrattıktan sonra Semerkand'a geri dönmüş, ardından da “*beş yıllık sefer (1392-1396)*” olarak adlandırılan fütühatı gerçekleştirmek amacıyla batıya yürümüştür.⁸

4.1.2.1.1. Azerbaycan ve Gürcistan'da Karakoyunlu-Timurlu Rekabeti

Timur, 1393 yılında yaptığı seferle Irak-ı Arab'ı ele geçirmiş ve Doğu Anadolu'ya girerek Erzincan hâkimi Mutahhareten'i itaat altına almıştır. Akkoyunlu ile Karakoyunlu beylerine itaat altına girmeleri için haber göndermiş, Karakoyunlu beyleri bu emre uymamışlardır. Kara Yusuf sarp dağlara çekilmiş, kardeşi Mısır Hoca da kapandığı Avnik Kalesi'ni⁹ tahkim etmiştir.¹⁰ Karakoyunluların kalbi olan Avnik Kalesi Timur tarafından kuşatılmıştır. Timur'un oğlu Muhammed'e sığınan Mısır Hoca, Timur'dan af dileyerek Semerkand'a gönderilmiştir.¹¹ Böylece Türkmenler için bir üs konumunda olan Avnik Kalesi Emir Timur tarafından 31 Temmuz 1394 yılında alınmıştır.¹²

Bu zaferin ardından Mısır Hoca Semerkand'a yollanıp gizlice öldürtülürken Avnik Kalesi'ni emirlerinden Atalmış'a veren Timur da Altınorda Han'ı Toktamış'ı itaat altına almak için Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terk etmiştir. Timur'un Anadolu'dan ayrılması üzerine Kara Yusuf, 1395 yılında harekete geçerek kardeşinin intikamını almak istemiş, Erciş'i zapt etmiştir. Timur tarafından Van ve çevresinin hâkimiyeti

⁸NİZAMÜDDİN ŞAMÎ, **Zafername**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987,s.153; Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul 2015, s.60.

⁹Avnik Kalesi Karakoyunlular için büyük bir öneme sahipti, bunun sebebi Şahrah-ı Garbi denilen Tebriz ve Erzurum yolu Hoy, Sökmenabad, Bend-i Mahi, Malazgird, Hınıs üzerinden Avnik yanından geçerek Pasin ovasına ulaşmaktaydı. Bu yol, Kağızman ve Kulp'tan sonra Sürmeli'ye ulaşmaktaydı. Sa'd Bey'in ve oymağının Karakoyunlular adına yönetip kendi isimlerini verdikleri Sa'dÇukur'uSederek, Şerur ile Nahçıvan'a ulaşmaktaydı. Karabağ'a 1386 yılında gelen Timur, 1387 yılında Karakoyunlular'a saldırmış, Bayezid/Aydın Kalesi'ne sadırarak ilk temasta bulunmuştur. Bkz.,Enver Konukçu, “*Karakoyunlu Temürlü Mücadelesinde Avnik*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I**, Ankara 2002, s.375.

¹⁰F. Sümer, “*Karakoyunlular*”, s.435; İ. Erdem, M. Uyar, “*Karakoyunlular*”, s.1513 vd.

¹¹NİZAMÜDDİN ŞAMÎ, **Zafername**, s.188.

¹²E. Konukçu, “*Karakoyunlu Temürlü*”, s.376 vd.

verilen İzzeddin Şîr ve Avnik Kalesi hâkimi Atalmış'a baskın düzenleyerek esir almıştır.¹³

Kara Yusuf'u itaate davet eden mektubuna olumsuz cevap alan Timur'un, Mardin'e doğru sefere çıkıp Resulayn bölgesine vardığında Barangar leşkerini Kara-Koyunlular üzerine göndererek, yağmaya başlaması üzerine, Kara Yusuf, Van Gölü çevresindeki ata yurdunu terk etmek mecburiyetinde kalmış ve Musul'a çekilmiştir.¹⁴ Hatta Mısır'a sığınmak istemiş fakat kabul edilmemiştir. İsteğinin geri çevrilmesi, onu Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'a sığınma mecburiyetinde bırakmıştır.¹⁵

Timur, Yıldırım Bayezid'den (1389-1403) Kara Yusuf ile Celâyirli Ahmed'in kendisine teslim edilmesini ya da öldürülmesini isteyecek fakat Bayezid'in bunu reddetmesi ve dirlik olarak Aksaray'ı Kara Yusuf'a vermesi, iki hükümdar arasında gerginliğin artmasına sebep olacaktı.¹⁶

Timur'un Gürcistan seferi ile uğraşmasını fırsat bilen Kara Yusuf, tekrar eski yurduna dönerek Atalmış'ı esir almış ve Timur'a kin besleyen Memluk Sultan'ı Berkuk'a göndererek Kahire'de hapsedirmiştir. Atalmış, Timur'un ısrarına rağmen hapisten çıkarılmamış ve bu durum Memluklular ile Timur arasında ciddi bir mesele haline dönüşmüştür. Timur, Berkuk'un oğlu Ferec'e yazmış olduğu mektupta, Atalmış serbest bırakılmadığı takdirde Hindistan ve Osmanlı'ya düzenlediği gibi Memluklu topraklarına da sefer düzenlemekle tehdit etmiştir.¹⁷

Ankara Savaşı'ndan sonra 1403 yılında Gürcistan'a dönen Timur, burada önemli yerleri fethederek, Kür Irmağı'nı geçti. Kışlamak üzere Karabağ'a giderken uğradığı harap haldeki Beylekan'ı imar ederek, Aras Irmağı'ndan buraya bir kanal açılmasını buyurdu. Torunu Mirza Ömer'in 16 Kasım 1403 yılında Semerkand'dan gelerek Timur'un

¹³F. Sümer, "Karakoyunlular", s.435; İ. Erdem, M. Uyar, "Karakoyunlular", s.1513 vd.

¹⁴Nizamüddin Şami, Timur'un gücüne dikkat çekmek için bu seferi, "*Emir Timur mumaileyhi kendisine muti ve münkad bildiğinden safer ayının sonlarında oradan geçerek Re'sül'ayn'da indi. Burada, vilayete hücum ile yağma etmeleri için askere izin verdi. Bravungar leşkeri Karakoyunlular'ı ve Hasan'ın vilayet ve ilini yağma etti.*" şeklinde anlatırken, örtülü olarak Kara Yusuf'un hiç bir şansı kalmadığını da göstermektedir. NİZAMÜDDİN ŞAMİ, **Zafername**, s.178, AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADİ, **Bezm u Rezm**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990, s.414; Hasan Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.38**, Erzurum 2008, s.213vd.

¹⁵Erol Keleş, "Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu- Timur Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi", **VAKANİVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II Kafkasya Özel Sayısı**, Sakarya 2017, s.224; H. Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular", s.213vd.

¹⁶Halil İnalcık, "*Beyazid I*", **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.233.

¹⁷Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989, s.88 vd.

huzuruna çıkması bu sıradadır.¹⁸ Kışı Karabağ'da geçiren Timur ise Aras Irmağı'na kurmuş olduğu bir köprüden 26 Mart 1404 tarihinde geçerek Semerkand'a varacaktır.¹⁹ Kara Yusuf Şam'a geldiğinde, Memlûkluların Şam naibi olmakla birlikte merkeze karşı isyan ederek sultanlık hayalleri kuran Şeyh Mahmudi tarafından çok iyi karşılandı. Bir süre sonra eski dostu Celayirli Sultan Ahmed de Şam'a gelince Timur'a karşı Karakoyunlu, Celayirli ve Memlûklu ittifakı kurulabilecek bir ortam oluştu. Ancak ne var ki Timur'un, Memlûklu ülkesine sefer yapma tehdidi etkili oldu ve Timur'un Memlûklulara baskısı sonucu Sultan Ferec, Şam naibine Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed'in ölüm fermanını göndermek zorunda kaldı. Naip onları öldürmedi ancak tutuklayarak bir yıl kadar hapiste tuttu. Hapiste bulunan iki hükümdarın bu süre zarfında dostlukları daha da pekişti. Hatta aralarındaki anlaşmaya göre hapisten kurtulabilirlerse Irâk-ı Arab Sultan Ahmed'in, Azerbaycan da Kara Yûsuf'un olacaktı. Nitekim kurtuluş hayalleri gerçekleşti ve Memlûkluların Şam Naibi Şeyh Mahmudi onları Ocak 1405'te serbest bıraktı.²⁰ Her ne kadar kaynaklar naibin sultan olma arzusundan dolayı destek sağlamak üzere onları serbest bıraktığını bildirirse de bu durumun Timur'a karşı Memlûkluların işine geldiği açıktır. Nitekim Timur'a karşı sınır ötesinde tampon oluşturmak isteyen Memlûk Sultanının gizli bir emri ile serbest bırakılmış olmaları ihtimalini de gözden ırak tutmamak gerekir.

Hapisten kurtulan Kara Yusuf, 1406 yılında Çağataylı Toladay Bekoğlu'nun elinden Anı'yı almıştır. Timur'un ölümü üzerine Ömer ve Ebubekir kardeşlerin taht kavgasını bir fırsata dönüştürerek Ağustos 1405 tarihinde Hakkâri ve Van Gölü çevresinden başlayarak Timurluların elinde olan Azerbaycan bölgesini geri almıştır. Pasinler merkezi Avnik Kalesi'ni de ele geçirmiş, Timurlular'ın Azerbaycan ve Irak hükümdarı Miranşah oğlu Ebubekir Mirza'nın ordusunu 14 Kasım 1406 tarihinde Aras boyunda Nahçıvan yanında bozguna uğratarak Tebriz'i payitaht yapmıştır. Kara-Koyunlular'ın Timur istilasından sonra, 1406-1469 yılları arasında altmış üç yıl Kars bölgesinde hâkim oldukları anlaşılmaktadır.²¹ Bölgede hüküm süren İzzeddin Şir gibi bazı beylerin bundan rahatsız oldukları açıktır.

¹⁸İsmail Aka, “Şahruh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* IV/1, İzmir 1989, s.1 vd; H. Alan, *Timurlular*, s.77.

¹⁹İ. Aka, “Şahruh”, s.1 vd.

²⁰F. Sümer, “Karakoyunlular”, s.435.

²¹Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s.484 vd.

Kara Yusuf'un Doğu Anadolu'ya yöneldiğini gören Van hâkimi İzzeddin Şir, Karakoyunlu hâkimiyetinden kurtulmak amacıyla, Mirza Ebubekir'i onlara karşı tahrik etmiştir. Kaybettiği yerleri geri almak üzere yeniden hamle yapan Mirza Ebubekir, 21 Nisan 1408 tarihinde tekrar yenilmiştir.²² Fetih kazanmış bir komutan edasıyla Tebriz'e giren Kara Yusuf, Miran Şah'ın ölümünün doğurduğu belirsizliği de fırsat bilerek 1408 yılında Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Ardından 1410 yazında Tebriz civarında Celayirli Sultan Ahmed'i de yenip öldürdükten sonra Arran'dan Irak-ı Arab'a kadar yayılmış olan Celayirli hanedanının topraklarını ele geçirmiştir.²³ Böylece en önemli rakip durumundaki Akkoyunluları da 1412 yılında Ergani'de yenilgiye uğratan Kara Yusuf, Gürcistan'a yönelecektir.²⁴

4.1.2.1.2. Kara Yusuf'un Gürcistan Seferi

Timur'un ölümünün ardından mirasçıları arasında çıkan şiddetli kavgalar, Gürcü Kralı VII. David'in yerine geçen II. Konstantin'in (1407-1412) yararına olmuştur. Gürcistan içerisindeki Tatar askerlerini ortadan kaldırarak yönetimi ele almıştır. Kara Yusuf ise hâkimiyet sahasını genişletmeye devam etmiş, Erzincan'ı Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan'dan alarak, kumandanlarından Pîr Ömer Bey'i vali olarak tayin etmiştir. Bu sırada Celâyirli Sultan Ahmed'in Azerbaycan üzerine yürüdüğü haberini alınca Azerbaycan'a yönelmiş ve Ahmed'i Tebriz civarındaki Esed köyünde 30 Ağustos 1410 tarihinde yenilgiye uğratmıştır.²⁵ Böylece Timur'un Kafkasya'daki müttefik varislerinin zayıf düşmesini fırsat bilen Kara-Koyunlu Türkmenleri kendilerini "*Azerbaycan Şahları*" olarak ilan etmişlerdir. Kara Yusuf 1411 yılında bir süre emirlerini dinlemeyerek bağımsız hareket etmiştir. Irak-ı Acem valisi olan Bistam Bey'in cezalandırılması için Erdebil'e göndermiş olduğu askerler başarısız olunca, bizzat Eylül ayında Sultaniye önlerine gelmiştir. Kendisine itaat etmeleri için Bistam Bey ve kardeşlerine haber yollamış ise de onlar bu duruma pek fazla aldırış etmemişlerdir.²⁶

²²İ. Aka, "*Şahrûh*", s.3.

²³Muhsin Behramnejad, **Karakoyunlular Akkoyunlular İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları**, (nşr. S. Gündoğdu, A. İçer) İstanbul 2019, s.15 vd.

²⁴F. Kırzioğlu, **Kars**, s.485 vd.

²⁵F. Sümer, "*Karakoyunlular*", s.435.

²⁶Kazım Paydaş, "*Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler*", **Tarih İncelemeleri Dergisi XXI/2**, İzmir 2006, s.179.

4.1.2.1.2.1. Karakoyunlulara Karşı Şirvanşah-Gürcü İttifakının Kurulması

Kara Yusuf, Bistam Bey ile meşgul olurken, Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki Valisi Ahlat Seyyidi Ahmed ve Gürcü Kralı Konstantin, Kara Yusuf'a karşı ittifak kurmuşlardır. Bu durumu öğrenen Kara Yusuf 26 Ekim'de Tebriz'e, 17 Kasım'da da Karabağ'a gelmiştir. Şirvanşah İbrahim'e elçi göndererek barış teklifinde bulunmuş fakat teklifi kabul edilmemiştir. Kara Yusuf teklifinin reddedilmesine öfkelenerek 19 Aralık 1412 tarihinde tereddüt etmeden Kür Irmağı'nı geçerek müttefik kuvvetlere saldırmıştır. Saldırı sonucunda müttefikleri yenilgiye uğratan Kara Yusuf, Şirvanşah Emir İbrahim, onun kardeşi Behlul, Şirvan kadısı Mevlana Zahirud-din ve Gürcü Kralı Konstantin'i esir almıştır. Gürcü Kralı, kardeşi ve soylu Gürcülerin oluşturduğu 300 Aznavur öldürülmüştür. Onun ardından yeğeni VII. Giorgi'nin oğlu Bagratlılardan I. Aleksandre (1412-1442), kral olmuştur. Karakoyunluları tanıyıp, vergi vermek suretiyle Gürcistan'a hâkim olabilmiş ancak daha sonra Gürcistan'ın Kartilya, Kahetya, İmeretya olmak üzere üç krallığa ayrılmasına engel olamamıştır. Bu ayrışmada Timur'un düzenlemiş olduğu seferlerin etkisi büyüktür. Çünkü Gürcistan Krallığı'nın zayıflamasında bu seferlerin rolü büyüktür.²⁷

Azerbaycan'a hâkim olup, Bağdat ülkesini de fethederek dönen Kara Yusuf, Eleşkert şehrinde bir yıl kalmış²⁸ ardından 1 Şubat 1413 tarihinde esirleri de yanına alarak Tebriz'e girmiştir. Bu sırada, Gürcüler'in hâkimiyeti altında bulunan Akıl-Çıka (Ahıska) şehrindeki Türkler, Ermeni ve Gürcülerle tartıştıkları için kendilerini emniyette görmemiş ve gizlice şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Kara Yusuf'un üç yıl kadar sonra 1416 yılında yeniden Gürcistan'a girerek Ahıska Şehri'ni alması gerekmiştir.²⁹

Revan ve Eleşkert çevrelerini de içine alan Kars bölgesi de Anı vilayeti adıyla Tebriz'e bağlı kalmıştır. Merkezi Ahıska olan Çıldır Atabekleri idaresindeki Ardahan bölgesi ise

²⁷K. Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu", s.179 vd.

²⁸F. Kırzioğlu, **Kars**, s.484 vd.

²⁹Grigor tarafından bu hadise hakkında: "1416 acıklı senesinde yazıldı. Erzincan eyaletindeki ölüm ve katliam olaylarını kalemle hikâye etmek imkân dışındadır. Kara-Yusuf denilen dinsiz müstebid Gürcistan'a giderek Akhiltzka şehrini zapt etti, bütün erkekleri kılıçtan geçirdi, kadın ve çocukları da esir eyledi" bilgilerini kaydetmiştir. Bkz., H. D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **Tarih Enstitüsü Dergisi S.3**, İstanbul 1973, s.101.

Karakoyunlular'ın eline geçmiştir.³⁰ Kafkaslarda gerçekleştirmiş olduğu bu seferlerle Gürcistan'ın bazı bölgelerini fethetmiştir.³¹

Hayatının son günlerini Memlûk sultanı, Çağatay hükümdarı ve Akkoyunlular'la mücadele içerisinde geçiren Kara Yusuf, 13 Kasım 1420 tarihinde Tebriz'in güney doğusundaki Ucan'a yakın bir yerde vefat etmiştir.³² Oğullarından hiç biri onun yerini doldurabilecek bir şahsiyete sahip değildi. Kendi aralarında bir birlik kuramadıkları için de Şahruh'a karşı direnç gösteremeyeceklerdir.³³

4.1.2.1.3. Şahruh'un I. Azerbaycan (Karakoyunlu) Seferi ve Eleşkirt Savaşı

Herat şehrini merkez edinerek Türkistan'daki iç işlerini yola koyduktan sonra³⁴ Ortadoğu ve İslam dünyasının en güçlü hükümdarı olduğunu göstermek ve baş eğmeyen Karakoyunlulara gücünü kabul ettirmek isteyen Şahruh (1405-1447),³⁵ Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı geri alması için önce Halil Mirza'yı Karakoyunlular üzerine sefere göndermiş, O, Rey şehrine ulaşınca da arkadan içinde fillerin de bulunduğu 200.000 kişilik ana ordu ile 13 Kasım 1420 tarihinde harekete geçmiştir.

³⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.484 vd.

³¹K. Paydaş, "*Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu*", s.180 vd.

³²Akkoyunlular'ın sürekli olarak Karakoyunlu ülkesine saldırı düzenlemeleri sebebiyle, 1417 yılında Karayülük Osman Bey üzerine yürüyerek Mardin ve Amid arasında yenilgiye uğratmıştır. Osman Bey'in kaçması üzerine, Memlûkler'in sınırlarına da girerek 20 Eylül 1418 tarihinde Mercidabık'ta bir kez daha yenilgiye uğratmıştır. Osman Bey'in Memlûk sultanına sığınması üzerine, Mardin'e yürümüş fakat oğlu Pîr Budak'ın Ekim 1418 tarihinde ölüm haberini alınca, Tebriz'e geri dönmüştür. Bkz., F. Sümer, "*Karakoyunlular*", s.436.

³³Kara Yusuf'un ölümü ardından İskender Mirza (1420-1438) başa geçmiştir. Erzincan'da vali olan diğer oğlu Ebu Sait, halk tarafından pek sevilmediğinden dolayı şehirden kovulmuş, onun yerine Muthaherten'in torunu Yar Ali getirilmiştir. Adilcevaz'da zevk eğlence, oyun ve boşuna vakit geçirmeye dalıp babasına gerektiği gibi destek olamayan İsfend Mirza/İsfahan Beğ, babasının ölümünden sonra Sa'dluoymağına dayanarak kendisini Kara Yusuf'un halefi görmekteydi. Cihan Şah, babası öldüğünde Sultaniye'de bulunmaktaydı, cenaze töreniyle bizzat ilgilenerek naşını Erciş'e götürmüştür. Yaşının küçüklüğü ve ömrünün yeniliği, babasının yüklediği görevleri üstlenmesine engel olmuş o sebeple devlet işlerinde sonradan etkili olmuştur. Bütün bunlardan dolayı Emir Kara Yusuf'un kurmuş olduğu yapı yıkılmaya yüz tutacaktır. Bkz. ³³ TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.56.

³⁴Timur ölmeden önce oğlu Cihangir'in oğlu olan Pir Muhammed'i veliaht tayin etmiş fakat kimse onun hükümdarlığını tanımamıştır. Beyler tarafından, Kandehar'da bulunan Pir Muhammed'in gelmesinin uzun süreceği ileri sürülerek Semerkant'ın Timur'un oğullarından Şahruh'a (1405-1447) bırakılması uygun görülmüştür. Vali olarak idare ettiği eyaletlerde hükümdarlığı tanınan Şahruh, Kandehar'dan gelen Pir Muhammed'in de desteğini almıştır. Miran Şah'ın oğlu Halil Sultan ile mücadeleye girerek, kendisini esir almıştır. Bkz., İsmail Aka, "*Şahruh*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2010, s.293 vd;

³⁵F. Kırzioğlu, **Kars**, s.486.

Kazvin dolaylarına gelindiğinde Kara Yusuf'un ölüm haberini almasına rağmen seferden vazgeçmeyen Şahruh, Eleşkirt önüne kadar gelmiştir. Şahruh'un Türkmenlere karşı büyük bir kuvvetle gelmesi üzerine, İskender ve İspend Mirza önce barış teklifinde bulunmuş, fakat bu teklifin reddedilmesi üzerine, Adilceviz dolaylarından Eleşkirt tarafına gelerek savaş hazırlıklarına başlamışlardır.³⁶

Eleşkirt'te 30 Temmuz - 1 Ağustos 1421'de meydana gelen savaşta Karakoyunlular savaşı kazanmak üzereyken, çok fazla zayıat vermeleri ve sol kolun bozulmasıyla ordu ve Kara Yusuf'un oğulları İskender ve İsfend Mirza yenilgiye uğramıştır. Bölgeyi itaat altına aldıktan sonra Karakoyunlu idaresine son vermiş olarak, Tebriz hâkimiyetini Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey'e bırakan Şahruh, Horasan'a dönmüştür.³⁷

Onun dönüşünden sonra Azerbaycan'da hâkimiyeti tekrar ele geçiren Karakoyunlu İskender Mirza, Doğu Anadolu'da daha önce babası Kara Yusuf'a itaat etmişken, Şahruh'un gelmesiyle ona bağlanan beyleri cezalandırmıştır.³⁸ Böylece Doğu Anadolu ile Azerbaycan'a hâkim olup Tebriz tahtına geçen İskender Mirza, Anı ve Kars bölgesini de merkeze bağlamıştır.³⁹ Onun bu başarısında ve devletini tekrar toparlamakta gösterdiği gayrette, güneyden Akkoyunlular üzerine yürüyen Memluk ordusunun sağladığı güven belirgindir. Zira Timurlu müttefiki olan Akkoyunlulara karşı ilerleyen Memluk ordusu Urfa'yı kuşatıp yağmalamıştır. Bunun üzerine Şahruh, hem

³⁶Bu hazırlıkların; "... O Hazret yavaş yavaş yaklaştı. Sonunda [127] Recep ayının 27 (9 Ağustos 1420)sinde Salı günü ihtişamı göğe benzeyen kampın mensupları Ağadeve'ye indi. Türkmen ordusu Eleşkirt hududunda Yakşi mevkiinde konaklamış ve hendek kazıyordu. Bir anda atlarına binip yükleri bırakarak 2 fersah öne geldiler ve ordunun saflarını kurdular. Türkmen ordusu, atları hiç fil görmemiş olduğundan Horasan ordusunun fillerinden korkup çekinmekte idi..." şeklinde tasviri için bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020, s.139 vd; Ağırıklarını bırakıp etrafı hendeklerle çeviren Karakoyunlular, Şahruh'un ordusunda bulunan fillerden çekinmekteydiler. Bu sebeple atlarını fillere karşı alıştırmak için tarihte belki de ilk olan bir tedbire başvurmuşlardır; iri gövdeli öküzlerin sırtına saman dolu çuvallar yükletip, üzerine çullar örterek savaş fillerine benzetmeye çalışmışlardır. Bunun yanında çamurdan fil heykelleri yaptırıp, silahlı adamlar bindirerek atların savaş esnasında fillerden korkmamalarını sağlamışlardır. İki ordu arasında savaş 30 Temmuz 1421 tarihinde başlamış, Karakoyunlu ordusu kendi ordularının dört ile beş katı olan Şahruh ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Karakoyunlu ordusunun sağ kolunu Sa'dlu oymağı başı Pir Hüseyin Bey, merkezi İskender Mirza, sol kolu ise İspend Mirza yönetmekteydi. Şahruh'un ordusunda sağ kolda İbrahim Sultan, İsfahan hâkimi Ömer Şeyh oğlu Rüstem, Emir İbrahim Cakü, Emir Şeyh Lokman-ı Barlas, Emir Mihrab-ı Tahran; sol kolda Emir İbrahim, Emir Cihan Şah, Emir Alâud-dînAlige, Emir Ferman Şeyh, Emir Celâl ud-dînFiruz Şah ve Kara Yülük bulunmaktaydı. Şahruh ise ordunun merkezinde yerini almış, filler merkezin önünde bulunmaktaydı. Bkz., F. Sümer, **K.K.**,121 vd.

³⁷F. Kırzioğlu, **Kars**, s.487; İ. Aka, "**Şahruh**", s.293 vd.

³⁸İ. Aka, "**Şahruh**", s.7 vd.

³⁹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.487.

Karakoyunlu İskender'e hem de Memlûklular'a gözdağı vermek amacıyla ikinci Azerbaycan seferine çıkmıştır.⁴⁰

4.1.2.1.4.. Şahruh'un II. ve III. Azerbaycan Seferleri

Herat'tan 10 Nisan 1429 tarihinde ayrılan Şahruh, 8 Haziran'da Rey şehrine ulaşmıştır. Karakoyunlu İskender, kardeşleri Cihan Şah ve Ebu Said ile birlikte ordusunu Urmiye Gölü batısındaki Selmas'da toplamış, Şahruh'un ordusunu burada karşılamıştır. İskender ve kardeşlerinin gayretine rağmen 17-18 Eylül 1429'da iki gün süren savaşı Şahruh kazanmıştır. İskender Doğu Anadolu'ya çekilmek zorunda kalınca Şahruh, onu takip vazifesini oğlu Mirza Cuki'ye vermiş⁴¹ ve bu takip Erzurum'a kadar devam etmiştir. Kendisi de 17 Kasım 1429 tarihinde Nahçıvan ve Alıncak Kalesi üzerinden Karabağ'a çekilmiş olan diğer kardeşi Ebu Said'in üzerine gitmiştir.⁴² Şahruh, direnme gücü olmayan Ebu Said'in bağlılığını bildirmesi üzerine Azerbaycan hâkimliğini ona vererek, baharda Herat'a yönelmiş ve 26 Eylül 1430 tarihinde buraya ulaşmıştır.⁴³ Onun dönmesini fırsat bilen İskender Mirza ise beş altı ay kadar sonra kardeşi Ebu Said'i ortadan kaldırıp,⁴⁴ Karakoyunlulara yeniden hâkim olmuştur. İskender Mirza, 1431 yılında Gürcistan seferine çıkmıştır.⁴⁵ Şirvan bölgesini yağmalaması üzerine Şahruh'un III. Azerbaycan seferine çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁶

4.1.2.1.5. Karakoyunlu Cihan Şah'ın Ardahan ve Çevresini Zapt Etmesi

İskender Mirza'nın küçük kardeşi Cihan Şah'ın, (1438-1467) Şahruh'a itaatini bildirmesi üzerine, Karabağ'dan kendisine Ağustos 1435'te al tamgalı nişan gelmiş ve

⁴⁰H. Alan, **Timurlular**, s103.

⁴¹Bu takibin; "...O hazret, Cuki Mirza'yı ünlü emirlerden ve çevik askerlerden bir toplulukla Mirza İskender ile savaşa gönderdi. Onlar habersiz Mirza İskender'in kampının (ordu) üzerine geldiler. Mirza İskender, yalın ayak, eysiz bir ata binip kaçış yolunu tuttu..." şeklindeki tasviri için Bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.199.

⁴²İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koynlular Devri)**, Ankara 2001, s.19.

⁴³H. Alan, **Timurlular**, s103.

⁴⁴F. Sümer, **K.K.**, s.132.

⁴⁵"Bu yılda Mirza İskender, Gürcistan tarafında gidip çokça yıkımda bulundu.[203] Şirvan valisi Emir Halil'in süvarilerinden kalede bulunan Köhnepuş, Mirza İskender'in kampını (ordu) yağmaladı." Hasan-ı Rumlu, sefer hakkında bilgi vermiştir. Bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.202.

⁴⁶F. Sümer, "**Karakoyunlular**", s.435.

Karakoyunlu Devleti Nâibi unvanı verilmiştir.⁴⁷ Böylece Şahruh, Azerbaycan hükümdarlığını Cihan Şah'a vererek geri dönmüştür.⁴⁸

Bir yandan Karakoyunlu taht karışıklığını diğer yandan da Şahruh'un dönüşünü fırsat bilen Gürcü Kral Aleksandr, yıllık vergiyi ödemekten vazgeçince, Cihan Şah'ın Gürcistan üzerine yürümesine sebep olmuştur. Aleksandr üzerine yürüyen Cihan Şah, Kars ovasına gelerek, burada üç gün kalmıştır. Kara-Koyunlu hükümdarının kalabalık piyade ve süvariden oluşan bir orduyla üzerlerine geldiğini gören Gürcüler, Abhazya'ya kaçmıştır. Cihan Şah 1440 yılında Gürcistan'a girerek, ileri gelenleri öldürtmüştü⁴⁹ ve Şamşulde şehrini zapt etmiştir. Ardından Tiflis şehrini de fetheden Cihan Şah, dinlerini değiştirme umudu besleyen Erdebil Safevi şeyhinin tavsiyesi üzerine burada Tiflis'in yerli Hıristiyan halkına ağır vergiler koymuştur. Kara-Koyunlu hükümdarı bu şekilde ağır vergiler koyduktan sonra, yanına aldığı üç bin esir ile Azerbaycan'a dönmüş⁵⁰ ve oğlu Hasan Ali'yi Nahçıvan'dan Arran ve Gürcistan valiliğine, Yakup Bey'i de ona tâbi Revan valiliğine tayin etmiştir. Kars bölgesinin de bağlı olduğu Revan vilayetinin merkezi durumundaki Anı şehrinin, saltanat mücadelelerinde yakılıp yıkılarak bir daha şenlenmediği, anlaşılmaktadır.⁵¹

Cihan Şah, 1444 yılında ikinci bir Gürcistan Seferi düzenlemiş,⁵² yeni Gürcü Kralı IV. Vaktang ile Atabeklerden Ahıska başta olmak üzere Ardahan, Posof, Çoruk boyları (Samıçkhe) bölgesini alarak Kralı haraca bağlamıştır. Ayrıca, 1447 yılından itibaren hakan ve sultan unvanlarını kullanmış, 1452 yılında Fars, Kirman ile Umman Denizi kıyılarına da hâkim olmuştur.⁵³

⁴⁷İskender Mirza 1436 yılında Tebriz'e gelmiş, bağımsız hareket eden Cihan Şah ile Temmuz 1436 tarihinde Tebriz-Nahçıvan yolu üzerindeki Sofıyan konağı yakınında savaşmışlardır. İskender Mirza canını zor kurtararak Alıncak Kalesi'ne sığınmıştır. Oğlu Şah Kubad, annesi ile anlaşarak bu kalede babasını Nisan 1438 tarihinde öldürmüştür. Bkz., F. Kırzioğlu, **Kars**, s.488 vd.

⁴⁸F. Sümer, "Karakoyunlular", s.435.

⁴⁹"Bu yılda Cihan Şah Padişah, Azerbaycan'dan Gürcistan'a hareket edip Kars sahrasında üç gün kaldı. Şeki ve Tiflis'e saldırıp Gürcistan'dan 30 bin esir ile çıkıp Azerbaycan tarafına döndü." Bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.239.s

⁵⁰HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.239.

⁵¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.488 vd.

⁵²F. Sümer, "Karakoyunlular", s.435.

⁵³F. Kırzioğlu, **Kars**, s.489; Cihan Şah, 9 Haziran 1446 tarihinde Bağdat üzerine sefere çıkmış ve şehri zapt etmiştir. Şahruh'un 1447 yılında vefatı üzerine, durumdan faydalananak Sultaniye ile Kazvin topraklarını Karakoyunlu hâkimiyeti altına almıştır. Bunun yanında, Cihan Şah ile Akkoyunlu mücadeleleri başlayarak çetin bir hal almıştır. Bütün bunlar ona "Sultan" ve "Hakan" unvanlarını kullanabilme cüreti vermiştir. Bkz., Enver Konukçu, "Cihan Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.536.

4.2. AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE ARDAHAN

4.2.1. Akkoyunluların Ortaya Çıkışı

Oğuzların Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular, Moğol istilasını sebebiyle Anadolu'ya gelen Türkmen gruplarından biridir. Diyarbakır merkez olmak üzere Ergani ve çevresine yerleşmişlerdir. Tarih sahnesine çıkışları, 1340 yılında Tur Ali Bey idaresinde Trabzon'a yapılan akınlarla başlamıştır. Tur Ali Bey'den sonra başa geçen Kutlu Bey (1362-1388) zamanında Anadolu'da önemli siyasi gelişmeler meydana gelmiştir. Akkoyunlular sıkıntıya sokan önemli meselelerden biri, Karakoyunlular'ın Musul'dan Erzurum'a kadar yayılmış olmalarıdır.⁵⁴

4.2.2. Kutlu Bey'in Gürcistan Seferi

Akkoyunlular, Tur Ali Bey'den sonra başa geçen Kutlu Bey (1362-1388) zamanında güçlenmeye ve Bayburt ile Erzincan'ın güneyine doğru gelişmeye başladılar. Kutlu Bey,⁵⁵ Erzincan yöneticileri ile Eretnalılar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Eretna ordusunun 1379 yılında Erzincan'ı sıkıştırması üzerine, oğlu Ahmed komutasındaki kuvvetleri Mutahharten'in yardımına yollayarak Erzincan beylerini desteklemiştir. Bu

⁵⁴Akkoyunlu ve Karakoyunlular Moğol istilasını üzerine XIV. yüzyılın başında Maverâünnehir üzerinden Anadolu'nun doğusuna gelmişlerdir. Diyarbakır havalisini elde eden Akkoyunlularla, güneyde Musul ve civarında hâkim olan Karakoyunlular XV. asrın sonuna kadar bölgede yaşanan olaylarda aktif rol oynamışlardır. Bkz., Mehmet Ali Çakmak, "*Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri*", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi XXV/3**, Ankara 2005, s.76; İlhanlı Hükümdarı Argun Han zamanında (1248-1292) Türkistan'dan göçüp Fırat ve Dicle'nin yukarı vadilerine yerleşen Akkoyunlu ve Karakoyunlular konar-göçer bir Türkmen aşireti olup, yazı Aladağ yaylarında, kışı Diyarbakır ve Fırat kenarında geçirmişlerdir. XIV. asrın sonlarında meydana çıkan Karakoyunlu Beyliğinin temel taşı koyan, Karakoyunlu aşiretinin en büyük ve en nüfuzlu kollarından olan Baharlı kolu reisi Bayram Hoca oğlu Kara Mehmet'tir. Kitab-ı Diyarbekriyye'de Akkoyunluların kurucusunun olarak Kara Yülük Osman Bey olduğu kaydedilmiştir. XIII. yüzyılın sonlarına doğru İlhanlı hükümdarı Argun Han (1284-1291) zamanında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmişlerdir. Daha sonra ise Azerbaycan, Harput ve Diyarbakır arasındaki yerleri yurt tutmuşlardır. Bkz., TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.1; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1937, s.58 vd; Faruk Sümer, "*Akkoyunlular*", **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.240 vd.

⁵⁵Kutlu Bey hakkında Kitab-ı Diyarbekriyye'de onun gınahtan sakınan bir din adamı olduğu ve emirlik binasının ise civardaki beldelerde bulunan din düşmanları ile savaşmak için ibadet işlerinde çalışmak amacıyla kurulduğundan bahsetmektedir. İslam dininin başarısı için Trabzon ordusu üzerine yürüyerek bozguna uğratmıştır. Bkz., TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.19.

hadisede Eretna kuvvetlerini geri püskürten Ahmed Bey, Kutlu Bey'in ölümünün ardından da Akkoyunluların başına geçecektir.⁵⁶

Kutlu Bey'in Gürcistan üzerine seferi ve Ahıska'yı fethedişini Ebu Bekr-i Tihranî şöyle kaydetmiştir: *"Onun fetihlerinden birisi de şuydu: Gazaba gelerek din düşmanlarına karşı orduyu harekete geçirip Gürcistan krallarından birinin üzerine yürüdü. İki tarafta saflar kuruldu. Küfür ve İslam ordusu gece ve gündüz gibi karşı karşıya geldi. Sonunda İslam güneşinin öncü birlikleri kılıcını çekip ordugâhtan dışarı çıkınca; parlak güneşin gölgeli çetri hidayet doğusundan başını gösterince, küfrün karanlık kara ulusunun mumu ve lambasını söndüren gerçek sabah gelip, Müslümanların saldırısı, uykuya dalmış kâfirleri gurur uykusu elbisesinden dışarı çıkardı. Onların başlarındaki şüphe perdesini kaldırdı. Dini güçlendiren emir'in bir darbesiyle o düşkün ordu bozguna uğradı. Ahıska (Akıska) şehri ele geçti. Çok miktarda ganimet elde ettiler."*⁵⁷

Kutlu Bey'in sağlığında Ahmed Bey Palu'ya, Pir Ali Bey Kiğı'ya, Kara Yülük Osman Bey⁵⁸ ise Ergani'ye hükmetmekteydi.⁵⁹ Ahmed Bey'in Akkoyunluların başına geçmesini fırsat bilen Erzincan emiri Mutahharten⁶⁰, daha önce Akkoyunlularla iyi ilişkileri olmasına rağmen, o sırada düşmanca tavır takınmaya başlamıştır. Böylelikle Kutlu Bey döneminde başlayan iyi ilişkiler sona ermiştir.⁶¹ Mutahharten'in Akkoyunlular'a düşmanca davranmasının sebebi de Ahmed Bey'in tahta geçmesinin ardından Eretna Beyliği hükümdarı Sultan Burhan'üd-Din'e taviz vermesidir. Mutahharten ile olan çatışmanın sonucunda Akkoyunlular Burhan'üd-Din'e sığınmak zorunda kalmışlardır.

⁵⁶John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, (nşr. S. Özbudun), İstanbul 1993, s. 75 vd.

⁵⁷TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.20.

⁵⁸Akkoyunlu aşireti reisi Kutlu Bey'in oğlu Kara Yülük Osman Bey'in annesi Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Despina Hatun'dur. Doğum tarihi ve yeri ile alakalı olarak kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Osman Bey Doğu'da Timur tehlikesinin belirmesi üzerine, ona boyun eğmiş ve 1402 yılında Ankara seferine katılmıştır. Bkz., İlhan Erdem, *"Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Beyin Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)"*, **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXIV/1-2**, Ankara 1990, s.99; Mutahharten ile Karayülük Osman Bey'in Timur'a rehberlik etmeleri üzerine Sivas'a girmiştir. Bkz., Yusuf Halaçoğlu, *"Ankara Savaşı"*, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.211; Bu durumdan memnun kalan Timur, Diyarbakır eyaletini emirlik olarak Osman Bey'e vermiştir. Bkz., İ. Erdem, *"Kara-Yülük Osman Bey"*, s.99; Ankara seferine katılan Osman Bey, daha sonra Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da yerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bkz., F. Sümer, *"Akkoyunlular"*, s.270.

⁵⁹Ahmet Toksoy, *"Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)"*, **Türk Bilim Araştırmaları Dergisi S.35**, Ankara 2014, s.242.

⁶⁰1379 yılından itibaren tarih sahnesine çıkan Mutahharten önce Erzincan, XIV. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Eretna Devleti'nin sınırları dâhilinde yer almıştır. Kaynaklarda adı Taharten, Tahirten, Trata(n) ve Mutahharten şeklinde geçen Erzincan emiridir. Bkz., Muharrem Kesik, **Anadolu Türk Beylikleri**, İstanbul 2017, s.398 vd.

⁶¹Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1991, s.271.

⁶²Akkoyunlu-Gürcü ilişkileri Kutlu Bey döneminde başlamış olsa da asıl yoğunluğu Uzun Hasan dönemine rastlamaktadır.

4.2.3. Uzun Hasan Döneminde (1452-1478) Ardahan ve Çevresi

Uzun Hasan, ağabeyi Cihangir'in (1444-1453) Mardin Aladağ'a yaylağa çıkmasını fırsat bilerek 1453 yılında Kara Amid (Diyarbakır) şehrine girmiş, civardaki kalelere el koymuş, bir yandan devlet içerisinde kendi hâkimiyetini tesis ederken, diğer yandan da Karakoyunlu topraklarına akınlar düzenlemiştir. 1454 yılında Avnik, Erzurum, Bayburt ve Erzincan bölgelerini yağmalamaya başlamış, 1457 yılında 5.000 kişilik yeni bir kuvvet toplamayı başarmış ve on yıl sonra Karakoyunlu hâkimiyetine son vererek, Tebriz'e yerleşmiştir.⁶³

4.2.3.1. Uzun Hasan Döneminde Akkoyunluların Siyasi Durumu

Kutlu Bey döneminde başlayan Ak-Koyunlu-Gürcü ilişkileri oldukça sınırlıdır. Zira Ak-Koyunlu Türkmenleri bu dönemde Gürcistan'a sefer düzenleyecek kadar güçlü bir durumda değildir.⁶⁴ Ancak Uzun Hasan döneminde yapılan beş seferden üç ve dördüncü sefere dair bilgi azdır. Kaynaklardan bir kısmı bu seferleri birleşik bir akın mahiyetinde göstermektedir. Yine bu seferlerin tertip edilmesindeki etkili unsurlar, Karakoyunlular, Timurlular ve Osmanlılar ile olan ilişkilerdir. O devirde güçlü Türk devletleri arasındaki bu hâkimiyet rekabeti, kimi zaman Hıristiyan devletlerle dahi ittifak yapmalarına sebep olmuştur. Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a karşı böyle bir ittifaka teşebbüs etmesi ise bu rekabeti ne denli önemsediklerini ortaya koymaktadır.

⁶²J. E. Woods, **Akkoyunlular**, s.78.

⁶³F. Kırzioğlu, **Kars**, s.491.

⁶⁴TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.19 vd; Kazım Paydaş, *"Ak-Koyunlular'ın Kafkaslarda Gürcülere Karşı Gerçekleştirdikleri Seferler"*, **Kafkasya Özel Sayısı S.72**, Ankara 2015, s.539.

4.2.3.1.1. Akkoyunluların, Osmanlılara Karşı Oluşturulan Hıristiyan-Müslüman İttifakına Katılması

Osmanlılar ile yaklaştığı hissedilen hâkimiyet mücadelesi öncesinde Akkoyunluların siyasi vaziyeti pek de parlak değildi. Nitekim 1450 yılında meydana gelen Karakoyunlu akınları sonucunda Akkoyunlulara ait birkaç kale elden çıkmış bulunmaktaydı. XIV. yüzyıldan beri Akkoyunlular ile yakın ilişkilerini sürdüren Komneni yöneticileri, Fatih Sultan Mehmed'in baskıları sebebiyle Osmanlılara daha bağımlı hale gelmişlerdi. Akkoyunlu topraklarının kuzeydoğusunda bulunan Gürcü Beylikleri, özellikle de Samszkhe, İmereti ve Kartli arasındaki anlaşmazlıklar bölgenin siyasi istikrarsızlığını daha da artırmaktaydı. Uzun Hasan, bu şartlar altında Diyar-ı Mudar'da (Harran) orta Fırat üzerindeki Arap aşiretlerine düzenlediği kış seferinin ardından, beyliğin kuzey sınırlarına yönelecektir. Uzun Hasan'ın KaloIoannes'in kardeşi ve halefi olan David Komenos'un yeğeni Theodora'yla evlenmesiyle, kâğıt üzerinde Kartlı-Imeretia, Samtzkhe, Mingrelia, Abhazya, Çerkesler ve Osetler⁶⁵ ile Ramazan, Karaman ve İsfendiyar yöneticilerini içeren Osmanlı aleyhtarı koalisyonu katılmış oldu.⁶⁶

4.2.3.2. Uzun Hasan Döneminde Gürcistan'a Yapılan Seferler

Uzun Hasan Gürcistan'a 1458, 1463, 1466, 1472 ve 1477 yıllarında beş sefer düzenlemiştir. Önemli araziler elde edememiş fakat büyük ganimetlerle geri dönmüştür. İkinci ve üçüncü seferleri İmereti ile Samçe arasında meydana gelen anlaşmazlıktan yararlanarak yapmıştır.

Dördüncü akın ise 1472 yılında Osmanlılara karşı bir hazırlık mahiyetinde olup; Anadolu'ya karşı yeni bir taarruzun başlangıcı amacı ile yapılmıştır.⁶⁷

⁶⁵Asetinler de denen Osetler, Kuzey Kafkasya'nın orta bölümünde sıradağların kuzey ve güney yamaçlarına yerleşen bir kavimdir. Bulundukları bölge Osetya olarak anılmaktadır. Bkz., Abdullah Saydam, "Osetler", **TDVİslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.437 vd.

⁶⁶J. E. Woods, **Akkoyunlular**, s.165 vd.

⁶⁷WalterHinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, (nşr. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s.40.

4.2.3.2.1. Birinci Gürcistan Seferi (1458)

Uzun Hasan, Karakoyunlu Cihan Şah'tan Haziran 1457'de aldığı Erzincan'ın yönetimini amcasının oğlu Hurşid Bey'e vermiş⁶⁸ 1458 yılında başkent Amid'e gelerek Gürcistan seferinin hazırlıklarına başlamıştır. Ali Şeker'in oğlu Pir Ali'yi azad edip Cihan Şah'ın yanına göndermiş, böylelikle kendisi Gürcistan seferindeyken Kara-Koyunlular'dan gelebilecek herhangi bir saldırının önüne geçmek istemiştir. Daha sonra Karasu (Fırat) nehrini aşarak Tarmuk (Tarmuh) olarak da bilinmektedir. Murat suyu ile Tercan ovası arasında veya Erzincan'ın güneydoğusunda) yaylasına gelerek burada atlı kuvvet toplayıp ordusunu güçlendirmiştir.⁶⁹ Hazırlığını tamamlayan Uzun Hasan, 1458 yılında yönünü Gürcistan'a çevirmiştir. Durumu öğrenen Gürcüler'in bir kısmı kaçmış, bir kısmı da kalelerin sağlamlığına güvenerek yerlerini terk etmemişlerdir. İlerlemeye devam eden Ak-Koyunlu Türkmen ordusu, Tav İli⁷⁰'nin bugünkü Narman yakınlarında oldukça sağlam ve önemli merkezlerinden Samagar Kalesi⁷¹ önüne gelerek savaşa başlamıştır. Kale ahalisi, kalenin sağlamlığına güvendikleri için direnmeye başlamışlardır. Fakat Uzun Hasan vazgeçmeyerek kuşatmaya devam etmiştir. Uzun Hasan'ın dirayeti sonucunda kale fethedilmiştir.⁷²

Gürcülere karşı ilerleyişe devam eden Uzun Hasan, Etreker adlı bir köye gelerek, buradaki Gürcüleri esir almış ve pek çok ganimet elde etmiştir.⁷³ Gürcistan seferinde asıl hedefi Ahıska'yı fethetmek olan Uzun Hasan, güzergâhtaki birkaç kalenin alınmasıyla yetinmiştir. Çünkü Ahıska kuşatmasına başlarken, Osmanlı kışkırtması sonucunda Kemah ve Şebinkarahisar hâkimlerinin ayaklandıkları haberini almış ve geri

⁶⁸Faruk Sümer, "Uzun Hasan", TDV İslam Ansiklopedisi XLII, İstanbul 2012, s.262.

⁶⁹HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.382.

⁷⁰Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, İspir, Olur ilçeleri ile Artvin, Yusufeli, Şavşat'ı kapsayan yerdir. Bu bölgede Türk hâkimiyeti Sakalar ile başlamıştır. Bkz., Ahmet Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", **Turkish Studies III/1**, Erzincan 2008, s.121.

⁷¹"...İslam ordusu oradan geçip Hayber'den daha sağlam olan Samagar kalesine vardı ve savaşa girdi. Kale halkı, kalenin sağlamlığına duyduğu güven ve itimattan dolayı, 'Bu kale hiçbir devirde hiç kimsenin eline geçmemiştir. İslam, hiçbir zaman bu kale üzerinde fetih ve zaferle üstünlük kazanamamıştır. Kale almakta benzeri bulunmayan ve hedefteki ok gibi olan Emir Timur [378] bu kalenin ayağında oturmuş fakat her kapıdan giren tedbiri ile oranın kapısını açamamıştır. İskender-i Kara Yusuf da bir süre bu konuda düşünce geliştirmiş, bu amaca ulaşmak için fikir sahiplerinin zorluğu açan düşüncelerini öğrenmek için her tarafa adamlar göndermişti' diye bağırdı..." Bkz., TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.246 vd.

⁷²K. Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu", s.183 vd.

⁷³K. Paydaş, "Ak-Koyunlular", s.540.

dönmek zorunda kalmıştır.⁷⁴Böylece Atabek Yurdu'na 1458 yılında giren Uzun Hasan, Tiflis'e kadar akın düzenlemiş, altı kaleyi ele geçirdikten sonra, ganimetle Erzurum'a dönmüştür.⁷⁵ Ahıska'nın ele fethedilemediği⁷⁶ bu ilk sefer, Tiflis'in yağmalanıp altı Gürcü kalesinin alınmasıyla sonuçlanmıştır.⁷⁷

Ahıska'dan hareketle Şebinkarahisar ve Kemah kalelerinde isyan etmiş olan hâkimlerin üzerine yürümeye karar veren Uzun Hasan, Erzurum'a gelenince, Şehzade Sultan Halil'i, Halil-i Tavacı'yı, Emir Beğ'iSyhrab-ı Şeyh Hasan'ı ve Seyyid Mahmud-i Arabgir'i Kemah kuşatmasına göndermiştir. Sonuçta her iki isyan da bastırılarak kaleler ele geçirilmiştir.⁷⁸

4.2.3.2.2. İkinci Gürcistan Seferi (1463)

Müslüman Türklerin, Selçuklulardan itibaren doğu Hıristiyanlığı temsilcisi durumunda olan Gürcistan'a yaptığı seferler, Hıristiyan dünyasında ilgiyle takip ediliyor ve Türk nefreti şeklinde kroniklere geçirilerek nesiller boyu canlı tutuluyordu.

Batılı Hıristiyan devletler, doğu Hıristiyanlarını maddi ve manevi olarak korumaya çalışıyorlardı. O sebeple gücü ve fırsatı olan İtalyan, Alman ve Fransızlar Tiflis'i görmek ve destek olmak amacıyla bir biri ardına Gürcistan'a gidiyorlardı. Bundan dolayı Hıristiyanlık ekseninde hareket eden Avrupa ülkeleri ile Gürcistan'ın ilişkileri devam ediyordu.

Osmanlıların 1453'te İstanbul'u fethedip, 1461'de de Pontus Rum Devleti'ne son vermesi, Hem Akkoyunlularla Karadeniz sınırdaşlığı,⁷⁹ hem de Gürcistan ile coğrafi yakınlık sağladı. Böylece Gürcistan'ın Batı Avrupa ile olan bağları da kopmuş oldu. O sebeple XV. yüzyılın ikinci yarısında Gürcü Krallığı için endişe verici bir süreç başladı. Üstelik Türkmenlerin düzenlediği akınlar da bu tehdidi daha çok artırdı.⁸⁰

⁷⁴J. E. Woods, **Akkoyunlular**, s.166 vd.

⁷⁵F. Kırzioğlu, **Kars**, s.491.

⁷⁶J. E. Woods, **Akkoyunlular**, s.165 vd.

⁷⁷F. Sümer, "*Uzun Hasan*", s.262.

⁷⁸K. Paydaş, "*Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu*", s.183 vd.;TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.246 vd.

⁷⁹Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan da dedesi Karayülük Osman Bey gibi Komnenler'den bir kızla (Despina Hatun / Teodora) evlenmişti. Oğullarından Maksud'un Trabzonlu bu prenesten doğduğu söylenir. Osmanlılara karşı ittifak kurabileceği en büyük güç Pontus Rum Devleti'ydi. Fakat 865'te (1461) Fâtiş Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethedip Komnenler'in saltanatına son vermesini engelleyemedi. Bkz.,F. Sümer, "*Uzun Hasan*", s.262.

⁸⁰Fahrettin Çiloğlu, **Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi**, İstanbul 1993, s.55.

Ak-Koyunlu Uzun Hasan'ın 1463 yılındaki ikinci Gürcistan seferini gerçekleştirmesine zemin hazırlayan iki sebepten biri Türkmen akınlarıdır. Diğer de kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yaşayan Gürcüler'in, parçalanmış bir yapı arz etmesidir.⁸¹

Gürcü Kralı VIII. Giorgi'nin güneyde Kartlis-Keli'den (Erzurum kuzeyindeki Gürcü Boğazı), kuzeyde Taş-is-Kari'ye (Azgur'un kuzeydoğusundaki Kür üzerinde Taş Kapı Bedre Boğazı) kadar hâkim olması, yerel hâkimlerin itirazına sebep olmuştu. Kralın Ahıska merkezli Caklı/PoskovluAtabekler'den Akboğa'nın amcası oğlu II. Kvarkavre Bey'den (1451-1466) vergi istemesi ise bardağı taşıran damla oldu. Aralarında ittifak kurarak İmeret Beyi Bagrat, Sıvanlar EristavıGelovan, Güril/GuryaEristavıVardanoğluKakhaber, Megrel/Mingirel ile Odiş Hâkimi DadyanLibarit, Abkazalar ve Ciket (Çerkes) Kralı Şirvanşahoğlu/Şarvaşidze, Gürcü Kralı VIII. Giorgi'yi 1462 yılında, Kutayis'in güneydoğusunda yer alan Çikhori Köyü civarında bozguna uğrattılar. Bu zafer üzerine BagratKütayis taç giyerek, İmeret/Açıkbaş Krallığı'nı kurmuştur.⁸²

Eristavlar karşısında aldığı yenilgiden dolayı güç ve saygınlık kaybetmiş olan Gürcü Kralı Bagratlı VIII. Giorgi'nin, vergi almak için sıkıştırdığı Atabek II. Kvarkvare, Açıkbaş/İmeret'e kaçmış ve Uzun Hasan'a elçi göndererek yardım istemiştir. Bu arada Gürcistan askerlerinin Atabek Yurdu'nu işgal edip, halkı vergi vermeye zorlaması, halkın da Akkoyunluları bir kurtarıcı gibi görmesine sebep olmuştur. Gürcüler'in kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak 1463 yılında II. Gürcistan seferini gerçekleştirmek üzere Gileklioymağında Derviş Beğ ile TemürBeğ idaresinde bir ordu gönderen Uzun Hasan, Göle, Ardahan, Ahıska bölgeleri ile Çoruk boyunu Kral VIII. Giorgi'nin baskısından kurtarmıştır. Atabek Kvarkvare'yi Ahıska'da hükümetin başına getirerek, Akkoyunlulara tâbi kılmıştır.⁸³

4.2.3.2.3. Üçüncü Gürcistan Seferi (1466)

Akkoyunlular'ın yardımıyla Gürcistan birliğinden ayrılan Atabekler'intâbiyeti çok uzun sürmemiş ve Uzun Hasan, 1466 yılında üçüncü Gürcistan seferini düzenlemek mecburiyetinde kalmıştır. Ahıska, Ardahan üzerine varacakken, Akkoyunlular'ın

⁸¹K. Paydaş, "*Ak-Koyunlular*", s.540.

⁸²W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.119 vd.

⁸³F. Kırzioğlu, *Kars*, s.491 vd;.

içerisinde meydana gelen karışıklık sebebiyle, Uzun Hasan geri dönmüştür. Bu üçüncü sefer sırasında Atabek II. Kvarkvare ölmüş, yerine oğlu Bahadır Bey (1466-1475) geçmiştir.⁸⁴

Uzun Hasan, Karakoyunlular'a çok yakın olan Çoruk - Kür boylarına 1458, 1463, 1466 yıllarında akınlar düzenleyerek Osmanlı ve Karakoyunlu topraklarına göz koyduğunu göstermiştir.⁸⁵ Nitekim Osmanlılar ile savaşmadan önce Gürcistan'a sağlam bir şekilde yerleşmesi ve bu arada arkasını emniyete alabilmek için de III. Gürcistan seferinden hemen sonra Karakoyunluları ortadan kaldırması gerekiyordu.

4.2.3.2.3.1. Karakoyunlu Cihan Şah'ın Ortadan Kaldırılması

Gürcistan'a düzenlemiş olduğu akınlarla hem Osmanlı Devleti'ne hem de Karakoyunlular'a gözdağı veren Uzun Hasan, Karakoyunlulara son verip, topraklarını da ülkesine katmak istiyordu. Cihan Şah'ın Tebriz'den hareket edip, Murat boyunda ilerlemesi ona beklediği fırsatı verdi. Cihan Şah'ı karşılamak için acilen Diyarbakır'dan ordusu ile yola çıktı. İki Türkmen ordusu 30 Ekim 1467 tarihinde Çapakçur'da savaşa başladı. Ordusunun bozulmaya başladığını gören Cihan Şah, Kiğı'ya doğru çekilmek zorunda kaldı.⁸⁶

Takip eden Akkoyunlu ordusunun 11 Kasım 1467 tarihinde düzenlediği baskında Cihan Şah ile oğlu Şehzade Mehmed öldürülürken, diğer oğlu Şehzade Yusuf kör edildi ve pek çok emir de esir düştü. Uzun Hasan, Cihan Şah'ın kafasını Timurlu hükümdarı Ebu Said'e,⁸⁷ Şehzade Mehmed'inkini ve divan reisi Rüstem Dabırsal'ın kellelerini de Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'e göndermiştir. Daha sonra Cihan Şah'ın cenazesi 20 Kasım 1467 tarihinde Tebriz'de defnedilmiştir.⁸⁸

Bu zafer ile Karakoyunlu topraklarına el koyan Uzun Hasan, sıradaki rakipleri Osmanlı ve Timurluların maneviyatını kırmak istemiştir. Cihan Şah'ın ölümü üzerine devleti toparlamaya çalışan bazı Karakoyunlu beyleri, Hasan Ali Mirza'yı Tebriz'e götürüp

⁸⁴F. Kırzioğlu, **Kars**, s.492.

⁸⁵WalterHinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s.119 vd.

⁸⁶F. Kırzioğlu, **Kars**, s.493 vd.

⁸⁷"...Padişahın kellesini, feleğin yuva yaptığı padişahın eşğine getirdi. Padişahın emri, cesedin gösterilmesi şeklinde çıktı. Bedeni de istedi. O, getirdi. Taniyanlar gelip onun gerçek belirtilerini ve işaretlerini buldular. Durumu dergâhın kullarına ilân ettiler. Kelleyi, Horasan tarafına, Sultan Ebu Said'in tahtının ayağına, bedenini Kara Yusuf'un mezarına gönderdiler...", Cihan Şah'ın ölümü anlatılmıştır. Bkz.,TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.277.

⁸⁸WalterHinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s.44.

şahlığını ilan ile Uzun Hasan'a karşı teşvik etmişlerdir. Hasan Ali (1467-1469) ise kendisini tahta geçirenlerden birçoğunu öldürüp akıl dışı hareketlerde bulunmuş, hazineyi gelişi güzel dağıtmaya başlamıştır. Bütün bu dengesizlikler devam ederken 1468'de Merend savaşında Uzun Hasan'a yenilerek Berde'ye kaçmıştır. Böylece Çıldır Atabekleri ülkesi olan Ardahan, Ahıska, Posof, Cavak, Çoruk Boyları da Uzun Hasan'a bağlanıp vergi vermeye başlamıştır.

Uzun Hasan, güz bastırdığı için Tebriz'e gitmeden, ordusuyla Karabağ'da kışlamaya gitmiştir. Bu sırada babasının intikamını almak için uğraşan Karakoyunlu Hasan Ali'nin kışkırtma ve vaadleri ile hareket eden Ebu Said, 1468 yılı sonlarında Herat'tan çıkarak Tebriz'e Uzun Hasan'ın üzerine yürümüştür. Ancak ordusu yorgunluk ve dirlik sıkıntısı içerisindeydi. Uzun Hasan ise gerek gücünü toparlayamamış olmanın endişesi gerekse de boy asabiyeti gereği Timurlulara duyduğu saygı sebebiyle savaştan kaçınmaya gayret etmiştir. Ebu Said'e elçiler yollayıp *"Yüz yıldır kendi soyunun Timur soyuna illik ve kulluk ettiğini hatırlatarak Ebu Said'in bütün buyruklarını yerine getireceğini taahhüt etmiş"* fakat Ebu Said buna aldırmayarak ilerlemesine devam etmiştir.⁸⁹ Hatta ordusuyla Karabağ'da kışlamaya kalkınca, yollar Uzun Hasan tarafından kesilmiş ve orduda kıtlık başlamıştır. Hal böyle olunca Ebu Said barış dilemiş ancak bu sefer de Uzun Hasan kabul etmemiştir. Muğan çölünde 1468 yılında Ebu Said'in ordusunu yenen Uzun Hasan, Şirvan'da Mahmudâbâd yanında yaptığı savaşı da kazanmış ve 28 Ocak 1469 tarihinde Ebu Said'i tutsak etmiştir.⁹⁰ Her şeye rağmen onu öldürmek istememiş ve Timurlulardan Baysungur Mirza oğlu Yadigâr Muhammed'e teslim etmiştir. Neticede 7 Şubat 1469 tarihinde idam ettirilmiştir. Hemedan'da bulunan Hasan Ali ise bir süre takip edilmiş ancak iki ay sonra orda intihar etmiştir. Böylece Karakoyunlu ülkesi 1469 yılında Akkoyunlular'ın hâkimiyetine girmiştir.

4.2.3.2.4. Dördüncü Gürcistan Seferi (1472)

Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular'ın sınırları doğuda Herat'tan, batıda Fırat kıyılarına, kuzeyde Kafkas dağlarından, güneyde Basra Körfezi ve Umman Denizi

⁸⁹Sultan Ebu Said'in Uzun Hasan'a bitiği ve onun sergilediği tutum hakkında bkz., Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarluk ve Bitikler*, Ankara 1940, s.119 vd, 131 vd.

⁹⁰F. Kırzioğlu, *Kars*, s.493.

kıyılarına kadar ulaşmıştır. Hâkimiyet alanın genişlemesi ile kuvvetine güvenen Uzun Hasan daha önce de kazanmış olduğu zaferlerle Osmanlı Devleti'ne mesaj vermiştir. Konya'nın İstanbul'a bağlanmasıyla Uzun Hasan'ın yanına kaçıp gelen Karamanoğlu beylerinden PîrAhmed ile Kasım'a ordu verip Konya'ya Osmanlılar ile çarpışmaya göndermiştir. Daha sonra ise veziri Ömer Bey'i ve amcasının oğlu Yusufça Mirza'yı 1472 yılında bir ordu ile Osmanlılar'ın Tokat, Kayseri gibi Yeşilırmak ve Kızılırmak bölgelerine göndermiştir. Uzun Hasan, 1472 baharında Anadolu'ya bir ordu gönderdikten sonra, Kür ve Çoruk boylarını da kesin suretle Tebriz'e bağlamak istemiştir. Böylelikle, Osmanlı'ya karşı mücadeleye girmeden önce bulunduğu topraklarda güvenliği sağlamayı amaçlamıştır. Bundan dolayı 1472 yılında dördüncü Gürcistan seferini düzenlemiştir.⁹¹

Uzun Hasan, önce Samtzhke/Samçe'ye girmiş, başta Alskur olmak üzere bütün bölgeyi yağmalamış⁹² burada birçok papaz ve rahibi etkisiz hale getirdikten sonra Tiflis'i ele geçirmiştir.⁹³ Gürcistan hâkimi Bagrat'ın elinden aldığı Tiflis'i büyük emirlerden Sufî Halil Bey'e ikta olarak tevcih etmiş, buranın idaresini de Konstantin ve Aleksandre adlarındaki Gürcü beylerine vermiştir. Bu sefer sırasında pek çok kaleyi fetheden Uzun Hasan, muzaffer bir şekilde Tebriz'e dönmek üzere yola çıkmıştır.⁹⁴

Kazandığı başarıların gururuna kapılan Akkoyunlu Hasan Padişah, kendisinin yenilmez bir hükümdar olduğuna inanmıştı. En ciddi rakip olarak da Osmanlılar'ı görüyordu. Zira Akkoyunlular'la akrabalık bağı bulunan Trabzon Rum Devleti'nin Fâtih Sultan Mehmed tarafından ortadan kaldırılmasını hazmedememişti. Hatta annesi Saray Hatun'u araya koyup diplomatik girişimde dahi bulunmuştu.⁹⁵ Osmanlıları yenip saf dışı bırakmadığı sürece cihan hükümdarı olamayacaktı. O sebeple Karakoyunluları ortadan kaldırmış, Gürcistan ve kuzeydoğu Anadolu'yu kontrol altına almış ve gücünü toplayarak Osmanlıların karşısına dikilmiştir.

⁹¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.494 vd.

⁹²F. Sümer, "Uzun Hasan", s.264.

⁹³K. Paydaş, "Ak-Koyunlular'ın", s.541.

⁹⁴Müneccimbaşı'ndan sefer hakkında; "...Hasan Beğ, daha sonra 877(1472) yılında Gürcistan'a yönelerek bu ülkeyi yağmalayıp tahrip etti. Çok sayıda kaleyi fethetti. Sonunda Kral Bagrati, cizye ödemeyi kabul etti. Aleksandr ve Konstantin gibi bazı hükümdarlarına itaat ettiler. Kral Bagrati kendisine isyan edince Hasan Beğ onun elindeki bütün kaleleri alarak Kostantin ve Aleksandr'a teslim etti. Orduyu Gürcü ülkesine yayıp dağıttı. Onlar da çok sayıda insanı esir edip ona getirdiler. O, saltanat merkezi olan Tebriz'e muzaffer bir şekilde geri döndü. Tiflis'i Emir-i a'zam Sufî Halil Beğ'e ikta olarak verdi. Bu sınır bölgenin yönetimini de ona havale etti..." şeklinde aktarılan bilgi için bkz., TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s.368.

⁹⁵F. Sümer, "Uzun Hasan", s.264.

Akkoyunlular ile Osmanlılar arasında 11 Ağustos 1473 tarihinde cereyan eden ve Akkoyunluların ağır yenilgisi ile sonuçlanan Otlukbeli savaşı, bölge tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak bu çalışmanın sınırları dışındadır. O sebeple konu bütünlüğü açısından önemine dikkat çekilerek Uzun Hasan'ın V. Gürcistan Seferine geçilecektir.

4.2.3.2.4. Beşinci Gürcistan Seferi (1477)

Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet arasında 1473 yılında yapılan Otlukbeli Savaşı⁹⁶ sonucunda ağır yenilgi almış olan Uzun hasan büyük bir itibar kaybına uğramıştır. Akkoyunluların eski güçlerini toparlamada büyük zorluk çektikleri sırada, on iki imam sevgisinin sağlayabileceği güçten yararlanarak Erdebil'deki Şeyh Safiyüddin tekkesinde toplanan Karakoyunlular da Akkoyunlular'ı içten içe yıkmaya çalışarak şeyhlerin oğullarını Tebriz'de şahlığa geçirmeye çalışmışlardır.⁹⁷ Karakoyunluların, Akkoyunlulara karşı giriştikleri güç mücadelesine mezhebi bir renk vermeye çalıştıkları⁹⁸ görülmektedir.⁹⁹

Öte yandan Atabekler ülkesinde Bahadır Bey ve Tiflis ile Kütayis, Açıkbaş, İmeret'te Bagratlılar Akkoyunlular'a karşı başkaldırıp; Tebriz'e ödenmesi gereken vergiyi vermemişlerdir.¹⁰⁰ Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet arasında yapılan Otlukbeli Savaşı sonucunda ağır yenilgi almış olan Uzun Hasan, eski saygınlığını kazanabilmek için hükmetmiş olduğu memleketlerden asker toplayarak son Gürcistan seferine çıkmıştır.¹⁰¹

İsyancıları ürkütmemek için Osmanlı üzerine sefere çıktığını yayarak, yaklaşık 20.000 atlı ve 6.000 yardımcı kuvvetle kuzeybatıya hareket etmiştir. Karadeniz yönünde yedi gün süren yürüyüşün ardından doğuya saparak Aras boyundan kuzeye dönüp Tiflis'e

⁹⁶Fatih Sultan Mehmed'in Anadolu'nun birliğini hedeflemesi amacıyla, Osmanlı Devleti ile Akkoyunlular arasında Tercan yakındalarında meydana gelen savaş. Bkz., Erhan Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.4 vd.

⁹⁷F. Kırzioğlu, **Kars**, s.496 vd.

⁹⁸Akkoyunlu ve Karakoyunluların mezhepleri hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır fakat Akkoyunluların Sünni, Karakoyunlular'ın ise Şii hatta Bâtini olduklarına dair görüşler bulunmaktadır. Mezhep çatışmaları adı altında siyasi güç çatışmalarının olduğu da görülmektedir. **HASAN-I RUMLU, Ahşenü't-Tevârih**, s.1.

⁹⁹Hasan Akyol, **Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri**, Ankara 2004, s.22.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁰⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.496 vd.

¹⁰¹H. Akyol, **Akkoyunlu-Karakoyunlu**, s.22.

varmıştır. Loru, Tomanis, Şamşulde bölgelerinde küçük çaplı direnmeler olsa da seferin gidişatına engel teşkil etmemiş, Gürcistan vilayetlerinin çoğu fethedilmiştir. Uzun Hasan, daha sonra ordugâhını, Tiflis'in kuzeybatısından Daryal önünden gelen Kisan suyunun Kür'e kavuşacağı yerdeki düzlük Mukharan'da kurmuştur. Kakhet prensi I. Giorgi hediyeler ve köleler sunarak, Bagrat ve SamçkheAtabekiKvarkvare ise 16.000 duka vergi ödemek şartıyla itaatlerini bildirmişlerdir.¹⁰²Bu seferin ardından Gürcü esirlerini de Tebriz'e götüren Uzun Hasan, orada hastalanarak 6 Ocak 1478 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰³

4.2.4. Yakup Bey Döneminde (1478-1490) Ardahan ve Çevresi

Uzun Hasan'ın ölümü ardından başa geçen oğlu Yakup Bey, devlet sınırlarını koruyarak, Memluk Sultanı Kayıt Bay'ın ordusunu 1482 yılında bozguna uğratmıştır. Bu sırada Ardahan, Ahıska, Artvin bölgelerinin hâkimi Atabeklerin başında Bahadır'ın kardeşi Menuçehr/Manuçar Bey (1475/1487) bulunmaktaydı.¹⁰⁴

Kendisine karşı isyan eden Bayındır Bey üzerine yürüyen Yakup Bey Kum ve Save taraflarına gelmiş fakat Bayındır Bey savaştan kaçmıştır. Kum yaylağından Tebriz'e dönen Yakup Bey Gürcistan hâkimi Korkora/Karkara'nın¹⁰⁵ edepsizliği üzerine Diyarbakır ve Azerbaycan'dan asker toplayarak Üç Kilise (Eçmiyadzin) yolundan Gürcistan'a yürümüştür. Ahıska'ya kadar bütün vilayetleri ele geçirerek, Ahıska'da bulunan manastır, kilise ve kaleyi kuşatmıştır.¹⁰⁶ 1486 yılında da ilk defa top kullanarak Ahıska'yı ve Hatun Kalesi'ni almıştır.¹⁰⁷ Azgur, Ahılkelek şehir ve kalelerini de ele

¹⁰²F. Kırzioğlu, **Kars**, s.496 vd.

¹⁰³F. Sümer, "*Uzun Hasan*", s.263; H. Akyol, **Akkoyunlu-Karakoyunlu**, s.22.

¹⁰⁴F. Kırzioğlu, **Kars**, s.497.

¹⁰⁵Giovanni Maria Angiolello, **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar**, (nşr. T. Gündüz), İstanbul 2017, s.66 vd.

¹⁰⁶M. Behramnejad, **Karakoyunlular Akkoyunlular**, s.116 vd.

¹⁰⁷F. Sümer, "*Akkoyunlular*", s.271; Hasan Rumlu, Yakup Bey'in Gürcistan seferini ve Ahıska'nın alınışını; "...Bu yılda Yakub Padişah kalabalık bir ordu ve sınırsız bir topluluk ile Gürcistan vilayetine hareket etti. Oruç ayında İslam orduları, kâfirlerin beldelerinden Kuban'a girdiler. Sonra Ahıska havalisine girdiler. O diyarın kalesini merkez gibi kuşattılar. Zafer mutluluğu taşıyan askerler, top darbesiyle kalenin burçlarını yıkınca kâfirler demir aletleriyle hemen tamir ettiler. O sırada kalenin deposuna ateş düştü ve hisarın büyük bir kısmını yaktı. O zaman yiğit Türkmenler ve cesaret gösteren erler, yiğitlik siperlerini başlarına çekip kaleye saldırdılar. Kalenin duvarlarına merdiven koyup burcun üzerine çıktılar. Kâfirler, o durumu görünce perişan olup sıkıntıya düşerek kendilerini bin bir zorlukla kalenin hazinesine (narin) attılar. Sonunda burçtan aşağı indiler. Müslüman olanlara can güvenliği verilip, imana gelmeyenler ise, yokluk diyarını boyladı..." şeklinde kaydetmiştir. Bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.577 vd.

geçiren Yakup Bey, bağımsız hareket etmeye başlayan ve Gürcü kaynaklarında *Sa-Atabago* şeklinde adlandırılan Atabeg Yurdu'na büyük bir darbe vurmuştur.¹⁰⁸

4.2.5. Akkoyunlular'ın Zayıflaması ve Erdebil Tekkesi'nin Güç Kazanması

Erdebil'e yerleşen Şeyh Haydar, (1459-88) dayısı Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Begüm ile evlenmiş, Kızılbaş Karakoyunlu Türkmenlerinin mezhebini kullanarak Türkmenlerin gücünden yararlanmayı amaçlamıştır. Akkoyunlu Devleti için tehlike arz etmeye başlayan Şeyh Haydar'ın,¹⁰⁹ müritlerine giydirdiği Heyderî Tacı, Akkoyunlu Yakup Haydarî Padişah tarafından yasaklanmış, 1483 yılında Sultan Yakup'tan izin alıp, Erdebil'den Dağıstan'a giderek yağmaya başlayan Şeyh Haydar, elde ettiği ganimeti silaha çevirmeyi başarmıştır. Annesi Hatice Begüm'ün vasıtasıyla Sultan Yakup'tan 1488 yılında Çerkes seferi için yeni bir izin alan Şeyh Haydar, Şirvan'a girerek babasının intikamını almak amacıyla Şamahı şehrini soydurup, Şirvan hâkimi Ferruh Yesar'ın sığındığı Gülistan Kalesi'ni kuşatmıştır. Dayısı Sultan Yakup'a karşı sefer düzenlemeyeceğine dair and içtiği halde, buna uymayınca, Ferruh Yesar Sultan'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Biçenoğlu Süleyman Bey idaresinde bir Akkoyunlu ordusu Şirvan'a hareket etmiştir. Dağıstan'a geçmek için Demirkapı/Derbend'i zorlayan Kızılbaşlar ile Akkoyunlular bu şehrin kuzeyinde 9 Temmuz 1488 tarihinde karşı karşıya gelmişlerdir. Savaşın ardından Şeyh Haydar ölmüş, içlerinde İsmail'in de olduğu üç oğlu Erdebil'den Fars eyaletindeki İstahr Kalesi'ne sürülmüştür. Son büyük Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup 24 Aralık 1490 tarihinde vefat edince, büyük bir taht mücadelesi başlamıştır. Akkoyunlu büyükleri 1492 yılında Rüstem Mirza'yı tahta geçirmiş ancak kardeşi Baysungur taht mücadelesinden vazgeçmemiştir. Bunun üzerine Rüstem Mirza, başsız kalan Kızılbaşlardan faydalanmış, Şeyh Haydar'ın büyük oğlu Sultan Ali ve anaları Tebriz'e getirilmiştir.¹¹⁰ Silahlandırılan Kızılbaşlar, Şirvan'da

¹⁰⁸Kemal Taşçı, "Ahıska Bölgesinin Türkleşmesine Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinin Gürcistan Siyasetinin Etkisi", *Erzincan Üniversitesi Dünya Ahıska Türkleri Birliği 11-12-13 Mayıs 2017 Erzincan Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu II*, Erzincan 2017, s.608.

¹⁰⁹F. Sümer, "Akkoyunlular", s.271.

¹¹⁰"...Mirza Baysungur Şirvan'a varınca Şirvan padişahı Ferruh Yesar, yiğitlerinden 12 bin kişiyi onun yanına katıp Azerbaycan tarafına gönderdi. Bu haber Rüstem Padişah'a ulaşınca o, o ocağın sufilerini ve müritlerini toplayıp Baysungur'un hayat damarını kessinler diye Sultan Ali Padişah'la şanı İskender gibi olan hakani Aybe Sultan'la birlikte Şirvan'a göndermeyi uygun gördü. Baysungur Mirza'nın harekete geçtiği anlaşıldıca soyu yüce şehzadeleri kaleden çıkartıp Tebriz'e çağırırdı. Onlara çok miktarda nakit gönderdi. Şirvan'a hâkim olmaya hazır olmalarını istedi. Bu haber etrafa ulaştığı zaman kısa bir sürede Rum ve Suriye sufilerinden 12 bin kişi, zafer işaretli

bulunan Baysungur'u yenilgiye uğratmış, bir yandan da güç kazanmaya başlamışlardır. Rüstem Mirza, Sultan Ali'nin Erdebil'e giderek şeyhlik postuna oturmasına izin vermiş fakat bu durumdan pişman olmuş ve 1493 yılında Şeyh Sultan Ali'yi Hoy'a getirtip gözetim altında tutmuştur. O da Ali kardeşi İsmail'i yedi sadık müridi ile Erdebil'e yollayarak güvence altına almıştır.¹¹¹

4.3. SAFEVİLER DÖNEMİNDE ARDAHAN

Timurluların son hükümdarı Hüseyin Mirza Baykara'nın ölümünden sonra,¹¹² Horasan'da büyük bir otorite boşluğu meydana gelmiş ve siyasi karmaşa yaşanmıştır. Batıda Akkoyunlular; Fars, Kafkasya'nın bazı kısımları ve Azerbaycan'da bulunurken, Akoyunlular tarafından tayin edilen Şirvanşahlar; Şirvan, Şeki ve Albanya'nın bir kesimi de dâhil olmak üzere Derbent'e kadar olan sahaya hâkimdiler. Gürcü emirler kendi içlerinde sorunlar yaşarken; Horasan'da daha çok bağımsız beylikler bulunmaktaydı. Safevilerin hâkimiyet kurma aşamasında en çok bunlarla uğraştığı görülmektedir.¹¹³

Kafkasya, Asya'dan Avrupa'ya uzanan yolların kesişme noktasında bulunduğundan dolayı tarih boyunca mücadele sahası olmuştur. Bu mücadelelerin XV. yüzyıl ve sonrasındaki taraflarından biri de Osmanlı Devleti'dir. II. Mehmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında Sohum'a düzenlenen seferle Kafkasya'da ilk kez kendini hissettiren Osmanlılar, 1461'de Trabzon'un fethi ve sonra 1473'te Otlukbeli'nde Akkoyunluların yenilgiye uğraması sonucunda varlığını daha fazla hissettirmiştir. Ak-Koyunluların tarih sahnesinden kalkmasının ardından Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin doğudaki yeni rakibi Safevi Devleti olmuştur. Azerbaycan merkezli kurulan Safevi Devleti, Gürcistan'ın doğusu ile Şirvan ve Dağıstan'a hâkim olmak suretiyle, Kafkasya'nın önemli bir kısmını elinde tutmaktaydı. Bunun yanında Karadeniz kıyılarına ve Anadolu'ya kadar sınırlarını yaymayı hedeflemiştir. Gürcistan'ın batısında Osmanlı

bayrakların gölgesinde toplandı. Ondan sonra Aybe Sultan'la birlikte Mirza Baysungur'la Şirvan padişahını kovmak için hareket ettiler. Kür ırmağı sahiline vardıkları zaman ikamet yükünü oraya bıraktılar. Diğer taraftan Mirza Baysungur, korkusuz kişilerden bir topluluk ile onların geçişini önledi... " Bkz., HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, s.600 vd.

¹¹¹F. Kırzioğlu, **Kars**, s.497 vd.

¹¹²Bkz., Hamid Algar, Ali Alparslan, "*Hüseyin Baykara*", **TDV İslam Ansiklopedisi XVIII**, İstanbul 1998, s.530 vd.

¹¹³ABDÜLLATİF KAZVİNİ, **Safevi Tarihi**, (nşr. H. Mohemmednejad), Ankara 2011, s.7 vd

egemenliği yayılırken, Safevi kontrolünde yer alan Kartlı ve Kakheti hâkimleri ise siyasi tercihlerini her fırsatta Osmanlı Devleti'nden yana kullanmışlardır.¹¹⁴

Tebriz'de 1501 yılında Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail kendisini Şiiilerin koruyucusu ve Akkoyunlu Devleti'nin varisi ilan ederek Güney Kafkasya, Anadolu ve Irak-ı Acem'e doğru genişlemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin de doğuya genişlemesi, iki devlet arasında iki yüz yıl sürecek yeni çatışmaların başlamasına sebep olmuştur. Güney Kafkasya'nın iki devlet açısından da önemli olmasının sebebi, Safeviler için bir uç bölge ve karakol iken Osmanlıların Hazar Havzasına açılarak, Sünni Şirvan ve Türkistan beylikleriyle ilişki kurmasını sağlayan bir kara boğazı niteliği taşımasıdır.¹¹⁵

4.3.1. Şah İsmail Döneminde Ardahan

4.3.1.1. Şah İsmail'in (1501-1524) Kafkas ve Horasan Siyaseti

Azerbaycan ve Horasan'da devlet kurmak isteyen Şah İsmail(1501-24), kendisini Akkoyunluların varisi olarak düşündüğü için topraklarına da hâkim olmak istemiştir.¹¹⁶ Bu düşünceler doğrultusunda Erzincan tarafına gitmeyi kararlaştıran Şah İsmail, 1500 yılında Aras Nehri vadilerini takiben Kağızman ve Erzurum'dan geçip Tercan'a varıp

¹¹⁴Özer Küpeli, "Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi", **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi I/1**, İzmir 2015, s.96.

¹¹⁵Doğan Yörük, Elvin Valiyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Nüfuzunun Gürcü Kral ve Prenslarının Din Değiştirmeleri Üzerine Etkisi", **Osmanlı Araştırmaları-2 Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri**, Konya 2018, s.80 vd.

¹¹⁶Annesi Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Halime Begüm, babası ise Safevi tarikatının şeyhi Haydar olan Şah İsmail 1487 yılında Erdebil'de doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer Bahadır el-Hüseyni unvanıyla anılmaktadır. İran'da Şiiliği resmi ideoloji haline getirmiştir. Akkoyunlu Rüstem Bey'in 1498 yılında vefat etmesi üzerine, İran kargaşaya sürüklenmiştir. Akkoyunlu ülkesi Murad Bey ile Elvend Bey arasında paylaşılmış, Azerbaycan ve Diyarbakır Elvend Bey'in, Irak-ı Arab, Fars ve diğer yerler Murad Bey'in hâkimiyetine geçmiştir. İran'da yaşanan bu kargaşayı fırsat bilen Kızılbaş reisleri Şah İsmail'i ön plana çıkarmışlardır. On üç yaşında Gilan'dan ayrılıp Erdebil'e giden İsmail, müridleri ile ilgilenmiştir. Erdebil hâkimi Cekirli Ali Bey'in baskısı üzerine Şah İsmail 1500 yılında Karabağ'a gelmiştir. Bkz., Tufan Gündüz, "Şah İsmail", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.253 vd; Burada kendisine katılan yedi bin kişilik kuvvetle Gökçe Deniz kenarına gelen Şah İsmail, Karakoyunlu Devletini canlandırmaya çalışan Sultan Hüseyin Barani'ye yakalanmamak için adamlarıyla Sa'dÇukuru'na gelmiştir. Birkaç gün dinlendikten sonra kendi etrafında toplananların dışında Azerbaycan, Güney Anadolu ve Şam'dan gelecek olan müritlerini beklemiştir. Bkz., RUMLU HASAN, (Ahsenü't-Tevârih); **Şah İsmail Tarihi**, (nşr. C. Cevan), Ankara 2004, s. 51 vd; Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1998, s.143; Hasan Geyikoğlu, "Şah İsmail'in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve AkkoyunlularlaŞerur Muharebesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 33**, Erzurum 2007, s.219; Enver Konukçu, **Selçukludan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992, s.135;

Sarıkaya yaylağında konaklamıştır. Oradan Şirvan'a yönelmiştir.¹¹⁷ Şemahı'da Şirvan hâkimi Ferruh Yesar'ı, 1501 yılında mağlup ederek öldürmüştür. Şah İsmail büyük ve kanlı bir savaşın ardından babası ve dedesinin intikamını almış, Şamahı'ya geri dönerek, burada tahta oturmuş, kenidisiniseydler, gaziler ve reisler karşılamıştır.¹¹⁸

1502 yılında Nahçıvan batısındaki Şerur'da meydana gelen Akkoyunlu-Safevi savaşında Elvend Mirza'nın yönettiği Akkoyunlu ordusu mağlup olmuştur. Elvend Mirza perişan bir halde Aras boylarını takiben Erzincan tarafına gitmiştir.¹¹⁹ Onu takiben önce Erzincan'a, oradan Tebrize gelmiştir. Elvend Bey'den sonra Horasan hâkimiyeti için 1503 yılında Hemedan yakınında Alma Kulağı denilen yerde Akkoyunlu

¹¹⁷Müridlerini ve taraftarlarını toplayan Şah İsmail, bundan sonra ne yapacakları konusunu görüşmüşlerdir. Adamlarının bir kısmı Erzincan'da bir kısmı ise Sa'd Çukuru'nda kışlamayı teklif etmiştir. Adamlarından bir kısmı ise Gürcistan Karkara/Gargara Savaşına gitmenin daha uygun olacağını söylemişlerdir. Bunun üzerine Şah, istihareye yatarak Ma'sum İmamların (on iki imam kastedilmektedir. Bkz. Hamid Algar, "*Çardeh Ma'sum-i Pak*", **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.227.) ruhlarının buyurduğunu uygulamaya karar vermiştir. Ertesi gün, devlet adamlarını yanına çağıran Şah, "Akşam din İmamlarının ki hepsine selam olsun, temiz ruhlarından, Şirvan yönüne gitmenin daha doğru olacağını bizim için kesinleştirdi" diyerek, Erzincan'dan Şirvan'a doğru hareket etmiştir. Pasin'e varınca, Hulefa Bey'i Gürcistan'a, İlyas Bey'i de Kağızman'dan doğudaki Menteş Kalesi'ni ele geçirmek için görevlendirmiştir. Bayram Bey Karamanlu'ya da buyruk vererek, öncü olarak Kür Irmağı kıyısına giderek Koyun Geçidi'nden geçmesini söylemiştir. Bayram Bey ordunun buradan geçemeyeceğini söylemesi üzerine, Şah, atını suya doğru yönlendirmiş ve askerleriyle birlikte suyu geçmiştir. Şemahı'ya gelen Şah, Şirvanşah Ferruhyesar'ın da Cebani'ye yaklaştığını öğrenmiş ve yedi bin kişilik ordusunu savaşa hazırlamaya başlamıştır. Diğer yandan, yirmi bin atlı ve altı bin piyadeden oluşan Ferruhyessar'ın ordusu da savaş düzenine girmiştir. Meydana gelen savaşta Şirvan hâkimi Ferruh Yesar, 1501 yılında mağlup edilerek öldürülmüştür. Bkz., RUMLU HASAN, A.T, s. 51 vd; F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s.143; H.Geyikoğlu, "*Şerur Muharebesi*", s.219; E. Konukçu, **Erzurum**, s.135;

¹¹⁸Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Dövleti**, Bakü 2006, s.231.

¹¹⁹Şirvanşahları mağlubiyete uğrattıktan sonra Bakü Kalesi'ni ele geçiren Şah İsmail, 1501 yılında Gülistan Kalesi'ni kuşatmıştır. Zafer kazanan Şah, daha da kuvvetlenmiş ve itibarı artmıştır. Bunun üzerine Akkoyunlu topraklarında yaşayan oymak, aşiret ve cemaatlerden Şah İsmail'e katılmalar başlamıştır. Gülistan Kalesi'ni kuşatan Şah İsmail, bir yandan da Akkoyunlu Elvend Mirza'nın hareketlerini takip ettirmekteydi. Tebriz'deki bir ulağın göndermiş olduğu habere göre; Mirza Elvend Şah İsmail'e karşı büyük ve donanımlı bir ordu ile payitahttan hareket ettiğini bildirmiştir. Elvend Mirza müttefiki olan Şirvanşahların Şah İsmail tarafından mağlup edilmesiyle dağılan ordusundan kalanlarla birleşerek ordusunu daha güçlü bir hale getirmeyi amaçlamıştır. Elvend Mirza, Şah İsmail'in Kür'ü güneye geçmesine engel olmak amacıyla büyük emirlerinden Karaca Mahmud'u Gence ve Karabağ'a, Kargıçay Muhammed'i Erdebil'e, Şeker-oğlu Hasan Beg'i de Karadağ'a gönderdiği bilinmektedir. Bunun üzerine Şah İsmail, Gülistan Kalesi kuşatmasını kaldırarak güneye hareket etmiştir. Büyük emirleri ile görüşmelerde bulunduktan sonra Elven'in üzerine yürümeye karar vermiş ve Kür ile Aras Nehri'nin birleştiği noktadaki Cevad denilen yerde bir köprü inşa edilmesini istemiştir. Cevad'a gelen Şah İsmail, kalabalık ordusu ile Aras'ı geçerek o civarda konaklamıştır. Akkoyunluların öncü kuvvetlerini mağlup eden Şah İsmail, karargâha geri dönmüştür. Bu haber Elvend Mirza'ya ulaştı, ordusuyla Sa'd Çukuru'na doğru hareket etmiştir. Nahçıvan şehrinin batısında Aras Irmağı kıyısına yakın Şerur gelerek, burada ordugâhını kurmuştur. Elvend Mirza'nın Şerur'a geldiğini öğrenen Şah İsmail, o tarafa doğru hareket etmiş ve Elvend Mirza'yı yenmiştir. Bkz., Oktay Efendiyev, **Azerbaycan Safevi Devleti 16. Yüzyıl**, (nşr. A. Asker), İstanbul 2018, s.81; H. Geyikoğlu, "*Şerur Muharebesi*", s.219 vd.

Sultan Murad'ı mağlup ederek Fars ve Kirman'ı ele geçirmiştir.¹²⁰ Arkasından Dulkadiroğlu'nu sindirip Maraş ve Elbistan'ı da ele geçirince Diyarbakır ve yöresi de Safeviler'e bağlanmıştır.¹²¹

Şah İsmail 1509 yılında, ikinci Şirvan seferini düzenlemiştir.¹²² 1510'da Özbek Hanı Şeybani'yi yenmiş, Şeybânî Han'ın kesik başını gözdağı vermek amacıyla Osmanlı Padişahı II. Beyazıd'a göndermiştir.¹²³ Bu açık meydan okuma fazla uzun sürmeyecek ve dört yıl sonra iki Türk devletini karşı karşıya getirecektir.

¹²⁰Şerur savaşı sonunda askerlerine hediyeler dağıtan Şah İsmail, Tebriz'e gitmiş, 1502 yılında tekrar Erzincan üzerine yürümüştür. Elvend Mirza'nın Erzincan'da asker topladığı hakkında haberler almış ve ilk olarak Van Gölü'nün kuzey doğusunda olan İlhanlıların yaylağı Ala Dağ'a gelen Şah, Elvend Mirza'nın Tercan'ın güneyindeki Saru Kaya'da olduğunu haber alınca oraya yürümüştür. Elvend Mirza ve askerleri ağırlıklarını bırakarak Tebriz'e kaçmıştır. Şah İsmail'in Horasan hâkimiyetini sağlamlaştırması için iki Irak olan Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'ı (Fars ve Kirman) birleştirmesi gerekmekteydi. Bunun için de Akkoyunlu Sultan Murad ile karşılaşması gerekmekteydi. Bkz., Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976, s.22 vd.

¹²¹DulkadiroğluAlaüddöve Bey kendisine sığınmış olan Murad Bey'in Akkoyunlu tahtına oturmak amacıyla Diyarbakır'ı ele geçirmek istediğini duyan Şah İsmail, 1507 yılında Erzincan'a yönelmiştir. Dulkadiroğulları Şah İsmail'e karşı dayanamayıp dağlara çekilmişlerdir. Bunun üzerine Şah, Maraş ve Elbistan'ı tahrip ederek Tebriz'e dönmüştür. Böylelikle Diyarbakır ve yöresi Safeviler'e bağlanmıştır. Bkz., Tufan Gündüz, *"Safeviler"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.452.

¹²²Bu sefer hakkında Hasan-ı Rumi; "...*Dünya Hakanı, yol gösteren bayrağını, Hoy'dan Şirvan'a doğru dalgalandırdı. Yüce kafilesi, menzil ve aşamaları geçtikten sonra, Kür Irmağı'nın kenarına ulaştılar ve daha önce, o Hazret'in buyruğuyla yapılan köprüden geçtiler. Yüce Hakan'ın hareketini öğrenen Şeyh Şah, Baykurt Kalesi'ne sığındı. Kalenin koruyucusu, çok miktarda armağanla Dünyayı Koruyan'ınDergâh'ına geldi ve özel hediye ve giysilerle onurlandırdı...*" şeklinde bilgi vermektedir. Bkz., RUMLU HASAN,A.T, s.133 vd.

¹²³Şah İsmail, bir yandan Horasan'ı ele geçirmek isteyen Özbek hanı Şeybânî Han ile mücadele ederken, diğer taraftan da büyük rakibi Osmanlı Devleti ile sorunlar yaşamaya başlamıştır. Şah, Şeybânî Han üzerine yürüyerek, Damgan, Gûrgan (Estarabad) ve Meşhedî kolaylıkla zaptederek, 1510 yılında Han'ı ağır bir yenilgiye uğratıp öldürmüştür. Şeybânî Han'dan sonra başa geçen Ubeydullah Han, 1512 yılında Horasan'a girerek Herat'ı ele geçirmiş fakat Şah İsmail Horasan'a ordu sevk edip Herat, Belh ve Meşhed'i geri almıştır. Dönüşte ise Safeviler'e karşı isyanda bulunan Nesâ ve Ebîverd'i 1513 yılında itaat altına alacaktır. Horasan'da meydana gelen bu ihtilaller karşısında Osmanlı Devleti'nin sessizliği Şah İsmail'in daha rahat bir şekilde hareket etmesini sağlayacak fakat Osmanlı Anadolu'da bulunan Kızılbaş Türkmenler'i Şah İsmail'in hizmetine girmelerine engel olarak, elebaşlarını yakalayıp cezalandıracaktır. Bu süreç ise iki Türk devletini Çaldıran'da karşı karşıya getirecektir. Bkz., T. Gündüz, *"Şah İsmail"*, s.254 vd.

4.3.1.2. Çaldıran Savaşında Osmanlılara Destek Veren Ortodoks Kıpçak Beyliği

Şah İsmail tarafından Anadolu'ya gönderilen dâîler,¹²⁴ Şii propagandası yaparak kendi fikirlerini yaymaya başlamışlardı. Durumun önemini kavrayan Sultan I. Selim (1512-20), 1514 yılında Safeviler üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı.¹²⁵

Çaldıran seferinde Bayundurlu Korkmaz oğlu FerruhşâdBeğ ve on iki Akkoyunlu beyi klavuzluk etmekteydi. Bu sırada, Osmanlı Devleti'ne bağlı Kuzeydoğu Anadolu'daki birinci beylik olan Ahılkelek, Ahıska, Altunkal'a, Çıldır, Ardahan, Göle ve Çoruk boyundan Şavşat, Artvin, Ardanoç, Oltu, Barduz, Narman, Tortum, Pertekrek (Yusufeli) ve İspir bölgelerini içerisine alan Atabek Yurdu (Sa-Atabago)¹²⁶ Ortodoks Kıpçak Beyliği'nin başında Mirza Çabuk (1502-1516) bulunmaktaydı. İkinci beylik ise doğuda Elegez dağından, batıda Kopdağı'na kadar uzanan ve Atabekler'in güneyden komşusu durumundaki göçebe Avşarlu-Türkmen Beyliği idi.¹²⁷

İki ordu Hoy'un kuzeydoğusunda Tebriz'den yaklaşık 6 km uzaklıkta Çukur-Sa'd bölgesi içerisinde olan Çaldıran ovasında karşı karşıya gelmiş ve Safeviler ağır bir yenilgiye uğramışlardır.¹²⁸ Çaldıran mağlubiyeti ardından Tebriz'de tutunamayacağını

¹²⁴Arapça'da "seslenmek, çağırmak, davet etmek" anlamındaki **da'**ve veya **duâ** kökünden sıfat olan **dâî**, "insanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse" demektir. Bkz. Mustafa Öz, "*Dâî*", **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.420.

¹²⁵Şah İsmail, bu dâîlerden pek çok kişiyle beraber Şahkulu Baba Tekeli de tarafına çekmeyi başarmıştır. Nur-Ali Halife'nin Tokat'ı 1512 yılında zapt ederek Şah adına hutbe okutması ise Anadolu'daki birliğin giderek bozulduğunu göstermiştir. Şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ın Safevilere katılması, Şii propagandasının sarayın içine kadar yayıldığını göstermekteydi. Vaziyetin önemini kavrayan Sultan I. Selim'in, Şah'a elçi göndererek şehzadeyi istemesi ancak şehzade Murat gönderilmediği gibi elçinin de öldürülmesi, iki devlet arasında gerginliğin artmasına sebep olmuştur. Sultan Selim, bir yandan Şah'a mektup yollayarak savaş teklifinde bulunurken, diğer yandan Anadolu'da Şah yanlısı 40.000 kadar Kızılbaş tespit edilerek ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle savaş öncesinde Osmanlı ordusunun gerisi emniyet altına alınmıştır. Bkz., Mustafa Çetin Varlık, "*Çaldıran Savaşı*", **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.194.

¹²⁶Gürcü kaynaklarında, bu Kıpçaklı Atabeklerin Yukarı Kür ve Çoruk ırmakları boyundaki ülkesine Sa-Atabago yani Atabag Yurdu denilmektedir. Osmanlı kaynaklarında ise bu ülke Ağustos 1578'de, 1514'deki Çaldıran'dakinden sonra ikinci meydan savaşı yapılarak Safevilerin yenildiği Çıldır cengi hatırası olarak Ortodoks-Hristiyan Atabekler yurdu Ahıska'nın da fethiyle kurulan yeni eyalete Çıldır Vilayeti/Eyaleti denilmiştir. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, "*Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)*", **Bizim Ahıska Dergisi 11**, Ankara 2011, s.12; Gürcistan Krallığının bir parçası olan Çoruh ve Kür Nehri kaynağı arasında yer almakta olan Samtshe, İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 1268 yılında Kıpçak Türkü olan Samtshe valisi Sargis'eikta olarak verilmiştir. Atabey unvanını alan Samtshe beyi I. Sargis'in sahip olduğu ve başkenti Ahıska/Akhaltsikhe olan topraklar Sa-Atabago (Atabek Yurdu) olarak anılmıştır. Bkz., Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Çağ'ında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul 2015, s.23.

¹²⁷F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s.101 vd.

¹²⁸Muhammed Kerim Yusufcemali, "*Çaldıran Savaşının Sebep ve Sonuçları*", **Safeviler ve Şah İsmail**, İstanbul 2014, s.53.

anlayan Şah İsmail, Dergüzin'e kaçmıştır.¹²⁹ Sultan Selim, Çaldıran'da iki gün kaldıktan sonra, 25 Ağustos 1514 tarihinde Tebriz'e doğru harekete geçmiştir. Tebriz'e 6 Eylül 1514 tarihinde giriş yapmış ve büyük bir sevgi ile karşılanmıştır. Şah İsmail'in daha önce Horasan'dan Tebriz'e naklettirdiği Türk asıllı bin kadar sanatkârı İstanbul'a naklettirmiştir.¹³⁰ Kızılbaşların meskûn bulunduğu Tebriz'de daha fazla kalmanın tehlikeli olduğunu düşünen Sultan Selim, kış mevsiminin yaklaşması ve yiyecek sıkıntısının da meydana gelmesiyle 15 Eylül tarihinde Nahçıvan yoluyla Karabağ'a geçmiştir. Ordu, Merend'den Aras Nehri kıyılarına geldiğinde kışın burada geçirileceğini anlayan devlet ricalinin etkisi ile Sultan'a karşı Anadolu'ya geçmek istediklerine dair isyan başlatmışlardır. Bu mecburiyetten dolayı Kars-Erzurum yoluyla Amasya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Erzak ve saman sıkıntısının artması, Gürcistan hâkiminden istenilen erzağın gelmemesi üzerin, askerler Gürcü topraklarını yağmalamaya başlamışlardır. Erivan'dan sonra, Üç Kilise (Eçmiyazin), Heşt Menzil, TalınKal'ası, Şüregel Suyu (Arpaçay) geçildikten sonra Kars civarına gelindiğinde Ortodoks Kıpçak Türkleri imdada yetişmiş ve Mirza Çabuk tarafından gönderilen zahire kervanını kabul eden Sultan, sıkıntının büyük bir kısmını gidermiştir.¹³¹

Çaldıran seferi sonunda Osmanlı ordusu Nahçıvan ve Revan çevresini vurmasına rağmen Şüregel-Kars, Pasinler, Erzurum çevresindeki Sevindik Han'ın¹³² topraklarına dokunmaması, onlara itimat ettiğinin göstergesidir. Hâlbuki Gürcü Atabeklerinden İspir'i, Safevilerden ise Doğubeyazıt, Erzincan, Bayburt, Tercan, Kığı kalelerini almıştır.¹³³ Çaldıran zaferinin ardından, başta Diyarbakır olmak üzere birçok Anadolu şehri Osmanlılar'ın eline geçmiştir. Böylelikle Selçuklulardan sonra bozulan Anadolu

¹²⁹MÜNECCİMBAŞI AHMET DEDE, **Müneccimbaşı Tarihi; Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-a'sar II**, (nşr. İ. Erünsal), İstanbul, Tarihsiz, s.462; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II; İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar**, Ankara 2006, s.268 vd.

¹³⁰Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, İstanbul 2006, s.100 vd.

¹³¹Şahabeddin Tekindağ, "*Yeni Kaynak ve Vesikalrın Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*", **Tarih Dergisi XVII/22**, İstanbul 1968, s.73 vd.

¹³²Akkoyunlular'ın Osmanlılar tarafından yıpratılması üzerine, Şeyh Cüneyd ve haleflerinin devlet kurmak maksadıyla girişmiş oldukları faaliyetler sebebiyle iki ülke arasındaki topraklarda kontrol kaybedilmiştir. Afşar boyuna mensup olan Sevindik Han, bu mücadelelerden istifade ederek Afşarlara dayanan bir beylik kurmuştur. Doğuda Elgez Dağı, batıda Kop Dağı'na kadar yayılmış olan beylik, Erzurum merkez olmak üzere Çoban köprüsü, Bayburt, Kars, Şüregel (Gümrü ile Arpaçay'ın Kızılçakçak ve Başgedikler Bucağı) bölgelerini kapsamaktadır. Bkz., Adnan Menderes Kaya, **Avşar Türkmenleri**, Kayseri 2004, s.16.

¹³³R. Kılıç, **Kanuni Devri**, s.106.

birliği tekrar ve kalıcı olarak sağlanmıştır.¹³⁴ Çaldıran savaşı sonrasında Osmanlıların Mısır'a yönelip Memluk seferine çıkması, Safevileri oldukça rahatlatmış ve onların tekrar Gürcistan'a yürütmesine sebep olmuştur.

4.3.1.3. Osmanlıların Mısır Seferi ve Güney Kafkasya'nın Safevi Nüfuzuna Girmesi

Savaşın ardından Şah İsmail toparlanıp eski gücüne kavuşmak amacıyla bir süre beklemiş ve Güney Kafkasya ülkelerinde, özellikle de Gürcistan'da etkili olmak amacıyla harekete geçmiştir. Gürcü prenslerin birbiri ile olan savaşları Şah İsmail'in işini daha da kolaylaştırmıştır. Ayrıca Gürcü prenslerin yardım talebi¹³⁵ ile Şah'a başvurmaları, Şah'ın Ahalkalek'e kadar Gürcistan topraklarına girebilmesi için bir gerekçe olmuştur. Mesheti prensi IV. Kvarkvare diğer Gürcü prensi Başiaçıkİmereti hükümdarı Menuçehr tarafından 1516 yılında mağlup edildikten sonra, Şah İsmail'in Nahçıvan'daki kış karargâhına giderek yardım istemiştir. Şah İsmail Dev Sultan Rumlu'nun önderliğinde bir orduyu Gürcistan'a yollamış ve yapılan savaşta Menuçehr'in ordusu bozguna uğratılmış; kendisi de yardım istemek amacıyla Osmanlı ülkesine kaçmıştır. Bir yılın ardından Menuçehr, Kızıl Ahmedoğlu'nun komutasında Osmanlı birlikleri Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır. Hasan-ı Rumi bu seferi; “...*Sultân Selim'in emîrlerinden Kızıl Ahmetoğlu, Gürcistan'ı bu ülkenin valisi Gargara'dan kurtarıp (Sultân Selim'e) vermek için Gürcistan'a geldi. Gürcistan valisi Gargara onlarla Karaca Ardahan'da savaştı.] Kızıl Ahmetoğlu, MenuçehrGürci ve (savaşa katılan) tüm Rûmlular öldürüldüler. (Çukursaad egemeni) DivSultân Dav Vilâyetini yağmaladı ve Çukursaad'a döndü...*” şeklinde ifade etmiştir.¹³⁶ Osmanlı ordusu o sene Mısır seferinde olduğuna göre, Dev Sultan Rumlu'nun 1517 yılında ikinci kez Gürcistan'a gelerek mağlup ettiği¹³⁷ sadece Kızıl Ahmedoğlu kumandasındaki Osmanlı birlikleri olmalıdır.

¹³⁴Mustafa Çetin Varlık, “Çaldıran Savaşı”, TDV İslam Ansiklopedisi VIII, İstanbul 1993, s.195; Mustafa Cezar, Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı II, Ankara 2011,s.742 vd.

¹³⁵“Bu yıl içinde Gürcistan'da Gargara ile Menuçehr arasında çatışma çıktı. Gargara kaçtı ve [Tebriz'de] Hâkan İskender Şân ile görüşme mutluluğuna kavuştu. Gürcistan'ın durumunu ve düşmanların buraya egemen olduğunu arz etti. (Hâkan İskender Şân) Güneş kadar parlak olan görüşünün, dikkat ışığını Menuçehr'in üzerine yönlendirdi ve RumluDivSultân, Tekeli Çirkin Hasan, Kaçar Nârin Bey ve Çöte Kazak Bey'in ivedilikle (bu konuya) eğilimlerini ve Gürcistan toprağının Tanrı'nın yardımıyla o uğursuzdan temizlenmesini buyurdu. EmîrlerŞeregil üzerinden Akşehir'e yöneldiler.” İç karışıklık hakkında bilgi vermiştir. Bkz., RUMLU HASAN, A.T, s.200 vd.

¹³⁶ Bkz., RUMLU HASAN, A.T, s.206.

¹³⁷ O. Efendiyev, Safevi Devleti, s.95 vd.

Yavuz Sultan Selim 21-22 Eylül 1520 tarihinde vefat ettiğinde¹³⁸, kışı Nahçıvan'da geçirmek için gelen Şah İsmail, Şeki hâkimi Şirvanşahlı Hasan Beğ'in şikâyeti üzerine; KakhetBagratlı Meliki Levend Han'a karşı Dev Sultan Rumlu komutasında bir ordu sevk etmiştir. Ancak Zegem ile Girem kasabaları 1521 yılında zaptedilince, Levend Han Safevilerden bağışlanmayı dileyerek itaatini arz etmiştir. Levend Han ile birlikte Kvarkvare, Kartli Prensi Davud Bey ve Menuçehr de Şah İsmail'e itaatlerini bildirmiş, her yıl vergi ödeme şartını kabul ederek ülkelerine dönmüşlerdir. Şah İsmail ise 1524 yılı baharında Nahçıvan'dan Şirvan'a doğru hareket etmiş, Kür Nehri'ne varınca Şirvanşah II. Şeyhşah'ın ölüp, kızı Perihan Hanım'ın eşi olan Halilullah'ın tahta çıktığını haber almıştır.¹³⁹

Şah İsmail'in, daha sonra Osmanlılar'a karşı birlikte savaşmayı teklif etmek amacıyla Tebriz'e gelen elçilik heyetlerine ömrü vefa etmemiş ve geçirdiği bir iç kanama sonucu 23 Mayıs 1524 tarihinde vefat etmiştir.¹⁴⁰

4.3.2. Şah I. Tahmasp Döneminde Ardahan

4.3.2.1. Osmanlıların Irakeyn Seferi Sırasında Ardahan Bölgesi

Yavuz Sultan Selim'in 1520 yılında vefat etmesi üzerine, 30 Eylül 1520 tarihinde tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman, batı seferlerinin ardından babasının da sağlığında ciddi bir problem olan Safevi meselesine yönelmiştir.¹⁴¹

Osmanlı ordusunun doğuya yönelik en büyük ve uzun süreli askeri harekâtlarından biri olup; Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'a girilmesi sebebiyle¹⁴² kaynaklarda Irakeyn (İki Irak) Seferi olarak adlandırılır. Bu sefer, Çaldıran Savaşı'nın ardından Osmanlı -Safevi mücadelesini tekrar başlatmıştır. Doğu sınırı güvence altına almak isteyen Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda Sünni İslam dünyasının halifeliğini de üstlenmiş olması, varlıklarına tehlike teşkil eden Safeviler'i ortadan kaldırmayı gerektirmiştir.¹⁴³

¹³⁸ Feridun Emecen, "*Selim I*", TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI, İstanbul 2009, s.413.

¹³⁹ O. Efendiyev, *Safevi Devleti*, s.96 vd.

¹⁴⁰ T. Gündüz, "*Şah İsmail*", s.255.

¹⁴¹ Feridun Emecen, "*Süleyman I*", TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII, İstanbul 2010, s.65 vd.

¹⁴² Feridun Emecen, "*Irakeyn Seferi*", TDV İslam Ansiklopedisi XIX, İstanbul 1999, s.116 vd.

¹⁴³ Mohaç Seferi sırasında Anadolu'nun doğu ve orta kısımlarında Safevi propagandasını yaymak amacıyla gönderilen casuslar, büyük ölçüde etkili olmaya başlamış ve isyanların çıkmasına sebep olmuştu. Meydana gelen bu ciddi sorunlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın doğu seferini mecburi hale getirmiştir. Avrupa'daki meseleleri halleden Kanuni İran seferi için hemen hazırlıklara başlamış ve

İbrahim Paşa Pasın ovasında Çoban Köprüsü geçerek, Alagöz, İmankayası, Adın Eleşgert konaklarından Erciş yolu ile 13 Temmuz 1534 tarihinde Tebriz'e varmıştır. Bu sırada, Yahnılar'a değin varan Kars düzü, Avnik merkeziyle Osmanlılar'a bağlanmıştır.¹⁴⁴ İrakeyn Seferi sonucunda Bağdat ve civarı Osmanlı hâkimiyetine geçerken Erzurum, Kemah, Bayburt ve yöresini içine alan yeni bir beylerbeyliği kurulmuştur.¹⁴⁵ Bu sırada, Kars düzü, Verişan (Sarıkamış, Karakurt), Döşkaya, Mıcingerd, Zivin, Barduz nahiyeleri de 1535 yılında Avnik'e bağlanmıştır.¹⁴⁶

4.3.2.2. Erzurum Beylerbeyi Mehmed Han'ın Gürcistan Seferleri

Hudud muhafazasında önemli rol oynayan Mehmed Han, (1535-1539) 3 Ekim 1535 tarihinde Kanuni tarafından Beylerbeyi atanmış ve Erzurum Beylerbeyliği'nin ilk beyi olmuştur. Bayburt'a yerleşerek, teşkilatını kuran Mehmed Han'ın ilk icraatlarından biri, 4 Temmuz 1536 tarihinde çıktığı Gürcistan seferidir. Gürcü ordusunu dağıtarak Çoruk boylarının zapt eden Mehmed Han, Haziran 1537 tarihinde ikinci Gürcistan seferini düzenlemiştir. İki yıl süren bu seferin sonucunda; Mıcingerd, Zivin kaleleri, Kağızman, Kars Narman, Oltu, Tortum, Kaçkar dağları ile Yusufeli ve Artvin arasında olan Livane fethedilmiş, büyük ganimetler alınmıştır.¹⁴⁷

4.3.2.3. Kanuni'nin İkinci Safevi Seferi (1548) Sırasında Ardahan Bölgesi

Safeviler için Karadenize çıkış güzergâhı durumundaki Gürcistan ve Kuzeydoğu Anadolu toprakları büyük önem taşıyordu. Kars, Ardahan, Ahıska, Tebriz, Karabağ, Nahçıvan ve Revan gibi stratejik öneme sahip şehirleri de barındıran bölge Osmanlılar

geniş yetkiler verdiği veziriazam İbrahim Paşa'yı 21 Ekim 1533 tarihinde önden göndermiştir. Bkz., MATRAKÇI NASUH, **Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Tarih-i Al-i Osman (Osmanlı Tarihi 699-968/1299-1561)**, (nşr. G. İnan), İstanbul 2019, s.361 vd; Tufan Gündüz, "*Kars*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.116 vd.

¹⁴⁴F. Kırzioğlu, **Kars**, s.521 vd.

¹⁴⁵Her iki Türk devletinin de mücadele stratejisini tarihi Tebriz Şehri üzerine kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbrahim Paşa'nın Tebriz'i aldığını duyan Şah Tahmasp, harekete geçerken, Kanuni Sultan Süleyman da 28 Eylül 1534 tarihinde Tebriz'e yönelmiştir. Bu durumda muhtemel bir Osmanlı baskınına karşı tedbir olarak Kanuni'ye barış elçileri yollayan Şah, herhangi bir sonuç alamayıp, geri çekilmiştir. Bkz., F. Emecen, "*İrakeyn Seferi*", s.116 vd.

¹⁴⁶F. Kırzioğlu, **Kars**, s.521 vd.

¹⁴⁷Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Ankara 1998, s.87 vd.

açısından da kıymetliydi. Bölge halkı iç işlerinde bağımsız gibi olsa da vergi ödedikleri Safevilere bağlıydı. Gürcistan'ın doğu bölgeleri olan Kahetiya, Kartli ve Meshiya, Safevi hâkimiyetindeydi. Osmanlıların doğusunda şii propagandası ile bölücü fikirler yaydıkları için devletin bütünlüğünü tehdit eden Safevilerin doğu Gürcistan'ı ele geçirmesi, Osmanlıların Şirvan ve Azerbaycan'a ulaşmasını engellemektedir. Kaldı ki Osmanlıların Karadeniz kıyısında hâkim olduğu İmereti ve Mingreli bölgelerini de tehdit etmekteydi.¹⁴⁸

4.3.2.3.1. Elkas Mirza'nın Osmanlılara Sığınması

Şah Tahmasb Kazvin'deki kışlağından hareket ederek Azerbaycan'a yönelmiştir. Kafile Evcan yazlığına varınca, Elkas Mirza'nın¹⁴⁹ annesi Bigi Hanım, Kızılbaş ileri gelenlerinden kurulmuş bir kurultay huzurunda oğlunun affedilmesini sağlamıştır. Böylece Gürcistan seferine devam eden Şah Tahmasb, Şirvan Derbendi'nden Çerkeslere saldırmak için de Elkas Mirza'yı görevlendirmiştir. Gürcistan'a giren Şah Tahmasp, bölgedeki şehirleri ele geçirdikten sonra Arran Karabağ'ına dönerek Kür Nehri'ni, Koyunölümü mevkiinden geçerek Şirvan bölgesine girmiştir.¹⁵⁰ Ağabeyinin affına mazhar olup taltif dahi edilen Elkas Mirza'nın, bir süre sonra Derbend'de kendi adına sikke bastırıp şahlığını ilan etmesi, Şah Tahmasp'ın gazabına dolayısıyla ona karşı seferine sebep oldu. Şah'ın geldiğini duyan Elkas Mirza, Kırım üzerinden 1547 yılında İstanbul'a giderek Osmanlılar'a sığınmıştır. Muhteşem bir tören ile karşılanan Elkas Mirza, Kanuni'yi ikinci doğu seferine teşvik etmiştir. Bunun üzerine, Kanuni Erzurum Beylerbeyi Ulama Paşa'yı Elkas Mirza'ya atabeg tayin ederek 21 Mart 1548 tarihinde önden göndermiştir.¹⁵¹

¹⁴⁸AbdolvahidSoofizadeh, “*Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)*”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi** 43, Ankara 2018, s.169.

¹⁴⁹Şah İsmail'in ikinci oğlu olup; Tahmasp'ın yanında önemli seferlere katılmış ve 1538 yılında Şirvan'ın zaptında önemli rol oynamıştır. Etrafındaki beylerin kışkırtmasıyla 1545 yılında ağabeyi Tahmasp'a karşı isyan etmiştir. Bkz., Aliyev Salih Muhammedoğlu, “*Elkas Mirza*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1995, s.55 vd.

¹⁵⁰ŞEREF HAN, **Şerefname; Osmanlı-İran Münasebetleri**, (nşr. M. E. Bozarslan), İstanbul 1971, s.198 vd.

¹⁵¹A. S. Muhammedoğlu, “*Elkas Mirza*”, s.55 vd.

4.3.2.3.2. Safevilerin Kars'ı Alması

Şah Tahmasp, Van, Erciş ve civardaki kaleleri işgal ederek; Erzurum ve Kars havalisinde büyük bir tahribat yapmıştır.¹⁵² Kanuni, 29 Mart 1548 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek Konya, Kayseri ve Sivas yolu ise Erzurum'a varmıştır. Askerlerin toplanması için burada beklemek zorunda kalan Kanuni, Çoban Köprüsü'ne gelince, Pasın-Kars sancak beyi Dulgadırlı Ali Bey, Erzurum kethüdası Osman Bey ve bütün Gürcistan beylerinin Kars Kalesi'ni onarmalarını emretmiştir. Kalenin imarına 1548 yılında başlanmış,¹⁵³ ordu ise temmuz ayında Erciş'e varmıştır. Kanuni Tebriz'e doğru hareket etmiş, Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı Van kuşatmasında olan Ulama Paşa'ya yardım için göndermiş ve Van kalesi, Ağustos 1548 tarihinde fethedilmiştir. Kanuni'nin Van kuşatmasını fırsat bilen Şah Tahmasp, 19 Ağustos 1548 tarihinde Çaldıran'a gelerek, oğlu İsmail Mirza ile ümerasından Gökçe Sultan'ı, Kars Kalesi'nin imarı için uğraşan Dulkadiroğlu Ali Bey ile Kullar ağası Osman Bey üzerine göndermiş, kendisi de Erciş'e gelmiştir. Oradan Malazgird ve Hınıs köylerini yağmalayarak Pasın'e doğru yürümeye devam etmiştir. Bu arada Şah tarafından gönderilen kuvvetler 26 Ağustos 1548 tarihinde Kars'ı muhasara etmiştir. İçeride bulunan Osman Çelebi ile altı yüz kişilik bir birlik, kaleden dışarı çıkarak, İsmail Mirza ile görüşmek niyetinde olduklarını bildirmişlerdir. Osman Çelebi, orduya yaklaştığında Safevi ümerasından Toygun Bey Kaçar'ı yaralayarak, emrindeki askerlerle İsmail Mirza'ya saldırmış fakat hepsi yenilerek kılıçtan geçirilmiştir.¹⁵⁴

Kanuni Sultan Süleyman ise bir süre, geniş bir sahada farklı noktalardan Osmanlı topraklarını yağmalayan Safevi kuvvetlerini takip etmiş daha sonra kışlamak üzere vezirleri, divan üyeleri ve bütün kapıkulu askerleri ile birlikte 25 Kasım 1548 tarihinde Halep'e gitmiştir.¹⁵⁵

¹⁵²R. Kılıç, **Kanuni Devri**, s.257 vd.

¹⁵³F. Kırzioğlu, **Kars**, s.522.

¹⁵⁴D. Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s.103 vd.

¹⁵⁵Şah Tahmasp, Hemedan valisi olan kardeşi Behram Mirza ile oğlu İsmail Mirza'yı Pasın, Erzurum ve Bayburt seferlerine yollamış, Aras, Fırat ve Çoruh nehri bölgesine yapılan bu akınlara karşı kendisi de Aras-Murat suyu ayrımlarına geçerek Hınıs'a varmıştır. Hınıs'ı yakıp yıkan Şah, Pasın Ovası'nda oğlu ve kardeşi ile birleşerek akınlara devam etmiştir. Şah'ın bu yıkıcı akınları üzerine, Kanuni Adicvaz'a doğru yönelmiş, Şah Tahmasp'ın meydan savaşından sürekli olarak kaçması üzerine onu yakalamak isteyen Sultan, Şah'ın kaçtığını duyunca, at yetersizliği sebebiyle Muş'a dönmüştür. Buradan hareket eden Sultan, 28 Eylül 1548 tarihinde Diyarbakır'a gitmiştir. Kanuni, Tercan ve Erzincan dolaylarında yağma ve talan akınlığında bulunan Şah askerlerini yakalamak için Vezir Kara Ahmed Paşayı görevlendirmiştir. Bkz., R. Kılıç, **Kanuni Devri**, s.273.

4.3.2.3.3. Kara Ahmed Paşa'nın Ahıska Atabeyliği Seferi

Kanuni Sultan Süleyman, 25 Kasım'dan 6 Haziran 1549'a kadar Halep'te vezirleri ile kışlamış, Destek aldıkları Safeviler'in akınlarına katılan Gürcüler de Artvin ve Oltu taraflarına saldırmışlardır.¹⁵⁶ Bunun üzerine Diyarbakır taraflarında Karacadağ yaylasında bulunan Kanuni, ikinci Vezir Kara Ahmed Paşa'nın maiyetine; Erzurum, Karaman, Dulkadiroğlu ve Sivas Beylerbeyi ile Sancakbeylerini vererek onu Ahıska Atabeyliği seferine göndermiştir.¹⁵⁷ Ahmed Paşa 25 Ağustos 1549 tarihinde yola çıkmış, Erzurum'a varışından önce; Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa topları da alarak Gürcistan'a hareket etmiş ve Ahmed Paşa'nın da gelmesiyle 13 Eylül 1549 tarihinde Tortum Kalesi fethedilmiştir.¹⁵⁸ Vezir Ahmed Paşa devam ederek, 24 Eylül 1549 tarihinde Akçakale'den Oltu'ya yakın Kamhıs, Anzav ve diğer Ağcakala denilen üç büyük kale ile onlara tâbi Örtülü, Kosor, Penek, Olur gibi Oltu çayı ve kollarındaki on beş kaleyi fethetmiştir.¹⁵⁹ Bölgedeki bu Osmanlı fetihleri sebebiyle Safeviler yeni bir Şirvan Seferi düzenleyecek ama Göle ve Ardahan Osmanlılara tâbi olacaktır.¹⁶⁰

4.3.2.3.4. Safevilerin Şirvan Seferi

Kanuni'nin İstanbul'a dönmesinin ardından, Şah Tahmasp, tekrar harekete geçerek; Şirvanşah Burhan Ali'yi ortadan kaldırmak amacıyla Ustacalu Abdullah Han'ı Şirvan'a göndermiştir. Ustacalu Kür Irmağı'nı geçtiği sırada Burhan Ali'nin ölüm haberini almasına rağmen ilerlemesine devam etmiş ve Ocak 1550 tarihinde Şirvan'a vardığında tahtta Mihrâb Bey'i bulmuştur. Safevi ordusu karşısında dayanamayan Mihrâb Bey, Hazar Denizi'nde bir adaya kaçmıştır. Şah Tahmasp, 1551 yılında Tebriz'e ve oradan da kıışlamak üzere Karabağ'a gitmiştir. Şah'ı Kakheti hâkimi Bagratlı Levend/Levan karşılamış ve tâbiyetini bildirmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁶R. Kılıç, **Kanuni Devri**, s.282 vd.

¹⁵⁷İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi II**, İstanbul 1971, s.261.

¹⁵⁸E. Konukçu, **Erzurum**, s.173.

¹⁵⁹F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elteri**, s.201 vd.

¹⁶⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.522.

¹⁶¹F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elteri**, s.205 vd.

4.3.2.3.5. İskender Paşa'nın Ardahan'ı Alması ve Şah Tahmasp'ın Tedbirleri

Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa 1551 yılında Ardanuç ve Ardahan yöresini alarak Ahılkelek ve Ahıska civarına kadar ilerlemiştir.¹⁶² Böylelikle Atabeglik toprakları Çıldır bölgesine kadar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁶³

İskender Paşa'nın Ardanuç'u fethi ve Ardahan ile Şavşat'ı da Poskov-Acara sınırında bulunan bugün Yalanuzçam adıyla anılan Arsiyan dağına değin ele geçirmesini Gürcü kaynakları iki yıl geç olarak: "241 (Gürcü) yılında (1553) Urular (Osmanlılar), bizim elimizden Artanuç'u aldılar; Arsiyan'a değin Pharnak ülkesini zabtetttiler. Artan (Ardahan-Göle-Hanak ilçelerine ayrılan Üç-Ardahan)ı baştanbaşa bozup yıktılar ve Pharnak'ı yeni baştan onarıp yaptılar. Fakat Atskur (Azgur)-Meryemi (heykeli)nin inayetiyle Samçkhe'ye (Ahıska-Ahılkelek/Akhalkalak çevresine) gelemediler" şeklinde anlatmaktadır.¹⁶⁴

Kanuni döneminde veziri azam olan Lütfi Paşa ise fethi; "Bu yılın (959) Gürcistan Beğleri, 'Acem Serdarı Tahmas(b)a harac-i binihayecem'edüp; dahi Kızılbaş'dan dört-beş Sultanı gelüp ve Gürcüler'denniçe aznavur beğler ile hayli leşgercem'olup, haracdan cem' olan mal ü menalialupgideyörürken, Erzurum Beğlerbeğisi bu hususdan agâh olup; niçe bin Rum er(leri) varup, darb-i destile ol haracı ellerinden alup ve Kızılbaş'dan v Gürcü'den bihesab âdem helak olup ve niçe yarar beğlerin tutup; ol alınan haracı ve beğleri Sultan Süleym(an)a gönderdi" şeklinde anlatmıştır.¹⁶⁵

Çıldır, Ahılkelek ve Tümük ise Osmanlılardan yüz çevirip Şah Tahmasp safına geçen Ahıska Atabeği II. Keyhüsrev'in elinde bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Osmanlı kuvvetlerinin Çıldır'a dayanması üzerine II. Keyhusrev, Safevi Şahı'ndan yardım istemiştir. Hatta Ardanuç Kalesi, İskender Paşa tarafından muhasara edilirken, Ahıska Atabeği, Şah Tahmasp'a hediyelerle elçiler göndererek Osmanlılara karşı Safevilerden yardım istemiştir. Osmanlı ilerleyişi karşısında tedbir almak isteyen Şah Tahmasp, ilk önce Gürcistan tarafına ilerleyerek, bazı Gürcü ve yerli beylerin ellerinden almış olduğu

¹⁶²D. Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s.122.

¹⁶³Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti", **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.300.

¹⁶⁴W. E. D. Allen, **A History of the Georgian People**, London 1971, s.148.

¹⁶⁵LÜTFİ PAŞA, **Tevarih-i Âl-i Osman**, (nşr. Hâfiz-ı Kütübü'Âlî), İstanbul 1341, s.450; F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s.207 vd.

¹⁶⁶F. Emecen, "Çıldır Eyaleti", s.300.

Ahılkelek ve Tümüük kalelerini¹⁶⁷ kendisine itaat etmiş olan II. Keyhusrev'e vererek Ahıska Atabeyliği'ni himaye etmiştir. Kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Karabağ'a geri dönen Şah Tahmasp, böylelikle Osmanlılara karşı Ahıska Atabeyliği'ni tampon olarak kullanmış ve Kartel/Kartli ülkesine yönelmiştir. Burada Bağratlı I. Luvarsab Han'a bağlı olanları öldürmüş, Bağratlı bölgesini alarak pek çok yağma yapmıştır. Safevi kuvvetleri arasında taun(veba) salgını görülünce de askerlerini dağıtmış ve 1551/1152 yılında tekrar Karabağ'a dönmüştür.¹⁶⁸

4.3.2.3.6. Safevi-Osmanlı Rekabeti ve Büyük Ardahan Sancağı'nın Tesisi

Safeviler Kartli topraklarında yağma akınlarına devam edince, Kartli Kralı I. Luvarsab, Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa ile İstanbul'a bir mektup göndererek Osmanlılara tâbi olduğunu bildirmiştir. Bunu duyan Şah Tahmasb, 1553 baharında tekrar Gürcistan seferine çıkmıştır. Safeviler'in Mart-Eylül 1553'te Aras Nehri'nden Ahlat, Adilceva, Erciş, Bargiri kalelerini işgal edince, Kanuni Sultan Süleyman 28 Ağustos 1553 tarihinde Nahçıvan seferine çıkmıştır. Bu seferinde, Safevilere karşı Gürcüler'in desteğinin önemli olduğunu bilen Kanuni, İskender Paşa'nın ardından Erzurum Beylerbeyliği'netâyin edilen Ayas Paşa'ya Ekim 1553'te bir ferman göndererek; itaat arz eden Gürcü beylerine kendi beyliklerinin mülkiyet üzere sancak ve subaşılık olarak verileceğini bildirmiştir. Halep'te kışlayan Sultan'ın ordusu 9 Nisan 1554'te harekete geçmiştir. Haziran ayında Osmanlı ordusu Erzurum'a gelmiş, Gürcüler kadar desteği önemli olan Dağıstan hanlarına da mektup yazarak; Safevilere karşı Osmanlılara yardım etmeleri için emir verilmiştir. Bu durum karşısında Şah Tahmasp da ordunun geçeceği yerleri ateşe vererek geri çekilmiştir. Osmanlı ordusu 18 Temmuz 1554 tarihinde Revan'ı, 28 Temmuz 1554 tarihinde de Nahçıvan'ı fethetmiştir. Bundan dolayı Şah Tahmasb, bu yıl içinde aralarında soyluların da bulunduğu kendisine bağlı 30.000 Gürcü'yü Safevi ülkesine getirtmiş, soylulardan bazılarını ve Çerkesleri devlet hizmetine almıştır. Bunlar üzerinden gelecekteki Kafkasya politikasını planladığı anlaşılmaktadır. Nitekim çok geçmeden Afşarlı Şah Kulu Bey önderliğinde bir kuvveti Kars havalisi ve İmeret'in zaptı için göndermiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁷İ. H. Danişmend, **Osmanlı Tarihi**, s.265 vd.

¹⁶⁸R. Kılıç, **Kanuni Devri**, s.294 vd.

¹⁶⁹S. M. Bilge, **Kafkasya**, s.51 vd.

Bu Safevi ordusunun, Kağızman, Kars, Ardahan, Küçük Ardahan (Göle civarı), Penaskerd ve Kemhîs taraflarına akın etmesi üzerine¹⁷⁰Kanuni Sultan Süleyman, 6 Eylül 1554 tarihinde 3-4000 yeniçeri ile Sadrazam Damad Kara Ahmed Paşa'yı Gürcistan seferine yollamıştır. Böylece Tortum, Ardahan, Pasin ve İmeret'e saldıran Safevi kuvvetleri, bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine, Safevi ve Gürcü saldırılarına karşılık yeni idarî düzenlemeler yapılmış ve Büyük Ardahan Sancağı tesis edilmiştir.¹⁷¹

4.3.2.3.7. Amasya Anlaşması ve Ardahan'ın Osmanlılara Bırakılması

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1554'deki Nahçıvan seferi sırasında Şah Tahmasp, meydan savaşına girmemiş, geri çekilirken ordunun geçeceği yerleri ateşe verip, suları zehirleyerek, Osmanlı ordusunun yiyecek sıkıntısı çekmesine sebep olmuştur. Kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Osmanlı ordusu Nahçıvan'ı terk ederek Erzurum'a dönmüştür.¹⁷² Sultan, bir sonraki yıl düşündüğü Safevi seferi için Erzurum, Sivas yoluyla 30 Ekim 1554 tarihinde Amasya'ya dönmüştür. Amasya'da Safeviler tarafından gönderilen barış elçisi Kemaleddin Ferruhzad Bey'i ve sonrasında barış heyetini kabul etmiştir,¹⁷³1 Haziran 1555 tarihinde imzalanan Amasya Anlaşması ile iki ülkenin rekabet halinde bulunduğu topraklar paylaşılmıştır.¹⁷⁴ Yapılan anlaşmaya göre; Kakhet, Mosuk, Ahıska, Borçalı kesimleri ile Kartli, Göri, Tiflis ve MeshetiyeSafeviler'e,¹⁷⁵ Başiaçuk (İmeret), Dadyan (Megrel), Güriyân (Güryel) , Trabzon sınırına değin, Çoruk boyundaki Atabek Yurdu'nun Ardahan, Ardanuç, Oltu ve Tortum kesimleri de Osmanlı'ya kalmıştır.¹⁷⁶

Amasya Anlaşması sonucunda ülkesinin Safeviler'e verilmesinden rahatsız olan Kartli Kralı I. Luvarsab, anlaşmayı kabul etmeyince, Şah I. Tahmasb, Gence valisi Şahverdi Sultan komutasında bir orduyu Kartli üzerine göndermiştir. Safeviler, 1558 yılında yapılan Garisi savaşında Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğramıştır. I. Luvarsab, savaş

¹⁷⁰D. Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s.137 vd.

¹⁷¹S. M. Bilge, **Kafkasya**, s.51 vd.

¹⁷²İlhan Şahin, Feridun Emecen, "*Amasya Antlaşması*", **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.4 vd.

¹⁷³F. Emecen, "*Süleyman I*", s.70 vd.

¹⁷⁴İ. Şahin, F. Emecen, "*Amasya Antlaşması*", s.4 vd.

¹⁷⁵İ. Şahin, F. Emecen, "*Amasya Antlaşması*", s.4; Ersin Doğantekin, **XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği**, Kars 2016, s.32.(Yayınlanmamış Doktora Tezi).

¹⁷⁶F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s.245 vd.

meydanında ölünce yerine oğlu I. Simon geçmiş ve Tiflis Safevilerin eline geçtiği için Gori'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Şah'ın Şirvan ve Gürcistan'a düzenlediği seferler sonucunda Kafkasya'daki Safevi hâkimiyeti Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Derbend'in kuzeyine kadar genişlemiştir.¹⁷⁷

Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında yapılan barış antlaşması, Şah Tahmasb'ın saltanatı sonuna kadar devam etmiştir.¹⁷⁸

4.4. ARDAHAN'IN KESİN OLARAK OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

4.4.1. Çıldır Savaşını Hazırlayan Gelişmeler

Kanuni'nin torunu III. Murad (1574-1595), tahta çıktığında bazı devletler İstanbul'da bulunan ya da göndermiş oldukları elçilerle tebrikte bulunarak, eski anlaşmaları yenilemişlerdir. Bu elçilik heyeti içerisinde Safevi elçiliği kalabalık oluşu ve ihtişamlı hediyeleriyle göze çarpmıştır. Bu dönemde Safevi tahtında Şah Tahmasp'ın oğlu II. İsmail (1576-78) bulunmaktaydı. Elçilik heyetinin temsilcisi hediyeleri sunmuş fakat Sultan III. Murad, Safeviler içerisindeki taht karışıklıkları sebebiyle İran seferi için açık kapı bırakmıştır.¹⁷⁹ Ayrıca, Şah II. İsmail, devlet içerisinde kendisine tehlike arz eden şehzadeleri ortadan kaldırmış, Şii ulemayı uzaklaştırarak Sünni mezhebine mensup kişileri görevlendirmiştir. Bunun yanında, Doğu Anadolu'da Şii yanlıları ile iş birliği

¹⁷⁷S. M. Bilge, **Kafkasya**, s.54 vd.

¹⁷⁸Bu dönemde meydana gelen önemli olaylardan biri de Kanuni'nin oğlu Şehzade Bayezid'in babasına ayaklanıp, yenilmesinin ardından Safevi Devleti'ne sığınmış olmasıdır. Şehzade, 23 Ekim 1559 tarihinde Kazvin'e vardığında, Şah Tahmasp tarafından büyük bir törenle karşılanmış, başına tabaklar konularak, mücevherler saçılmıştır. Bayezid, Şah Tahmasb'dan babasının kendisini affetmesi için ricada bulunmuş, Şah, Sultan'a göndermiş olduğu mektupta bunu dile getirmiştir. Bu karışıklıktan yararlanan Şah, bir suikast planlandığı iddiasıyla Bayezid'in yanındaki orduyu dağıtarak 16 Nisan 1560 tarihinde onu ve oğullarını hapsedirtmiştir. Bu durum Kanuni ve Şah arasında bir krize sebep olmuş ve yazışmalar ile pazarlık başlamıştır. Şah, bir takım isteklerde bulunmuş; 1.200.000 altın ödenerek Kars Kalesi Safevilere bırakılacak, Şehzade Selim tahta geçtiğinde dostane ilişkilerin devam edeceğine dair bir ahidnâme verecekti. Anlaşmaya varılınca, Osmanlı elçileri 16 Temmuz 1562 tarihinde Kazvin'e varmış ve 23 Temmuz tarihinde de Şehzade Bayezid, Şehzade Selim'in çavuşbaşı olan Ali Ağâ'ya teslim edilmiş ve orada boynuna kement geçirilerek öldürülmüştür. Oğulları da aynı şekilde öldürülmüş, naaşları Sivas'a getirilerek, surların dışına defn edilmiştir. Bkz., Şerafettin Turan, *"Bayezid"*, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.231 vd; Safeviler bu dönemde Avrupa ülkeleri ile de temasta bulunmuş, özellikle de Osmanlı'ya karşı Şah'ı kıskırtmak isteyen bu ülkelere çok itibar etmeyen Şah, 1571 yılında İnebahtı Deniz Savaşı'nın ardından Papa Pius tarafından kendisine gönderilen elçileri de geri çevirmiştir. Bunun ardından, Şah, 1574 yılında hastalanmış, 14 Mayıs 1576 tarihinde vefat etmiştir. Bkz., Tufan Gündüz, *"Tahmasb"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.415 vd.

¹⁷⁹Bekir Kütükoğlu, *"Murad III"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXI**, İstanbul 2006, s.172 vd.

yaparak, Orta ve Doğu Anadolu’da tekrar yayılmacı bir politika izlemiştir.¹⁸⁰ Kısa bir saltanat süren Şah II. İsmail, 24 Kasım 1577 tarihinde vefat etmiş, bu durum Safeviler’i daha da karmaşaya sürüklemiştir. Tahta geçtiğinde, hak iddia etmemeleri için diğer kardeşlerini öldüren Şah II. İsmail’in yaşayan tek kardeşi Şiraz’da bulunan Muhammed Hudabende idi. O da gözleri kör olduğundan dolayı devleti yönetebilme kabiliyetini kendisinde görmüyordu. Buna rağmen 13 Şubat 1578 tarihinde Kazvin’e getirilerek şah ilan edilmiş fakat devlet içerisindeki karışıklılar daha da artmıştır.¹⁸¹Bu arada Osmanlı ile ilişkiler de Safevileri yeni bir savaşın eşiğine getirmiştir.

Şah II. İsmail devrinde Safeviler’in Anadolu’daki Kızılbaşları kışkırtmaları, 1577 yılında Zencan’daki bir Osmanlı kervanına baskın düzenleyerek malları yağmalamaları ve Safevi birliklerinin sınır tecavüzleri Amasya Anlaşması’nın ihlali anlamına gelmekteydi. Anadolu içlerinde ve sınırlarda yaşanan bu hadiseler, muhtemel bir isyanın habercisiydi. Üstelik Dağıstan ve Şirvan’daki Sünnilere uygulanan baskılar, Hristiyan Gürcüler’in Safevi zulmüne karşı Osmanlı’dan yardım istemeleri, yeni bir Safevi seferini gerektirmekteydi.¹⁸²

Kafkasya bölgesi, iktisadi kaynakları itibarıyla Osmanlılar ve Safeviler için büyük önem arz etmekteydi. Osmanlılar’ın Horasan, Türkistan ve Karadeniz’in kuzeyine dair bütün plan ve ülkülerinin güzergâhı konumundaydı. Aynı şekilde Safevilerin de Anadolu, Hazar havzası ve Karadeniz siyasetinin merkezindeydi.

Safeviler’e savaş açılması konusu, Osmanlı yöneticileri arasında tartışmalara sebep olmuş, Sokullu Mehmed Paşa Kanuni döneminde yapılan seferlerin maddi ve manevi boyutlarını ileri sürerek savaş yapılmaması yönünde fikir beyan ederken; vezir Lala Mustafa Paşa ile vezir Koca Sinan Paşa bu savaşın gerekli olduğu yönünde savunma yapmışlardır. Sokullu Mehmed Paşa aleyhtarlarının Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa tarafına geçmeleri ile savaşın yapılmasına karar verilmiştir.

¹⁸⁰Cihat Aydoğmuşoğlu, “Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasî ve Dinî Had Elazığ Hadiseler”, **The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science II/48**, Elazığ 2016, s.63 vd.

¹⁸¹Mehmet Dağlar, “Safevi Devleti’nde Şah II. İsmail e Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti (1574-1587)”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi III/1**, Sakarya 2018, s.58 vd.

¹⁸²S. M. Bilge, **Kafkasya**, s.91 vd.

4.4.2. Çıldır Savaşı ve Ardahan'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması

Daha önceki tecrübelerle de dayanılarak Divan-ı Hümayun'da İran'ın kuzeybatısında ve güneybatısında olmak üzere iki ayrı cephede savaş yapılması kararlaştırılmış, 1 Ocak 1578 tarihinde Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa, savaş serdarları olarak tâyin edilmiştir. Kırım Hanı II. Mehmed Giray'a da Kırım kuvvetleri, Kefe ve Azak sancak askerleri ile Demirkapı'dan İran'a yürümesi emri verilmiştir. Lala Mustafa Paşa Erzurum ve Şirvan'a, Sinan Paşa ise Bağdad ve Şehrizar'a serdar olarak görevlendirilmiştir. Fakat ikisi de bu durumdan memnun kalmamış;¹⁸³ III. Murad tarafından anlaşmazlığı çözmesi için Sokullu Mehmed Paşa görevlendirilmiştir. Böylece Lala Mustafa Paşa Gürcistan ve Şirvan serdarlığı için görevlendirilirken; Sinan Paşa serdarlıktan azledilmiştir.¹⁸⁴

Doğu seferi için, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Karaman, Maraş ve Halep Beylerbeyleri de askerleriyle Lala Mustafa Paşa'nın emrine verilmiştir. Ordu 28 Nisan 1578 tarihinde Üsküdar'dan hareket etmiştir. Sefer için görevlendirilen beylerbeyi ve sancakbeyleri de Temmuz 1578 tarihinde Erzurum'da toplanmışlardır.¹⁸⁵

Ordu, Erzurum, Söğütlü, Hasankale, Hopik, Sanamer, Tuna Damı (Bardız güneyindeki Hünkerlidüzü'nde), Soğanlı, Cebel-i Allah-u Ekber, Göle Sancağı'nda Megrek, Vargınis, Ardahan-ı Kebir, Begre Hatun, Yenikala (Çıldır Rabatı)¹⁸⁶ yolunu takiple Ardahan'dan ayrılarak Begre Hatun menzilinde konmuş ve Gürcü kalelerinin zaptını kararlaştırmıştır. Kalelerin zaptı ile uğraşıldığı sırada, Revan hâkimi Tokmak Han ile muharebe başlamıştır.¹⁸⁷

Tokmak Han'ın otuz veya kırk bin kişilik ordusu Çıldır'ın bugünkü ilçe merkezinin doğusunda, Çıldır Gölü'nün kuzeyinde top ve tüfek kullanılmadan kılıç, kalkan ve kargı ile çetin bir savaşa başlamıştır. Osmanlı ile Safeviler arasında 9 Ağustos 1578 yılında meydana gelen Çıldır Savaşı'nda hava muhalefeti sebebiyle Rumi toplar

¹⁸³Aralarında rekabet olan Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa, sferin ikinci yılında da Lala Mustafa Paşayı azlettirip, kendisi serdarlık görevinin başına gelmiştir. Bkz., Mehmet İpşirli, "Koca Sinan Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi XXVI*, Ankara 2002, s.138.

¹⁸⁴S. M. Bilge, *Kafkasya*, s.91 vd.

¹⁸⁵Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/m. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585)*, Ankara 2001, s.7 vd.

¹⁸⁶F. Kırzioğlu, *Kars*, s.524 vd.

¹⁸⁷Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s.54 vd.

kullanılamayınca Safevilerin istediği şekilde bir savaş olmuş ancak Osmanlılar kazanmıştır.¹⁸⁸

“Turnam gider isen bizim ellere
Vezir, Ardahan’dan göçtü diyesin
Karşu geldi Kızılbaşın Hanları
Çıldır’da döğüş oldu diyesin

Al kana boyandı Çıldır Dağları
Gâziler Hu çeker, elde tuları
Gözü kanlı DiyarbekirBeğleri
Din uğruna şehid düştü diyesin

Çamur dize çıktı kan ile yaştan
Atlar dalmaz oldu serilen leşten
Kal’alar yığıldı kesilen baştan
Ak gövdeler kana battı diyesin

İki alay bir araya gelince
Ara yere Çarhacılar girince
Beşbinbeşyüz belli atlı olunca
Tokmak Han da (koyup) kaçtı diyesin

Haberimiz iletsin dosta gidenler
Varıb dostun didarını görenler
Şahan şahan Paşaları soranlar
Din uğruna şehid düştü diyesin”

Şeklinde Çıldır Savaşı’nın şairane bir tasvirini yapan ve Vardar Yenicesi’nde doğup, (1497-1499) asıl adı Mehmed, lakabı ise Bekâr Memi olan ordu şairi Hayali Bey’in bu destanı kayda değerdir.¹⁸⁹

¹⁸⁸F. Kırzioğlu, **Kars**, s.524 vd.

¹⁸⁹Fuad Köprülü, XVI Asır Sonlarına Kadar Türk Şairleri, İstanbul 1930, s.41 vd; Hayali Bey hakkında bkz., Cemal Kurnaz, “Hayali Bey”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.5;

Bu savaşta çıkarları açısından seyirci kalmayı tercih ederek savaşın sonucuna göre hareket eden Atabek II. Keyhusrev, annesi ile kardeşleri Kvarkvare ve Manuçar'ı da yanına alarak aynı gün, gelip Lala Mustafa Paşa'ya itaatlerini bildirmişlerdir. Böylelikle 1268 yılında İlhanlı Abaka Han'ın müsaadesiyle Çıldır'da hâkimiyet kuran Kıpçaklı Atabekler Hükümeti sona ermiştir. Lala Mustafa Paşa tarafından Merkezi Ahıska olan, Ardahan ile Acara bölgelerini içine alan Çıldır Eyaleti kurulmuştur. Bu zafer ile Gürcistan kapıları Osmanlı'ya açılmıştır.¹⁹⁰ Ardahan Sancakbeyi Abdurrahman, Çıldır, Ahalkale, Tümük kalelerini ele geçirmiştir. Böylelikle Altunkale Atabeyliği, Mahmud Han Ülkesi Ahıska Beyliği'nin fethi tamamlanmıştır. Muhammed Tokmak Han'ı Osmanlı hizmetine davet eden Serdar Lala Mustafa Paşa, bir netice alamamış ve 10 Ağustos 1578 yılında Tiflis'e doğru yürüyüşe geçmiştir.¹⁹¹ İtaatini bildiren Manuçar, askerleri ile Serdar Lala Mustafa Paşa'ya Şirvan ülkesi ve Tiflis'in ele geçirilmesi için klavuzluk yapmıştır.¹⁹² Bagrathı Davit, şehri boşaltarak kaçınca 29 Ağustos 1578 tarihinde Tiflis şehri kan dökülmeden alınmıştır. Kakhet Kralı II. Aleksandır 1 Eylül 1578 tarihinde Serdar'a gelip itaatini bildirmiştir. Şirvan ve Eleş kaleleri de 1 Eylül'de fethedilerek Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.¹⁹³

4.4.3. Koyungeçidi Savaşı ve Güney Kafkasya'nın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi

Tokmak Han'ın Çıldır Muharebesini kaybettiğini duyan Tebriz Beylerbeyi Türkmen Emir Han çerileriyle birlikte Şah'ın veziri sıfatıyla Gence/Karabağ vilayetine gelerek Safevi ordusunu toplamıştır. Kür Irmağı'nı geçerek, Gürcistan'dan Şirvan'a geçmek isteyen Osmanlı ordusunun Kabur ile Kanak çayları arasında konakladığı bir vakitte baskın düzenlemek istemiştir. Emir Han'a Muğan hâkimi oğlu Murad Sultan, Gence-Karabağ valisi Kaçarlu İmamkulu, Karacadağ hâkimi Karadağlı Ensar Halife, Nahçıvan

Abdulselam Arvas, "*Hâyali*", **Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, bkz., <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayali>.

¹⁹⁰F. Kırzioğlu, **Kars**, s.524 vd.

¹⁹¹Remzi Kılıç, "*Kars ve Çıldır Havalisi'nin XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Katılması*", Bkz., <https://docplayer.biz.tr/40544856-Kars-ve-cildir-havalisi-nin-xvi-yuzyil-da-osmanli-devleti-ne-katilmasi.html>, 13.11.2020, 20:19.

¹⁹²O. Efendiyeve, **Safevi Devleti**, s.210 vd.

¹⁹³Remzi Kılıç, "*Kars ve Çıldır*", Bkz., <https://docplayer.biz.tr/40544856-Kars-ve-cildir-havalisi-nin-xvi-yuzyil-da-osmanli-devleti-ne-katilmasi.html>, 13.11.2020, 20:19; Abbasqulu Bakıxanov, **Azerbaycan Tarixi XIII-XVIII Asırlar III**, Bakü 2007, s.228 vd; İdris Bostan, "*Ahıska*", **TDV İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s.526.

hâkimi ve Emir Han'ın kız kardeşiyle evli olan Rojekili Şeref Han, Abagay ile Çaldıran hâkimi Dünbüllü Hacı Bey, Çukursaad Muhafızı UstacaluŞahverdi Bey, Eleşkirt Muhafızı Pazuki Niyaz Bey, Kapan Beyi Mirza Ali Bey, Dizmar hâkimi Ahmed Bey eşlik etmekteydi. Safevi ordusu Kür Nehri'ni 9 Eylül 1578 tarihinde Koyun Geçidi mevkiinden sola geçerek Osmanlı birliklerine saldırmaya başladı. Bu haberi alan Serdar Lala Mustafa Paşa, Diyarbakır Beylerbeyi Derviş'i, Özdemiroğlu Osman Paşa'yı, Karaman Beylerbeyi Mehmed'i ve Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa'yı Safevi ordusu üzerine gönderince, Emir Han'ın ordusu kısa bir sürede bozulmuş, 10.000 kadarı da Kür suyunda boğulmuştur.¹⁹⁴

Osmanlıların Hazar Denizine ilerleyişi sonucunda Demirkapı/Derbent, Şamkallar Ülkesi ve Dağıstan İstanbul'a bağlanmıştır. Özdemiroğlu Osman Paşa, Serdar unvanıyla 8 Ekim 1578 tarihinde Şirvan ve Dağıstan başbuğluğuna tayin edilmiştir.

Safeviler ile yapılan Çıldır savaşı sonrasında askeri, lojistik ve idari düzenlemelere ihtiyaç duyulması sebebiyle bu stratejik öneme sahip yerleri kapsayan bir eyalet kurulması gerekmiş, o sebeple VarazoğluMahmud Han'dan fethedilen araziler ve Samtshe Atabeyliği topraklarında 1 Temmuz 1579 yılında Çıldır Eyaleti kurulmuştur.¹⁹⁵ Beylerbeyilik merkezi Ahıska'dan başlayarak yeni kurulan Çıldır/Ahıska Eyaleti; Altun-Kal'a (Ahıska batı ve güneyinde Kobliyan ve Poskov bölgelerini içine alan), Ersıkha (Çıldır'ın bugünkü Kurtkale nahiyesi ile aşağıları ve buraya bağlı olan Tümük), Cicerek (Ahıska ile Ardahan arası Dokuzpınar Dağları bölgesi), Asıtın, Khırtus, Akhılkelek, Çıldır (Merkez Rabat, Yeni Kal'a), Bedre (Azgur), Büyük Ardahan, Yukarı Acara olmak üzere on bir sancaktan oluşmaktaydı.¹⁹⁶

Sultan III. Murad'ın fermanıyla, Kars Kalesi harabelerinin tamiri için gönderilen usta, alet ve malzemeleri almak için yüz bin kişilik ordu ile Trabzona'a giden Lala Mustafa Paşa, 26 Temmuz 1579 tarihinde Kars'a gelerek burada imar çalışmalarına başlamıştır. Bu sırada Pasın sancakbeyi Mirza Ali Bey ile diğer sancak beyleri de Keçivan, Kağızman, Mağazbert (Digor'da) ve Anı Kalelerini fethetmişlerdir. Böylelikle Boğam Boğazı'ndan aşağı Sürmeli Çukuru hariç olmak üzere bütün Kars-Ardahan bölgesi Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Lala Mustafa Paşa 22 Ekim 1579 tarihinde Revan

¹⁹⁴F. Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s.298 vd.

¹⁹⁵S. M. Bilge, **Kafkasya**, s.98.

¹⁹⁶Remzi Kılıç, "Kars ve Çıldır", <https://docplayer.biz.tr/40544856-Kars-ve-cildir-havalisi-nin-xvi-yuzyil-da-osmanli-devleti-ne-katilmasi.html> 13.11.2020, 20: 19.

üzerine bir akın yaptıktan sonra Kars'tan ayrılmış ve kışlamak üzere Erzurum'a varmıştır. Lala Mustafa Paşa ardından doğu seferlerine üçüncü serdar olarak Ferhad Paşa gönderilecek ve O da askerleriyle Kars üzerinden geçerek Revan'ı fethetmek için harekete geçecektir.¹⁹⁷

Ardahan'daki Osmanlı hâkimiyeti, 1828 yılında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşına kadar kesintisiz devam edecek, bu savaş sonucunda 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması ile Ahıska kısmı Ruslara bırakılacak ve böylece eski Atabek Yurdu ikiye bölünmüş olacaktır. Bütün bu siyasi olaylar sonucunda yaşanan hâkimiyet değişiklikleri idari bakımdan etkili olsa da Rus hâkimiyetine kadar bölgenin demografik yapısını değiştiremeyecek ve buradaki Türk varlığı devam edecektir. Ancak Rus hâkimiyetinden sonraki dönem için bunu söylemek mümkün değildir.

¹⁹⁷F. Kırzioğlu, **Kars**, s.526 vd.

SONUÇ

Tarihin ilk zamanlarından itibaren, çeşitli din ve ırklara mensup kavimlerin izini taşıyan Kafkasya, Türklerin de yoğun ilgisine mazhar olan bir bölgedir. Bu bölgede bilinen en eski Türk topluluğu İskitler, Kimmerler'i takip ederek Kafkasya üzerinden Anadolu'ya yayılmışlardır. Bölgede Hunlar, Sabirler ve Hazarlar ile devam eden Türk varlığı sürekli mücadeleler sonucunda Selçuklulara kadar gelebilmiştir. Ancak en planlı hâkimiyet Selçuklular tarafından kurulabilmiştir. Horasan'dan batıya doğru yayılan ve güçlü bir siyasi hâkimiyet tesis eden Selçuklular, yurt bulmak amacıyla hareket etmiş ve Anadolu topraklarına keşif akınları yapmaya başlamışlardır.

Hâkim güç olan Bizans için Doğu Anadolu ve Kafkasya tampon bölge olduğundan dolayı bu akınlar ilk başta ciddiye alınmamış fakat daha sonra bazı tedbirleri gerektirmiştir. Öyle ki Bizans'ın adeta sınır uçları konumunda olan Kafkasya ve Doğu Anadolu topraklarına dokunmak suretiyle muhtemel tepkileri ölçen Çağrı Bey'in, 1018 yılında Vaspuragan Ermeni Krallığı'na düzenlediği seferin Bizans kumandanı Senekerim tarafından engellenmeye çalışılması fakat mağlubiyete uğraması bu cümledendir. Nitekim ciddi bir gücün olmadığı kanaatine varan Çağrı Bey'in, durumu Tuğrul Bey'e bildirmesiyle, buranın yeni bir yurt olabileceği kararına varılmıştır. Bu sırada Bizans'ın Ermeni ve Gürcülerle mücadele halinde olması, Selçukluların şansını artırmaktaydı. Gürcüler'in isyanı ile mücadele veren Bizans, 1021 yılında Doğu Anadolu'ya sefer düzenlemiş ancak Göle de yapılan savaşı Gürcüler kazanmıştır. Bu durumu kabullenemeyen Bizans İmparatoru II. Basileios, Ardahan'ı ateşe vererek yerle bir etmiştir. Bu sırada Selçuklu akınları da devam ettiğinden, Doğu Anadolu yeni bir mücadelenin sahnesi olmuştur. Bu mücadelenin zinde gücü Selçuklulardır. Öyle ki Nahçıvan'a giren Çağrı Bey, Bizans kumandanını yenerek, Nig'e hareket etmiş ve Becni (Bıcnı) Kalesi kumandanı VasakPahlavuni'yi mağlup ederek kontrolü ele almıştır. Esasen bu kontrollü keşif akınları, Selçuklu hâkimiyetini hazırlayan ilk adımlar olacaktır.

Selçukluların, Hıristiyan Bizans ile uzantıları konumundaki Ermeni ve Gürcüler'e karşı yürüttüğü bu gaza akınlarında en büyük önemi arz eden, hiç şüphesiz Abbasi İslam Halifeliği'nin desteği idi. Ancak Büveyhiler elinde yıkılış sürecine girmiş Abbasi

Halifelîği, de kendi çapında kurtuluş çareleri aramaktaydı. Gerçekten de Halifelik nezdindeki İslam âlemini kudretli zamanlarına yükseltecek zinde bir güce ihtiyaç vardı. Selçuklular, İslam dünyasının siyasi bakımdan zayıf olmasından yararlanarak, XI. yüzyılın ortalarına doğru İslam ülkelerine göç ve akınlara başlayınca, Selçuklu beylerinin Horasan bölgesinde kurmuş oldukları hâkimiyet, halife tarafından dikkatle izlenmiş, takdir edilmiş ve taraflar arasında ilk ilişkiler kurulmuştur.

Abbasi Halifeleri ile Selçuklular arasındaki ilk münasebetler Nişabur'un 1038 yılında zapt edilmesi ile başlamıştı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e Rey, Hemedan ve diğer Cibâl şehirlerinde imar yapımları üzerine mektup yollamasını fırsat bilen Tuğrul Bey, gelen elçilere büyük saygı göstermiş ve bu durumu değerlendirerek, Gazneli Mesud'un hükümdarlığı liyakatle yerine getirmedeği gerekçesiyle idareyi eline aldığını bildirmiştir. Bununla beraber memleketi koruma konusunda halifeye tabii olduklarını da vurgulamıştır. Bu olayla Selçukluların siyasi ve dini temeli de atılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra Horasan'da yükselen Müslüman Türk nüfusunu, sistematik bir şekilde batıya sevk edebilmek için Anadolu akınları, devlet kontrolünde yapılmaya başlanmıştır. Sultan Tuğrul'un Anadolu'ya göndermiş olduğu İbrahim Yinal, Dicle Nehri kıyılarına kadar olan sahayı fethetmiş ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da Aras Nehri'nı aşarak Ermeni ve Gürcü memleketlerine, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ise Vaspurakan Bölgesine girmiştir. Meliklerin buyruğunda Anadolu'ya yönelen orduları takip eden Oğuz boyları, ırsî Türkmen beylerinin emir ve komuta zinciri içerisinde hareket ediyorlardı. Bu harekât tarzı sadece törenin değil, aynı zamanda takip edilen stratejinin de bir gereği idi.

Selçukluların Fetih planlamasında Ardahan ve yöresinin de içerisinde bulunduğu, Kür Irmağı'ndan Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca batı kesimlere doğru ulaşan güzergâh büyük önem arz etmekteydi.

Tuğrul ve Çağrı Bey emrindeki kalabalık Türkmen kitleleri ile yeni bir yurt için çıkmış oldukları akınlarda bunun dışında üç güzergâh daha kullanmışlardır. Bunlardan birincisi Kelkit Çayı'nın batı tarafından Karasu boyunca Malatya'ya kadar uzanan kısım, ikincisi Aras-Murat ile Yukarı Fırat vadilerinden İç Anadolu'nun güney bölgelerine ve Konya yöresine ulaşan güzergâh, üçüncüsü ise Van Gölü güneyi ile Suriye üzerinden

Avasımbölgesine gelen Beydağları civarındaki kaleleri geçerek Gülek Geçidi vasıtasıyla Eskişehir'e ulaşan güney yoludur.

Selçuklular'ın 1040 yılında Dandanakan zaferi ile siyasi varlıklarını kabul ettirmeleri, Doğu Anadolu'ya yapılan keşif akınlarının, düzenli fetih hareketlerine dönüşmesini sağlamıştır. Özellikle siyasi karışıklıklar bu durumu daha da kolay hale getirmiştir. Kutalmış ve İbrahim Yinal'ın Doğu Anadolu fethi ile görevlendirilmeleri üzerine, 1049 yılında Kars'a akın düzenlenmiş fakat sonuç alınamamıştır. Aras Nehri boyunca ilerleyişlerine devam ederek 1049 yılında Hasankale önlerinde Bizans mağlup edilmiştir. Kars ve Erzurum'a düzenlenen bu akınlar sonucunda hâkimiyetlerin değişmesiyle birlikte, Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir konumda olan Ardahan'ın da etkilendiği görülmektedir. Bu bölge, fetih akınları yapılmak suretiyle, Sultan Tuğrul'un 1063'deki vefatına kadar emniyete alınmıştır.

Selçukluların Azerbaycan ve Anadolu hududuna yerleşmelerinde Ermeni, Gürcü ve Bizans'ın idari yönden zayıf durumda olmaları önemli bir noktadır. Aksi takdirde Selçukluların büyük bir kısmı Mısır'a yerleşebilirdi. Abbasi Devleti'nin Hazar, Bizans sınırlarındaki vaziyetinin nazikliği ve Bizans'taki karışıklıklar Türkistan'dan gelen Türk kabilelerinin bölgedeki hâkimiyetleri açısından önemli bir etken olmuştur. Özellikle Alparslan'ın 1064'te güney Kafkasya'da Gürcü, 1071'de Anadolu'da Bizans kuvvetlerini kırması Anadolu'ya yapılan yerleşimleri arttırmış, böylece Türk muhacerat güzergâhını da emniyet altına almıştır.

Sultan Alparslan döneminde, Selçuklular'ın Ardahan'daki varlıkları daha da yoğunlaşmıştır. Oğlu Melikşah ve atabeyi Nizamülmülk ile Kafkasya seferine çıkan Sultan Alparslan, kuzeyde Borçalı bölgesine yönelirken, Melikşah ile vezirini de Doğu Anadolu ve çevresi için görevlendirmiştir. Melikşah, sınır kalelerini fethederek ilerleyişini devam ettirmiş, Burakan/Anberd, Sürmeli, HagiosGeorgio kalelerinin ardından, Meryemnişin'e yönelmiş ve burayı da fethetmiştir.

Fetih hareketleri ile güçlerini artıran Selçuklular, Anı'dan önce, Ahılkelek'i kuşatmışlardır. Bahsi geçen yer, günümüzdeki Ahılkelek olmayıp, Çıldır Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında Akçakale Köyü ile batı yanında 110 metrelik Ağcakala Adası üzerinde kalelerle korunan bir şehirdir. Bu iki yer karıştırılmaktadır. Ahılkelek Şehri bugünkü Akçakale'dir. Yerli halk, fetih sırasında çıkan yangın sebebi ile kuzeye giderek günümüzdeki Ahılkelek şehrini ihya etmiştir.

Sultan Alparslan'ın bu fetih hareketlerini jeopolitik öneme sahip güzergâhlar üzerinde yapmasının sebebi, emniyeti sağlayarak ilerlemek isteğinden kaynaklanmaktadır. Bizans'ın doğu sınırındaki en müstahkem şehri ve konum itibariyle ticaret yönünden büyük öneme sahip Anı Şehri'nin, Sultan Alparslan tarafından fethedilmesi, Türk ve İslam dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Selçukluların Sultan Alparslan döneminde Doğu Anadolu'da iskân politikası uyguladıkları görülmektedir. Kalabalık Türkmen gruplarının Selçuklu ordusuna katılması ve Malazgirt Savaşı ile Türkmenlerin Anadolu'ya yerleşmeye başlaması, buranın yurt tutulduğunu ortaya koymaktadır.

Sultan Alparslan'ın ardından başa geçen Melikşah, Kafkasya politikasını sürdürmeye devam etmiş, Gürcistan'daki karışıklıkları değerlendirerek yeni bir sefer düzenlemiştir. 1080 yılında, Posof ile Şavşat'ı birbirinden ayıran Arsiyan Dağı'nın doğu eteğinde bulunan şimdiki Kol köyünde kazandığı zaferle Gürcü kuvvetlerini bir daha mukavemet gösteremeyecek hale getirmiştir. Gürcülerin mağlup edilmesiyle Kür ve Çoruk boyları kesin bir şekilde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Gürcistan seferleri, Sultan Melikşah'ın görevlendirdiği kumandanlar tarafından devam ettirilmiş ve 1080 yılından itibaren bu ülkeye Türk göçleri başlamıştır. Gürcülerin DidiTürkoba dedikleri bu göç, Büyük Türk akınları olarak adlandırılmıştır.

Sultan Melikşah'ın ardından Selçuklu hâkimiyeti zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde dikkat çeken en önemli husus, Don ve Kuban dolaylarındaki Kıpçak Türkleri'nin Güney Kafkasya'ya yerleşmesidir.

Kral IV. David, Türk ve İslam devletlerinin ordularında önemli görevler ifa eden Kıpçak Türklerinin efsanevi kahramanlık hikâyelerini biliyordu. Gürcistan'ın, Selçuklu Türkleri karşısında içerisine düştüğü zor durumun da farkındaydı. O sebeple savaşçı Türk kitleleri arasındaki boy asabiyetinden faydalanarak yine Türklerden ama kendilerine hizmet edecek şekilde bir ordu kurmak tek kurtuluş çaresi olmuştur. Böylece onları Selçuklu Türklerinden yine başka bir Türk boyu olan Kıpçaklar kurtaracaktır. Bütün bu sebeplerden dolayı Don ve Kuban dolaylarındaki Kıpçaklar ile irtibata geçilmiş ve Kral IV. David, 1109/1110 yılında ünlü Kıpçak komutanı Atrak'ın kızı ile evlenerek, istediği yakınlığı kurmuştur. Arkasından savaşçılıklarıyla ünlü Kıpçak askerlerini hızlı bir şekilde Gürcü ordusunda istihdam etmiştir.

Kral IV. David söz konusu ortamdan çok iyi istifade ederek, Kıpçak başbuğu Atrak komutasındaki 40.000 Kıpçak askerini 1118 yılında Gürcistan topraklarında iskân

ettirip, bunlardan yaklaşık 5000 Kıpçak çocuğunu da merkeze alarak Hıristiyanlaştırıp muhafız alayında istihdam ettirmiştir. Gelen kırk bin kişinin içerisinde Peçenekli ve Uz/Tork aileleri gibi Kıpçak-Kumanların tutsağı sayılan beş bin seçkin köle de bulunmaktaydı. Kral böylece Kıpçaklardan generaller ve kumandanlar tayin ederek kendi krallık ordusunun tanzim etmiştir. Bundan sonra ise Güney Kafkasya tarihinde hem Kıpçaklar hem de Gürcüler için yeni bir dönem başlamıştır. Kıpçaklar kendileri için geniş bir yaşam alanı açarken, Gürcüler de tarihlerindeki en güçlü dönemlerinden birini yaşamaya başlamışlardır. Böylelikle Gürcüler hem devlet teşkilatını sağlamlaştırmış hem de sınır ötesinde akınlar yapma imkânı bulmuşlardır.

Kral IV. David'in ülkesine davet etmiş olduğu Kıpçaklardan ordu kurmayı hedeflemesi, 1118 yılında Gürcistan'a bir Kıpçak göçünün başlamasına sebep olmuştur. Kral bölgedeki üstünlüğünü arttırmaya çalışırken, yapılan baskılara dayanamayan Tiflis Müslümanları, 1121 yılında Arran, Nahçıvan ve Aras Nehri'ne kadarki bölgenin hâkimi olan Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'a haber göndererek, yardım istemişlerdir. Melik Tuğrul, Gürcülere karşı kendi kuvvetlerinin yeterli olmayacağını bildiğinden Haçlılara karşı büyük başarılar elde etmiş Mardin Emiri Artukluİlgazi'yi Gürcistan seferine memur etmiş, Arran Meliki kardeşi Tuğrul'u da Tiflis'in imdadına yollamıştır.

İlgazi, karşılarında kendi milletlerinden olan Kıpçak Türklerini gören Selçukluların gaflete düşüp tedbirsiz davranmaları sebebiyle, 18 Ağustos 1121 tarihinde, birleşik Kıpçak Gürcü ordusunun Didgori'deki ani baskını sonucunda ciddi bir bozguna uğramıştır. IV. David'in bu zaferi kazanmasında belirleyici olan ana unsur Kıpçaklardır. Bundan sonra da Gürcistan'ın korunmasında uzun bir dönem başrol oynamışlardır. Didgori yenilgisi sonucunda Ardahan, Çıldır, Ahılkelek başta olmak üzere, bölgenin büyük bir kesimi Gürcü hâkimiyetine girmiştir. Kıpçaklar, Atabeg unvanı ile Ahıska, Ahılkelek başta olmak üzere Çıldır, Göle ve Şavşat'a yerleşmeye başladılar. Bölgede kullanılan yer isimlerinin pek çoğu buradaki Kıpçak Türkleri'nden kalmıştır.

Beylikler döneminde de mücadelelerin devam ettiği görülmektedir. Erzurum merkezli kurulan Saltukluların, Kars ve Ardahan'daki etkileri Gürcüler ile olan mücadelelerde görülmektedir. Anı, Kars ve Ardahan'ın Moğol istilasından da büyük zarara uğradığı görülmektedir.

Karakoyunlu Devleti'nin bölgedeki etkisi, Gürcistan üzerine yapılan seferlerde ortaya çıkmaktadır. Jeopolitik konumu gereği Kafkasya ile Anadolu arasında değişmeyen kapılarından biri Ardahan olmuştur. Bu dönemde Karakoyunluların, Atabekler Yurdu'na düzenlediği seferler ile ön plana çıkan Kars ve Ardahan bölgesi, başkent Tebriz'e bağlanmıştır. Bu eksenin Akkoyunlu hâkimiyeti sırasında düzenlenen seferler sonucunda Diyarbakır'a kaydığı da bilinmektedir.

Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın mücadelesi ardından, XVI. yüzyılda önemli bir güç olan Safevilerde, Güney Kafkasya'da etkili olmaya başlamıştır. Safeviler'in bölgeye ilgilerinin artması üzerine siyasi rakipleri durumundaki Osmanlıların da dikkatlerini Doğu Anadolu'ya çevirdikleri görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kars ve Erzurum istikametindeki kaleler ele geçirilmiş ve Safevilere karşı imar faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla, Ardahan da Osmanlılar'a bağlı bir sancak haline gelmiştir. Nitekim Safevilere karşı Ardahan kalesinin imar edilmesi de bu sıradadır. Kanuni, bu dönemde meydana gelen mücadelelerde tahribata uğrayan Kars Kalesi'nin de imar edilmesini emretmiş fakat Safeviler ile olan mücadele sebebiyle sürekli kesintiye uğramıştır. III. Murad döneminde Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin kesin olarak tesis edilmesi için fetihlere devam edilmiş, Ardahan ve çevresinin fethi Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa tarafından tamamlanmıştır. Çıldır Savaşı'nın ardından Osmanlı hâkimiyetine giren bölgede 1579'da Çıldır Eyaleti kurulmuştur.

Yaklaşık iki bin yedi yüz yıldır Türklerin ilgisine ve faaliyetlerine sahne olan Ardahan bölgesi, batıdan bakılınca Kuzeydoğu Anadolu, doğudan ise Güneybatı Kafkasya'da konumlandırılmaktadır. Tarihi süreçte bölgeye hâkim olmak isteyen güçlerin yoğun mücadele sahası olmuştur. Bununla birlikte Türk tarih ve kültüründen çok etkilenen Ardahan bölgesi, yine aynı durumda olan Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte kapsamlı bir analize tabi tutulmalıdır. Türk tarihinin dönemleri içerisinde, bölgenin jeostratejik yapısı belirlenmeli; bilimsel çalışmalarla toponim, hidronim ve antroponimleri tahlil edilmelidir. Bütün bunlar yapıldıktan sonra da bölgeye yönelik iddialar ve tezler yeniden ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLLATİF KAZVİNİ, **Safevi Tarihi**, (nşr. H. Mohemmednejad), Ankara 2011.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “*İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri*”, **Türkler IV**, Ankara 2002, s.1107-1119.
- AFYONCU, Erhan, “*Otlukbeli Savaşı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.4-6.
- AGACANOV, S. G., **Oğuzlar**, (nşr. E. N. Necef, A. Annaberdiyev), İstanbul 2013.
- AGACANOV, S. Grigoreviç, **Selçuklular**, İstanbul 2006.
- AHMED BİN MAHMUD, **Selçukname I**, (nşr. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.
- AHMETOĞLU, Ahmet, **Karakoyunlular ve İskender Mirza’nın Siyasi Hayatı**, Aydın 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKA İsmail, “*Timur*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.173-177.
- AKA, İsmail, “*Acâibü’l-Makdûr*”, **TDV İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s.318.
- AKA, İsmail, “*Mîrhând*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.156-157.
- AKA, İsmail, “*Şahruh’un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi IV/1**, İzmir 1989, s.1-20.
- AKA, İsmail, “*Şahruh*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2010, s.293-295.
- AKA, İsmail, “*Timurlular Devleti*”, **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi IX**, İstanbul 1992, s.181-300.
- AKA, İsmail, **İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, Ankara 2001.
- AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 2000.
- AKYOL, Hasan, **Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri**, Ankara 2004. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2013.
- ALAN, Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul 2015.
- ALASANİA, Guila, “*Gürcistan Kıpçakları*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.1398-1407 vd.
- ALGAR, Hamid, “*ÇardehMa’sum-i Pak*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.227-228.
- ALGAR, Hamid, ALPARSLAN, Ali, “*Hüseyin Baykara*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVIII**, İstanbul 1998, s.530-532.
- ALİCAN, Mustafa, *Büyük Selçuklular ve Kafkasya*, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı II S.72**, Ankara 2015, s.237-243.
- ALİYEV, Salih Muhammedoğlu, “*Derbend*”, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.164-166.
- ALLEN, W. E. D., **A History of the Georgian People**, London 1971.
- ALPTEKİN, Coşkun, “*Irak Selçukluları*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII**, İstanbul 1989, s.295-337.
- ALTIN, Kader, “*Kür ve Çoruh Boylarında Selçuklu Hâkimiyetindeki Kıpçaklar (Ahıska Türkleri)*”, **Erzincan Üniversitesi Dünya Ahıska Türkleri Birliği 11-12-13 Mayıs 2017 Uluslar arası Ahıska Türkleri Sempozyumu II**, Erzincan 2017, s.590-595.
- ANDREASYAN, Hrand D., “*XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Koloфонlar*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi S.3**, İstanbul 1973, s.83-148.
- ANGİOLELLO, Giovanni Maria, **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar**, (nşr.T. Gündüz) İstanbul 2017.
- ANONİM, **Kızılbaşlığın Tarihi (Târih-i Kızılbaşîyye)**, (nşr. Ş. Deniz, H. Asadi), İstanbul 2020.
- ANSARI, A. S. Bazmee, “*Cûzcanî, Minhâc-ı Sirâc*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.98-99.

Ardahan İl Çevre Durum Raporu, Ardahan 2003.

Ardahan İl Çevre Durum Raporu, Ardahan 2009.

Ardahan İli 2018 Yılı Çevre ve Durum Raporu, Ardahan 2019.

Ardahan İli 2019 Yılı Çevre Durum Raporu, Ardahan 2020.

ARINÇ, Kenan, “*Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişimi*”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri**, Bitlis 2007, s.743-793.

ARSEBÜK, Güven, “*Altınova’da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler*”, **TTKong**,8, Ankara 1979, s. 81-92.

ARVAS, Abdulselam, “*Hâyalî*”, **Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, bkz.,<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayali>

ASLAN, Cahit, “*Türk-Rus-Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazya*”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi S. 43**, 2009,s.1-13.

AŞİROV, Tahir, “*Biruni’ye Göre Hristiyanlık*”, **Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi X/3**, İstanbul 2013, s.111-147.

AŞURBEYLİ, Sara, “*Şirvanşahlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.211-213.

AŞURBEYLİ, Sara, **ŞirvanşahlarDövləti**, Bakü 2006.

ATALAY, İbrahim, **Türkiye Coğrafyası**, İstanbul 1992.

ATEŞ, Erhan, “*Ahlatşah (Ermenşah)-Gürcü Münasebetleri*”, **USAD Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.10**, Konya 2019, s.127-160.

ATEŞ, Erhan, “*Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Poliikası ve Bölgedeki Yansımaları*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII/2**, İzmir 2017, s.363-390.

ATEŞ, Erhan, “*Selçuklu Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XXXV/60**, Ankara 2016, s.73-96.

- ATEŞ, Erhan, **XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar**, Ankara 2015,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ATTALEİATES, Mikhael, **Tarih**, (nşr. B. Umar), İstanbul 2008.
- AYAN, Ergin, “*Moğolların Ortadoğu’daki İlk NoyanıCormagun*”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi XII/2**, Tokat 2018, s.179-196.
- AYAN, Ergin, “*Sultan Alparslan’ın Ermeni-Gürcü Siyaseti*”, **Karadeniz Uluslar arası Bilimsel Dergisi S.2**, Ankara 2009, s.9-28.
- AYDIN, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Ankara 1998.
- AYDIN, Mustafa, “*Abazalar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I**, İstanbul 2016, s.1-3.
- AYDIN, Mustafa, “*Şirvan*” **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2009, s.204-206.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “*Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasî ve Dinî Hadiseler*”, **TheJournal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science II/48**, Elazığ 2016, s.59-67.
- AYÖNÜ, Yusuf, **Selçuklular ve Bizans**, Ankara 2014.
- AZİMİ, **Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)**, (nşr. A. Sevim),Ankara 2006.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADİ, **BezmüRezm**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.
- BAKIXANOV, Abbasqulu, **Azerbaycan Tarixi XIII-XVIII Asırlar III**, Bakü 2007.
- BAR HEBRAEUS, **Abu’l-Farac Tarihi II**, (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999.
- BARTHOLD, W., “*Ani*”,**İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1993, s. 435-437.
- BEDİRHAN, Yaşar, **Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kafkasya Politikası**, Konya 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- BEDİRHAN, Yaşar, **Orta Çağ Tarihi**, Ağrı 2012.
- BEDİRHAN, Yaşar, **Ortaçağ Tarihi**, Konya 2018.
- BEDİRHAN, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya 2000.

- BEHRAMNEJAD, Muhsin, **Karakoyunlular Akkoyunlular İran ve Anadolu’da Türkmen Hanedanları**, (nşr. S. Gündoğdu, A. İçer), İstanbul 2019.
- BELAZURİ, **Fütuhu’lBüldan**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013.
- BELLİ, Oktay, **Her Yönü ile Ani**, İstanbul 2019.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, CANAŞİA Simon, **Gürcüstan Tarihi**, (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.
- BEYHAKİ, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr. N. Lugal), Ankara 2019.
- BEZER, Gülay Öğün, “İldeniz, Şemseddin”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.81-82.
- BEZER, Gülay Öğün, “Şeddadiler”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.409-411.
- BEZER, Gülay Öğün, “Tuğtegin”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.347-349.
- BEZER, Gülay Öğün, “Ukayliler”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLII**, İstanbul 2012, s.59-61.
- Bİ, Mahmut, **Kafkas Tarihi**, İstanbul 2007.
- BİLGE, Sadık Müfit, **Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul 2015.
- BİLGİN, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.140-141.
- BİLİNİR, Sedat, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Sugur-Eş’şam Sınır Hattının Halep’e Gerilemesi Süreci ve Türklerin Bölgedeki Faaliyetleri”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi III/6**, İstanbul 2016, s.17-34.
- BİNGÖL, Akın, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Erzurum 2003, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BOSTAN, İdris, “Ahıska”, **TDV İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s.526-527.
- BROSSET, M. F., **Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar**, (nşr. H. D. Andreev, E. Merçil), Ankara 2003.

- BURNEY, Charles A., “*Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age*”, **AS**, VIII, 1958, s. 157-209.
- BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan Atabeyleri Dövləti 1136-1225 Yıllar**, Baki 2007.
- BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, “*Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi*”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi IV/6**, Trabzon 2018, s.267-282.
- CAHEN, Claude, **Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)**, Ankara 1988.
- CENGİZ, Ercan, “*Sultan Alparslan’ın Ani’yi Fethi*”, **Sosyal, Beşeri ve Akademik Araştırmalar I**, Eskişehir 2018, s.55-76.
- CEYLAN, Alpaslan, “*Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*”, **Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi 1**, Ankara 2008, s. 75-94.
- CEYLAN, Alpaslan, “*Yazılıtaş-Horasan*”, **Çağlayan Aras I/1**, Erzurum 2002, s. 14-15.
- CEYLAN, Alpaslan, CEYLAN Nezahat, **Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale**, Erzurum 2016.
- CEYLAN, Alpaslan, **Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, Erzurum 2008.
- CEYLAN, Alpaslan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)**, Erzurum 2015.
- CEYLAN, Alpaslan, **Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum 2001.
- CEZAR, Mustafa, **Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı II**, Ankara 2011.
- CİHANGİR, Zeyneloğlu, **Şirvanşahlar Yurdu Vaktile Albania, Arran ve Şirvan Diye Anılan “Kafkas Azerbaycanı”nın Tarihçesidir**, İstanbul 1931.
- CÖHÇE Salim, “*Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri*”, **I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler**, Diyarbakır 2004, s.125-136.

- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “*Akkayunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri*”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi XXV/3**, Ankara 2005, s.75-105.
- ÇELİK, Sebahattin, “*İbrahim Yınal’ın Eski Türk Töresi Gereği Selçuklu Tahtında Hak İddia Etmesi*”, **Rıfat Özdemir’e Armağan**, (R. Doğanay), İstanbul 2018, s.6.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin, **Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi**, İstanbul 1993.
- ÇOĞ, Mehmet, “*Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi S.19**, Trabzon 2015, s.57-74.
- DAĞLAR, Mehmet, “*Safevi Devleti’nde Şah II. İsmail ve Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti (1574-1587)*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi III/1**, Sakarya 2018, s.50-65.
- DEĞE, Ahmet, **Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Erzurum 2003, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİRCİ, Kürşat, “*Hıristiyanlık –I. Giriş*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XV**, İstanbul 1998, s.328-340.
- DEMİRKENT, Işın, “*Kürboğa*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, İstanbul 2002, s.562-563.
- DEMİRKENT, Işın, **Mikhail Psellos’un Khronographia’sı**, Ankara 1992.
- DİKMEN, Emine, **XII. Yüzyılda Erzurum Çevresinde Saltuklu Beyliği ve II. İzzeddin Saltuk Dönemi Kafkasya Politikası**, Ankara 2015, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DİRİMTEKİN, Feridun, “*Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer*”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.231-258.
- DOĞANAY, Hayati, ZAMAN Serhat, “*Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası*”, **Türk Coğrafya Dergisi**, 46, İstanbul 2006, s. 23-39.
- DOĞANTEKİN, Ersin, **XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği**, Kars 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DURAK, Neslihan, “*Moğol Gazabından Tanrı’nın Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)*”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler III**, Ankara 2014, s.37-50.

DURAK, Neslihan, **Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000.

DURMUŞ, İlhami, **Sarmatlar**, Ankara 2012.

EBU BEKR-İ TİHRANİ, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014.

EBU CAFER MUHAMMED BİN CERİR’ÜT TABERİ, **Tarih-i Taberi III**, (nşr. F. Gürtunca), İstanbul 2016.

EFENDİYEV, Oktay, **Azerbaycan Safevi Devleti 16. Yüzyıl**, (nşr. A. Asker), İstanbul 2018.

EĞİLMEZ Savaş, **Selçuklu Gürcü İlişkileri (1060-1157)**, Erzurum 2001.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EL-CÛZCÂNİ, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar**, (nşr. E. Göksu), Ankara 2015.

ELDAROV, Murad, **İslamiyetinHazarlar Arasında Yayılması**, Kayseri 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EMECEN, Feridun, “*Çıldır Eyaleti*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.300-301.

EMECEN, Feridun, “*İrakeyn Seferi*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.116-117.

EMECEN, Feridun, “*Selim I*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.407-414.

EMECEN, Feridun, “*Süleyman I*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.63-74.

ERCİLASUN, Konuralp, “*Selçukluların Kafkasya Politikası*” , **Türk Kültürü XXXIII/387**, Ankara 1995, s.420-432.

ERDAL, Zeki, “*Büyük Selçuklu Öncesi Kafkaslarda Beylikler: Şeddadiler*”,**V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, İstanbul 2010, s.121.

ERDEM, İlhan, “*Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Beyin Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)*”, **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXIV/1-2**, Ankara 1990, s.99-108.

- ERDEM, İlhan, UYAR Mustafa, “*Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri*”, **Türkler VI**, Ankara 2002, s.1534-1550.
- ERSAN, Mehmet, “*Türk-Ermeni İlişkileri*”, **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel S.38**, İstanbul 2013, s.187-232.
- ERSAN, Mehmet, Mustafa Alican, **Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri**, İstanbul 2009.
- ERSAN, Mehmet, **Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler**, Ankara 2007.
- FAYDA, Mustafa, “*Fütûhu’l-Büldân*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XIII**, İstanbul 1996, s.258-259.
- FAYDA, Mustafa, “*Taberî, Muhammed b. Cerîr*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.314-318.
- GEYİKOĞLU, Hasan, “*Kara-Koyunlular’ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.38**, Erzurum 2008, s.207-226.
- GEYİKOĞLU, Hasan, “*Şah İsmail’in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 33**, Erzurum 2007, s.217-225.
- GOLDEN, Peter, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr. Osman Karatay), İstanbul 2012.
- GORDLEVSKİY, Vladamir Aleksandroviç, **Küçük Asya’da Selçuklular** (nşr. A. İnan), Ankara 2019.
- GÖK, Bilal, “*Büyük Selçuklu Devleti’nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah’ın Ölümüne Kadar (1018-1092)*”, **Avrasya Uluslar arası Araştırmaları Dergisi IV/7**, Ankara 2015, s.172-185.
- GÖKBEL, Ahmet, **Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarih)**, İstanbul 2000.
- GREGORY, Timothy E., **Bizans Tarihi**, (nşr. E. Ermert), İstanbul 2011.
- GROUSSET, Rene, **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005.

- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu (Atilla, Cengiz Han, Timur)**, (nşr. R. Uzman), İstanbul 2014.
- GÜMÜŞ, Nebi, “*Selçuklu-Gürcü İlişkileri*”, **Türkler IV**, Ankara, s.1183-1192.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu*”, **Belleten VII/25**, Ankara 1943, s.59-99.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul 1991.
- GÜNDOĞDU, Hamza, **Kaleler ve Kuleler Şehri Ardahan**, Ankara 2000.
- GÜNDÜZ, Tufan, “*Kars*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.116-117.
- GÜNDÜZ, Tufan, “*Safeviler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.451-457.
- GÜNDÜZ, Tufan, “*Şah İsmail*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.253-255.
- GÜNDÜZ, Tufan, “*Tahmasb*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.413-415.
- GÜNERİ, Semih, “*Doğu Anadolu Yeni Gözlemler*”, **Türk Arkeoloji Dergisi S.30**, Ankara 1992, s. 149-195.
- GÜRBÜZ, Osman, “*Kalikala-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler*”, **İlahiyat Tetkikleri Dergisi S.46**, Erzurum 2016, s.131-143.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Ankara Savaşı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.210-211.
- HARMANKAYA, Savaş, TANINDI Oğuz, vd., “*Ağzıaçık Suyu*”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik**, İstanbul 1996.
- HARMANKAYA, Savaş, TANINDI, Oğuz, vd., “*Ani*”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri**, İstanbul 1996.

- HARMANKAYA, Savaş, TANINDI, Oğuz, vd., “*Hamamdere*”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeler**, İstanbul 1996.
- HARMANKAYA, Savaş, TANINDI, Oğuz, vd., “*Kurbanaga Mağarası*”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri**, İstanbul 1996.
- HASAN-I RUMLU, **Ahsenü’t-Tevârih**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2020.
- HEWSEN, Robert H., **The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac’oyc); The Longand the Short Recensions**, Wiesbaden 1992.
- HINZ, Walter, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, (nşr. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992.
- HONIGMAN, Ernest, **Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı**, (nşr. Fikret Işıltan), İstanbul 1970. <https://edebiyatvesanatakademisi.com/ardahan-turkuleri/turnam-gider-olsan-bizim-illere-2/51444>, Ardahan 2020, 17:32.
- HUNKAN, Ömer Soner, **Türk Hakanlığı (Karahanlılar);Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)**, İstanbul 2007.
- HÜSEYNOF, R.A., “*Malazgird ve Kafkaslar*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi S.10**, Ankara 1968, s.61-71.
- İBN HALDUN, **Mukaddime I**, (nşr. T. Dursun), İstanbul 2013.
- İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014.
- İBNİ ARABŞAH, **Acâibü’l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)**, (nşr. D. A. Batur), İstanbul 2012.
- İBNÜ’L ESİR, **İslam Tarihi El KâmilFi’t- Tarih Tercümesi IX,X, XI, XII**,(nşr. A. Ağırakça), İstanbul 1987.
- İBNÜ’L-EZRAK AHMED b. YUSUF b. ALİ, **Meyyâfârkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, (nşr. A. Savran) Erzurum 1992.
- İBNÜ’L-VERDİ, **Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular**, (nşr. Mustafa Alican), İstanbul 2019.

İLHAN, Avni, “*Bâtıniyye*”, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.190-194.

İMAD AD-DİN AL-KATİB AL-İSFAHANİ, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (nşr. K. Burslan) Ankara 1999.

İNALCIK, Halil, “*Beyazıd I*”, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.231-234.

İNCE, Fatma, “*GregoryAbû'lFarac'ın Selçuklu Tarihindeki Yeri ve Önemi*”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu 17-19 Kasım 2017 I**, Malatya 2017, s.79-91.

İPEK, Ali, “*Kars'ta Müslüman Türk Hâkimiyeti*”, **EKEV Akademi Dergisi 49**, Erzurum 2011, s.163-173.

İPEK, Ali, “*Sâcoğulları*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.364-366.

İPŞİRLİ, Mehmet, “*Koca Sinan Paşa*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, Ankara 2002, s.137-139.

KAFALI, Mustafa, “*Barak Han*”, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.63-64.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Alparslan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.526-530.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*”, **Fuad Köprülü Armağanı**, Ankara 2010, s.259-274.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 2019.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 2005.

KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Terekemeler**, (nşr. Y. Gedikli), İstanbul 2006.

KALMIŞ, Gökhan, “*Yeni Veriler Işığında Ardahan İlinin Eskiçağ Tarihi*”, **Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan**, Ankara 2020, s. 81-111.

- KALMIŞ, Gökhan, **Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan**, Erzurum 2017, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAMALOV, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003.
- KANAR, Mehmet, “*Nizâmî-Gencevî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2007, s.183-185.
- KARADAĞ, Gülseren, **Ardahan’ın Kuruluşu-Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları**, Ankara 1992.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “*Ahsenü’t-Tevarih*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.180.
- KARATAY, Osman, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara 2018.
- KARPUZ, Haşim, “*Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri*”, **TÜBİTAK Bilim ve Teknik X/212**, Ankara 1977, s. 1-6.
- KAYA, Abdullah, “*Başlangıçtan 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme*”, **EKEV Akademi Dergisi S.59**, Erzurum 2014, s.211-232.
- KAYA, Abdullah, **Mengücekoğulları Beyliği Tarihi**, Konya 2006,(Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAYA, Adnan Menderes, **Avşar Türkmenleri**, Kayseri 2004.
- KAYA, Önder, “*el-Melikü’l-Eşref, Musa*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.64-66.
- KAYA, Selim, “*Süleyman Şah II*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.105-108.
- KAYHAN, Hüseyin, “*Irak Selçukluları (1120-1194)*”, **Türkler IV**, Ankara 2002, s.1275-1286.
- KAYHAN, Hüseyin, “*Anadolu’nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında*”, **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi S.2**, Sakarya 2018, s.189-201.

- KAYHAN, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı*”, **VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı**, Sakarya 2017, s.195-217.
- KAYHAN, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı*”, **Tarih ve Gelecek Dergisi III/1**, Muş 2017, s.239-255.
- KAZANASMAZ, Merve, **Kara-Koyunlu Kara Yusuf ve Zamanı**, Erzurum 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KELEŞ, Erol, “*Doğu Anadolu’da Kara Koyunlu- Timur Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi*”, **VAKANİVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II Kafkasya Özel Sayısı**, Sakarya 2017, s.218-236.
- KELEŞ, Nevzat, **Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ’da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul 2016.
- KEMALOĞLU, İlyas, “*Toktamış Han*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.231-232.
- KESİK, Muharrem, **1071 Malazgirt Zafere Giden Yol**, İstanbul 2013.
- KESİK, Muharrem, **Anadolu Türk Beylikleri**, İstanbul 2018.
- KILIÇ, Davut “*Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü*”,**Tarihte Türkler ve Ermeniler VIII**, s.223-231.
- KILIÇ, Davut “*Rusya’nın Eçmiyazın Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri*”, **Erdem Dergisi XII/36**, Ankara 2000, s.973-988.
- KILIÇ, Remzi, “*Kars ve Çıldır Havalisi’nin XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Katılması*”, Bkz.,<https://docplayer.biz.tr/40544856-Kars-ve-cildir-havalisi-nin-xvi-yuzyil-da-osmanli-devleti-ne-katilmasi.html> ,13.11.2020, 20:19.
- KILIÇ, Remzi, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münnasebetleri (1520-1566)**, İstanbul 2006.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, “*Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükumeti-I(1268-1578)*”, **Bizim Ahıska Dergisi 11**, Ankara 2011, s.12-17.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, “*Alp-Arslan’ın Fethettiği <<Nemrûd bin-Ken’ ân >> / <<Şertul-ni>> Bölgesi*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi III**, Ankara 1971, s.371

- KIRZIOĞLU, Fahrettin, “*Selçukluların Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi II**, Ankara 1971, s.111-139.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars-Arpaçay Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara 1982.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1998.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Yukarı-Kür ve ÇorukBoyları’nda Kıpçaklar; İlk-Kıpçaklar (M.Ö VIII.-M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi’nden)**, Ankara 1992.
- KIZTANIR, Dilek, **Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İlişkileri**, Konya 2018,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KOCA, Salim, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Ankara 2011.
- KOÇMAN Asaf, **Yukarı Kura Nehri Havzası’nın Fiziksel Coğrafyası**, Erzurum 1979, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KODAY, Zeki, “*Çıldır Gölü’nde Balıkçılık*”, **Türk Coğrafya Dergisi**, XXXVII, 2001, s. 171-182.
- KONUĞÇU, Enver, “*Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli*”, **Türklük Araştırmaları Dergisi 12**, İstanbul 2002, s.179-193.
- KONUĞÇU, Enver, “*Cihan Şah*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.536.
- KONUĞÇU, Enver, “*Karakoyunlu Temürlü Mücadelesinde Avnik*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I**, Ankara 2002, s.371-387.
- KONUĞÇU, Enver, **Ardahan Tarihi**, Ankara 1999
- KONUĞÇU, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir, TURFAN Kemal, “*Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*”, **Belleten**, XXIII (91), 1959, s. 349-413.

- KOŞAY, Hamit, Zübeyir, “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohituvary”, **50. Yıl Armağanı I**, Erzurum 1974, s. 39-64.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyir, **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara 1984.
- KOYUNCU, Mevlüt, “İslam Coğrafyacılara Göre İrminiyye”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler I**, Ankara 2014, s.225-231.
- KOZBE, Gülriz, CEYLAN Alpaslan, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları**, İstanbul 2008.
- KÖKTEN, Kılıç “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”,**Belleten VIII/32**, Ankara 1944, s. 659-680.
- KÖKTEN, Kılıç, “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”,**Atatürk Konferansları V**, Ankara 1975, s. 95-104.
- KÖKTEN, Kılıç, “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”,**Atatürk Konferansları V**, Ankara 1975, s. 95-104.
- KÖKTEN, Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, **Belleten VII/27**, Ankara 1943, s. 601-613.
- KÖKTEN, Kılıç, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi III/5**, Ankara 1944, s. 465-486.
- KÖKTEN, Kılıç, “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”,**DTCFD XI/2-4**, Ankara 1953, 177-209.
- KÖKTEN, Kılıç, “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not”, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi I/2**, Ankara 1943, s.119-121.
- KÖSE, Bayram Arif, **Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929**, İstanbul 2017.
- KÖSE, Bayram Arif, “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II**, 2017, s.297-342.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Alparslan ve Zamanı**, İstanbul 1995.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2011.

- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I; Kuruluş Devri**, Ankara 2000.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Ankara 1992.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V**, Ankara 1991.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2017.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.
- KÖYMEN, Mehmet, Altay, “*Tuğrul Bey*”, **İslam Ansiklopedisi XII/2**, İstanbul 1988, s.25-41.
- KUCUR, Sadi S., “*İsmâil b. Nûh*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIII**, İstanbul 2001, s.115-116.
- KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2019.
- KURAT, Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Ankara 1940.
- KURNAZ, Cemal, “*Hayali Bey*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.5-7.
- KURT, Hasan, “*Mesleme b. Abdulmelik*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.318-319.
- KURTULUŞ, Rıza, “*Cürcan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.131-132.
- KÜPELİ, Özer, “*Transkafkasya’da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Mücadelesi*”, **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi I/1**, İzmir 2015, s.95-113.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “*Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri*”, **Türkler IV**, Ankara 2002, s. 1156-1170.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, “*Murad III*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXI**, İstanbul 2006, s.172-176.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul 1993.
- LANG, David Marshall, **Gürcüler**, İstanbul 1997.
- LÜTFİ PAŞA, **Tevarih-i Âl-i Osman**, (nşr. Hâfız-ı KütübüÂlî), İstanbul 1341.
- MARQUART, Joseph, **Ērānšahr; nach der GeographiedesPs. MosesXoranac'i**, Berlin 1901.
- MATRAKÇI NASUH, **Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Tarih-i Al-i Osman (Osmanlı Tarihi 699-968/1299-1561)**, (nşr. G. İnan), İstanbul 2019.
- MAULANA MINHAJ-UD-DIN ABU-UMAR-I-USMAN, **Tabakat-ı Nasırı; A General History of theMuhammadanDynasties of AsiaIncludingHindustanfrom A.H. 194 (810 A.D.) to A.H 658 (1260 A.D.) I**, (nşr. H. G. Raverty), New Delhi 1970, s.130 vd.
- MERÇİL, Erdoğan, **“Büveyhîler”**, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1992, s.496-500.
- MERÇİL, Erdoğan, **“İldenizliler”**, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, İstanbul 1992, s.81-110.
- MERÇİL, Erdoğan, **“Mes’ud b. MahmudGaznevi”**, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.346-347.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2006.
- MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular-Makaleler**, İstanbul 2011.
- MİNORSKY,V., **“Tiflis”**, **İslam Ansiklopedisi XII**, İstanbul 1993, s.264-279.
- MUHAMMED b. ALİ b. SÜLEYMAN ER-RAVENDİ, **Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti) I**, (A. Ateş), Ankara 1999.
- MUHAMMED bin HAVENDŞAH bin MAHMUD MİRHAND, **Ravzatu’s- Safa fi Sîreti’l- Enbiyâ ve Mülûkve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)**, (nşr. E. Göksu),Ankara 2015.
- MUKADDESÎ, **İslam Coğrafyası (Ahsenü’tTakasim)**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2015.

- MÜNECCİMBAŞI AHMED b. LÜTFULLAH, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II; Anadolu Selçukluları ve Beylikleri**, (nşr. A. Öngül), İstanbul 2017.
- MÜVERRİH VARDAN, “*Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*”, (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I/2**, İstanbul 1937, s.154-244.
- NASKALİ, Esko, “*Sâsânîler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.174-176.
- NESEVİ, **Celalüttin Harezemşah**, (nşr. N. Asım), İstanbul 1934.
- NİZAMÜDDİN ŞAMİ, **Zafername**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987.
- ÖNGÜL, Ali, “*Mengücekler*”, **Türkler VI**, Ankara 2002, s.775-791.
- ÖNGÜL, Ali, “*Saltuklular*”, **Türkler VI**, Ankara 2002, s.792-809.
- ÖNGÜL, Ali, **Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri**, İstanbul 2018
- ÖNGÜL, Ali, **Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, İstanbul 2014.
- ÖZ, Mustafa, “*Dâî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.420-421.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “*Târih-i Güzîde*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.82-83.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Arran*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394-395.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Berkyaruk*”, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 2014, s.514-516 vd.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Hamdullah el-Müstevfi*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XV**, İstanbul 1997, s.454-455.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*İbnü'l-İbri*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.92-94.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Melikşah*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.54-57.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Mengüçükler*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, İstanbul 1992, s.141-154.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Mezyedîler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIX**, İstanbul 2004, s.550-551.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Muhammed Tapar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.579-581.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Nesevî, Muhammed b. Ahmed*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2006, s.577-578.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Ravendî, Muhammed b. Ali*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.471-472.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Tutuş*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.446-449.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, Ankara 1990.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Saltuklular*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.54-56.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “*Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.24**, Konya 2008, s.315-367.
- ÖZDEMİR, Vahit, **XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)**, Konya 2011.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.,**Selçuklular I Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)**, İstanbul 2015.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Reşîdüddin, Fazlullah-ı Hemedanî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.19-21.
- ÖZGÜDENLİ, Osman, “*Moğollar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.225-229.
- ÖZGÜDENLİ, Osman, “*Târih-i CihânGüşa*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.77-79.
- ÖZGÜL, Oktay, “*Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları*”,**BELGÜ S.2**, Ardahan 2015, s.159-179.

- ÖZMENLİ, Mehmet, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, **Zeitschrift für die Welt der Türken; Journal of World of Turks VI/2**, Ankara 2014, s.157-176.
- PARLATIR, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2011.
- PAYDAŞ, Kazım, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXI/2**, İzmir 2006, s.177-196.
- PAYDAŞ, Kazım, “Ak-Koyunlular’ın Kafkaslarda Gürcülere Karşı Gerçekleştirdikleri Seferler”, **Kafkasya Özel Sayısı S.72**, Ankara 2015, s.539-547.
- PAYNE, Margeret R., **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- PEHLİVAN, Mahmut, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Erzurum 1984, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- PİYADEOĞLU Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, **Türkiyat Mecmuası XXIII/2**, İstanbul 2013, s.117-143.
- PİYADEOĞLU, Cihan, **Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey**, İstanbul 2009.
- PRAZNIAK, Roxanın, Osman Gazi Özgüdenli, “Kubilay Kağan”, **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-II**, Ankara 2019, s.88-89.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Camiü’t-Tevarih (İlhanlılar Kısım)**, (nşr. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani), Ankara 2013.
- Robert H. Hewsen, **The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac’oyc); The Long and the Short Recensions**, Wiesbaden 1992.
- RUMLU HASAN, **(Ahse-nü’t Tevarih) Şah İsmail Tarihi**, (nşr. C. Cevan), Ankara 2004.
- SABBAĞ, Abbas, BOZKURT, Nebi, “Müstevfî”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2006, s.147-148.
- SADRUDDİN EBU’L-HASAN’ALİ İBN NAŞİR İBN’ALİ EL-HÜSEYNİ, **Ahbarü’d-Devleti’s Selçukiyye**, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1999.

- SAGONA, Antonio, ERKMEN Mustafa vd., “Excavations at Sos Höyük, 1995”, **Kazı Sonuçları Toplantısı**,1 (XVIII), 1997, s. 137-143.
- SAGONA, Antonio, ZİMANSKY A.,Paul, **Ancient Turkey**, London 2009.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, **Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller**, İstanbul 1990.
- SAVRAN, Ahmet, “İbnü’l –Ezrak el-Fârikî”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.34-35.
- SAYDAM, Abdullah, “Osetler”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.437-438.
- SERTEL, Savaş, **XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri**, Elazığ 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var mıdır?”,**Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S. 14, Ankara 2014, s. 1-10.
- SEVİM Ali, “Artuk Oğlu İlğazi”, **Belleten XXVI/104**, Ankara 1962, s.650-691.
- SEVİM Ali, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 2014.
- SEVİM Ali, YÜCEL, Yaşar, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989.
- SEVİM, Ali, “İlgazi, Necmeddin”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.89-90.
- SEVİM, Ali, “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.219-230 vd.
- SEVİM, Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 2002.
- SEVİM, Ali, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971.
- SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 2014.
- SEVİM, Ali, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, YÜCEL, Yaşar, **Türkiye Tarihi I**, Ankara 1990.

SEVİM, Ali, “*Azîmî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.330-331.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara 2017.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, “*Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)*”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi 43**, Ankara 2018, s.165-179.

SÖYLEMEZ, İbrahim, **Saltukluların Tarihteki Yeri ve Gürcülerle Mücadeleleri (1071-1202)**, Erzurum 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

SUBAŞI, Ömer, **Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346**, İstanbul 2015.

SUBAŞI, Ömer, “*Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.49**, Erzurum 2013, s.247-270.

SUBAŞI, Ömer, “*XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti*”, **TurkishStudies VIII/5**, Ankara 2013, s.705-737.

SÜMER, Faruk, “*Abaka Han*”, **TDV İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s.8.

SÜMER, Faruk, “*Ahlatşahlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.24-28.

SÜMER, Faruk, “*Akkoyunlular*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.240-274.

SÜMER, Faruk, “*Argun Han*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.355-357.

SÜMER, Faruk, “*Arslanşah b. Tuğrul*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.405-406.

SÜMER, Faruk, “*Karakoyunlular*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.434-438.

SÜMER, Faruk, “*Keykubad I*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXV**, Ankara 2004, s.358-359.

SÜMER, Faruk, “*Kızılarslan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXV**, Ankara 2002, s.544.

SÜMER, Faruk, “*Kitab-ı Diyarbekriyye*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, Ankara 2002, s.75.

- SÜMER, Faruk, “*Pehlivan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.221-222.
- SÜMER, Faruk, “*Selçuklular*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.365-371.
- SÜMER, Faruk, “*Tuğrul Bey*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.344-346.
- SÜMER, Faruk, “*Uzun Hasan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLII**, İstanbul 2012, s.261-264.
- SÜMER, Faruk, **Kara Koyunlular I: Başangıçtan Cihan-Şah’a Kadar**, Ankara 1984.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1992.
- SÜMER, Faruk, **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976.
- SÜMER, Faruk, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, Ankara 1998.
- ŞAHİN, İlhan, EMECEN Feridun, “*Amasya Antlaşması*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.4-5.
- ŞAHİN, Hasan Ali, “*Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu’daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları*”, **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu**, 1,2015, s. 289-298.
- ŞEKER, Dursun Ali, “*Mama Hatun*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, s.548.
- ŞEKER, Mehmet, **Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ankara 1987.
- ŞENGELİA, Nodar, “*Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcistan*”, **Çveneburi Kültürel Dergi S.29**, İstanbul 1998, s.12-16.
- ŞENGELİYA, N. N., “*XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXII/2**, İzmir 2007, s.227-240.

- ŞEREF HAN, **Şerefname; Osmanlı-İran Münasebetleri**, (nşr. M. E. Bozarslan), İstanbul 1971.
- ŞEŞEN, Ramazan, “*Câmiu’t-Tevârih*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993,s.132-134.
- ŞEŞEN, Ramazan, “*İbnHavkal*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.34-35.
- ŞİMŞEK, Oğuz, “Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler”, **Belgü**. (4), 2019, s. 103-127.
- ŞÜKÜROV, Gıyas, **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)**, İstanbul 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TANERİ, Aydın, “*CelâleddinHârizmşah*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 2007, s.248-250.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Hazarlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.116-120.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Özbek*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.106-107.
- TAŞÇI, Kemal, “*Kitab-ı Diyarbekriyye’ye Göre Çoruh Vadisinde Akkoyunlu Hâkimiyeti*”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi I/1**, Trabzon 2015, s.153-186.
- TAŞÇI, Kemal, **Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)**, Erzurum 2013.(Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TAŞÇI, Kemal, “*Ahıska Bölgesinin Türkleşmesine Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinin Gürcistan Siyasetinin Etkisi*”, **Erzincan Üniversitesi Dünya Ahıska Türkleri Birliği 11-12-13 Mayıs 2017 Erzincan Uluslar arası Ahıska Türklei Sempozyumu II**, Erzincan 2017, s.597-612.
- TEKİNDAG, Şahabeddin, “*Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi*”, **Tarih Dergisi XVII/22**, İstanbul 1968, s.51-78.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “*Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu’nun Fethi*”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler II**, Ankara 2014,s.108-136.

- TELLİOĞLU, İbrahim, “*Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine*”, **VAKANÜVİS-Uluslar Arası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı II**, Sakarya 2017, s.558-575.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “*Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 27, Erzurum 2005, s. 237-245.
- TELLİOĞLU, İbrahim, **Orta Çağ’da Türkler Ermeniler Gürcüler**, İstanbul 2019.
- TELLİOĞLU, İbrahim, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Trabzon 2004.
- TEMİR, Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihi I Tercüme**, Ankara 2016.
- TEZCAN, Mehmet, “*V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 32**, Erzurum 2007, s.183-202.
- TEZCAN, Mehmet, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Trabzon 2012.
- TİMUÇİN, Esra, “*Ardahan’da Şah Bezeme Kültürü*”, **Türkistan’dan Anadolu’ya Türk Kültürünün Devamlılığı Öğrenci Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2020, s.501-511 vd.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*Allan*”, **İslam AnsiklopedisiI**, İstanbul 1993, s.376-378.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.
- TOKSOY, Ahmet, “*Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)*”, **Türk Bilim Araştırmaları Dergisi S.35**, Ankara 2014, s.241-262.
- TOKSOY, Ahmet, “*Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi*”, **TurkishStudies III/1**, Erzincan 2008, s.121-128.
- TOKSOY, Ahmet, “*1018-1071 Yılları Arasında Selçuklu-Bizans İlişkileri ve Ermeniler*”, **Yeni Türkiye Dergisi S.60**, Ankara 2014, s.1-15.
- TOMAR, Cengiz, “*Revvadiler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.36-37.

- TUNCEL, Metin, “*Aras*”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s. 332-335.
- TUNCEL, Metin, **Göllerimiz**, İstanbul 1975.
- TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2014.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2013.
- TURAN, Refik, “*Türklerin Anadolu’ya Akınları ve Malazgirt Zaferi’nden Öncesi Anadolu’da Türk Varlığı*”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ankara 2014, s.87-113.
- TURAN, Şerafettin, “*Bayezid*”, **TDV İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.230-231.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “*Malazgirt Savaşı’na Katılan Türk Beylerinden Sunduk Bey*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.13**, Erzurum 1999, s.269-276.
- URFALI MATEOS, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un **Zeyli (1136-1162)**, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1937.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi II; İstanbul’un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman’ın Ölümüne Kadar**, Ankara 2006.
- ÜNAL, Oğuz, **Horasan’dan Anadolu’ya Türkiye Tarihine Giriş**, Ankara 1980.
- ÜREKLİ, Muzaffer, “*Celayirliler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.264-265.
- VARLIK, Mustafa Çetin, “*Çaldıran Savaşı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.194-195.
- WOODS, John E., **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, (nşr. S. Özbudun), İstanbul 1993.
- YAKUPOĞLU, Cevdet, “*Azerbaycan’ın Hoy Yöresinde Türk Egemenliği (XI-XVI. Yüzyıllar)*”, **History Studies X/2**, Samsun 2018, s.177-195.

- YAŞA, Recep, **Bitlis'te Türk İskânı (XII.-XIII. Yüzyıl)**, Elazığ 1990, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YAVUZ, Yusuf Şevki, AVCI, Casim, *“İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”*, **TDV İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.543-549.
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara 2014.
- YAZICI, Tahsin, *“Beyhâki, Muhammed b. Hüseyin”*, **TDV İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1992, s.63-64.
- YAZICI, Tahsin, *“Deylem”*, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.263-265.
- YAZICI, Tahsin, *“Esterâbâdi, Aziz b. Erdeşîr”*, **TDV İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1995, s. 438.
- YAZICI, Tahsin, *“Târîh-i Beyhaki”*, **TDV İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.74-75.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *“Avasım”*, **TDV İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.111-112.
- YILDIZ, Kaya, *“Kutalmış Bey'in Anadolu'yu Fetih Çalışmaları ve İsyanı”*, **Vankulu Araştırmaları Dergisi S.3**, Van 2019, s.179-192.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1934.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, *“Çağrı Bey”*, **İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1993, s.324-328.
- YÖRÜK, Doğan, VALİYEV, Elvin, *“Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Nüfuzunun Gürcü Kral ve Prenslерinin Din Değiştirmeleri Üzerine Etkisi”*, **Osmanlı Araştırmaları-2 Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri**, Konya 2018, s.79-96.
- YUSUFCEMALİ, Muhammed Kerim, *“Çaldıran Savaşının Sebepleri ve Sonuçları”*, **Safeviler ve Şah İsmail**, İstanbul 2014, s.45-65.
- YUVALI, Abdülkadir, *“Çağatay Han”*, **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.176-177.

- YUVALI, Abdülkadir, “*Geyhatu Han*” **TDV İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.44-45.
- YUVALI, Abdülkadir, “*Hülâgü*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XVIII**, İstanbul 1998, s.473-475.
- YUVALI, Abdülkadir, “*İbnArabşah, Şehâbeddin*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.314-315.
- YUVALI, Abdülkadir, “*İlhanlılar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.102-105.
- YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1991.
- YÜCEL, Yaşar, **Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989.
- ZENGİN, Murat, **Ardahan Kura Nehri ve Yakın Çevresi Alan Kullanımlarının Belirlenmesi ve Optimal Alan Kullanım Önerileri**, Erzurum 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ZEYREK, Yunus, **Ahıska ve Ahıska Türkleri**, Ankara 2001.
- ZEYREK, Yunus, **Tarih-i Osman Paşa Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/m. 1578-1580) ve Tebriz’in Fethi (H.993/M.1585)**, Ankara 2001.

İNDEKS

A

Abaka Han, XXIX, 97, 109, 120, 121, 122, 123, 124, 159, 173, 205
 Abbasi, XXV, 10, 13, 29, 30, 38, 39, 41, 65, 74, 82, 177, 178, 182, 202
 Abhaz, 24, 34, 57, 59, 60, 61, 82, 83, 90
 Ahalkalek, V, 48, 50, 160, 173
 Ahılkelek, 3, 7, 19, 43, 48, 51, 79, 90, 100, 103, 109, 126, 152, 158, 166, 167, 179, 181
 Ahıska, XV, XVII, 1, 2, 8, 42, 69, 84, 109, 135, 136, 140, 141, 145, 146, 147, 149, 152, 153, 158, 163, 165, 166, 167, 169, 173, 175, 181, 184, 187, 196, 197, 207, 211
 Ahıska Eyaleti, 175
 Ahlat, 27, 31, 63, 64, 81, 84, 89, 93, 94, 95, 97, 100, 103, 110, 115, 124, 167, 185
 Akal-Kalak, 50
 Akbaba Dağı, 2
 Akboğa, 126, 147
 Ak-Boğa, 118, 119
 Akçakale, XIII, 4, 5, 6, 48, 165, 179, 188, 214
 Akhalkalak, 43, 48, 50, 85, 166
 Akhsartan, 58, 59, 61, 67, 68
 Akkoyunlu, I, II, III, XI, XIII, XXII, XXIII, 89, 129, 130, 131, 138, 140, 142, 143, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 181, 183, 207, 209
 Akkoyunlular, XVI, XXIII, 134, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 160, 186, 205, 208, 209
 Alaeddin Keykubad, 110
 Allahuekber Dağları, 2
 Alparslan, I, II, XI, XVI, XIX, 34, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 71, 79, 88, 95, 154, 178, 179, 186, 188, 194, 198
 Amasya Anlaşması, IX, 168, 169, 170
 Anadolu, I, IV, V, XI, XIII, XIV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXI, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 50, 51, 56, 61, 62, 76, 77, 78, 79, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 105, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 128, 131, 132, 134, 138, 140, 142, 144, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 170, 171, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 186, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 210
 Anı, XIII, 4, 16, 20, 21, 22, 25, 26, 32, 33, 34, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 69, 79,

80, 81, 83, 84, 85, 90, 92, 93, 99, 100, 103, 108, 115, 116, 117, 118, 119, 125, 127, 133, 136, 138, 140, 175, 179, 181, 196, 214
 Aras Nehri, 3, 28, 42, 46, 47, 52, 60, 67, 75, 121, 156, 157, 159, 167, 177, 178, 180
 Ardahan, 1, II, IV, V, I, II, III, XI, XIII, XX, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 26, 39, 43, 51, 57, 68, 69, 78, 79, 90, 97, 103, 109, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 136, 139, 140, 142, 147, 149, 152, 155, 158, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 184, 192, 193, 194, 196, 197, 202, 208, 211, 217
 Ardanoç, 44, 52, 69, 105, 158, 166, 167, 169
 Arpaçay, 3, 6, 43, 46, 48, 51, 52, 80, 81, 129, 159, 160, 196
 Arran, 9, 13, 21, 28, 32, 33, 34, 57, 60, 69, 72, 75, 83, 85, 100, 101, 104, 106, 107, 108, 114, 115, 117, 134, 163, 180, 188, 201
 Arslan Yabgu, 12, 31, 33, 35, 177
 Arslanşah, VI, 83, 84, 85, 94, 101, 102, 103, 104, 105, 205
 Artan, 1, 15, 117, 122, 166
 Artvin, 1, 16, 43, 44, 57, 68, 69, 109, 117, 122, 145, 152, 158, 163, 165, 196, 205
 Aşot, 20, 52, 197
 Atabeg Özbek, 108, 109
 Avnik Kalesi, 127, 131, 133
 Azerbaycan, XIII, XV, XXIII, XXV, XXVIII, 2, 9, 10, 13, 16, 17, 18, 20, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 57, 61, 64, 71, 82, 85, 89, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 112, 114, 115, 120, 124, 125, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 152, 154, 155, 157, 163, 173, 178, 186, 187, 190, 195, 209

B

Bagratuni, 10, 34, 52
 Barak Han, VIII, 121, 123, 194
 Basileios, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 176
 Baycu Noyan, 118, 119
 Baysungur, 149, 153, 154
 Berde, 57, 60, 148, 202
 Berkri, 24, 27
 Berkharuk, 71, 72, 89, 201
 Bizans, I, IV, V, VI, XVIII, XIX, XX, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 73, 88, 89, 97, 176, 178, 179, 186, 191, 193, 197, 199, 208

C

Cebe, 111, 113, 115
 Celaleddin, 108, 110, 115
 Celaleddin Harezmşah, 110
 Celayirliler, 125, 130, 209
 Cengiz Han, XXV, XXX, 111, 113, 115, 118, 120, 121, 191
 Cihan Şah, VIII, IX, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 148, 197

Ç

Çağrı Bey, I, II, IV, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 30, 33, 34, 38, 39, 41, 65, 176, 177, 203, 210
 Çaldıran, IX, 158, 159, 160, 162, 164, 174, 209, 210
 Çıldır, II, III, XVII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 26, 42, 43, 45, 48, 52, 79, 91, 105, 126, 129, 136, 148, 158, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 181, 182, 189, 190, 196, 197, 206, 214
 Çormahan, 115, 116, 117, 118, 119, 122
 Çormahan Noyan, 115, 116, 117
 Çoruh, XIII, XV, 2, 6, 8, 15, 39, 44, 45, 70, 78, 89, 105, 109, 117, 118, 158, 165, 177, 184, 202, 207
 Çoruk, XVII, 8, 43, 44, 45, 51, 55, 69, 70, 74, 75, 81, 85, 91, 92, 107, 109, 140, 147, 149, 150, 158, 163, 169, 179
 Çuhur-i Sa'd, 129

D

Dandanakan, I, II, XXX, 26, 28, 31, 178
 Derbend, 10, 33, 58, 62, 90, 101, 120, 121, 122, 127, 153, 164, 169, 184
 Did Gori, I, II, 60, 76
 Didgori Savaşı, VI, XIII, 73, 74, 75, 76, 90, 185
 Digor, 43, 175
 Divin, 10, 17, 26, 32, 35, 41, 43, 68, 69, 81, 83, 84, 85, 94, 114, 117
 Dulgadırlı Ali Bey, 164

E

Ebu Yakub, 69
 Ebu'l Esvar, 57
 Ebu'l-Esvar, 41, 79
 Eçmiyazin, 46, 159, 196
 Eleşkirt, 34, 132, 136, 137, 174, 196
 Elkas Mirza, IX, 163, 164
 Elvend Mirza, 156, 157
 Emir Ahmed, VI, 16, 68, 69, 70
 Emir Ali, VII, 75, 79, 89, 90, 91, 92

Emir Fadlun, 23, 25

Ermeni, I, IV, V, VIII, XV, XIX, XX, 1, 7, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 27, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 56, 63, 80, 83, 85, 98, 113, 116, 119, 122, 124, 135, 176, 177, 178, 186, 190, 196, 197, 204, 207, 208
 Ermenistan, XX, 1, 7, 11, 14, 18, 20, 21, 23, 27, 28, 32, 42, 44, 45, 50, 53, 54, 80, 115, 117, 182

F

Fâtiḥ Sultan Mehmed, 146, 150
 Ferruh Yesar, 153, 154, 156

G

Gag Kalesi, 110, 116
 Gagik, 25, 34, 38, 55
 Gak Kalesi, 67
 Gazan Han, XXIX, 125
 Gazneli Mahmud, 23
 Gazneliler, XXVII, XXVIII, XXX, 12, 24, 66
 Gence, 23, 25, 33, 34, 35, 38, 56, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 72, 78, 81, 82, 84, 85, 89, 99, 102, 105, 107, 108, 114, 118, 129, 157, 169, 174
 Geyhatu, 124, 125, 210
 Giorgi, 18, 23, 44, 67, 68, 69, 70, 83, 84, 85, 93, 94, 99, 101, 103, 112, 113, 135, 146, 147
 Göle, 1, 2, 6, 15, 19, 43, 51, 79, 80, 90, 117, 147, 158, 165, 166, 168, 172, 176, 181
 Güney Kafkasya, I, 7, 155
 Gürcistan, I, IV, V, VI, VII, VIII, IX, XIII, XIV, XX, XXII, XXV, 1, 2, 3, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 32, 34, 36, 41, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 90, 91, 97, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 122, 123, 126, 127, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 202, 206, 207
 Gürcü, I, IV, V, VI, VII, VIII, XIII, XIV, XV, XVI, XX, 1, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 33, 35, 37, 39, 42, 45, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 134, 135, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 150, 152, 153, 154,

155, 158, 159, 160, 163, 166, 167, 168, 172, 177,
178, 179, 180, 181, 185, 186, 188, 189, 190, 191,
195, 202, 205, 206, 210

H

Hazarlar, I, 7, 8, 9, 32, 39, 57, 176, 194, 195, 207
Herakleios, 8, 29
Hun, 7, 33, 183, 208
Hülagü, XXV, 118, 120, 121, 125
Hüseyin Mirza Baykara, 154

I

I. Demetre, 91
I. Dimitri, 91
I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 96
I. Giorgi, 17, 18, 19, 22, 152
II. Beyazıd, 157
II. Giorgi, 67, 68, 69, 70, 73
II. İzzeddin Keykavus, 120
II. Kvakavre, 147
II. Rukneddin Süleyman, 96
II. Saltuk, 92, 93
II. Sökmen, VII, 98, 99, 100
III. Murad, II, 170, 171, 175, 182
İrakeyn, IX, 108, 161, 162, 190
IV. Bagrat, 23, 24, 25, 26, 44, 50, 51, 52, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 67
IV. David, I, VI, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
89, 91, 98, 109, 180, 181
IV. Giorgi Laşa, 112
IV. Kvarkvare, 160

İ

İberya, 32
İbrahim Yınal, XIV, XXXI, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 177, 178, 188, 203
İldeniz, 84, 85, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 187
İlgazi, XXI, 75, 76, 90, 98, 105, 181, 204
İmeret, 90, 147, 151, 168, 169
İsa Böri, 69
İskender Mirza, 136, 137, 138, 139, 183
İskender Paşa, IX, 166, 167, 182
İskit, I, XIII, 2, 5, 6, 33, 57, 202, 207
İzzeddin Saltuk, 83, 88, 90, 92, 93, 94, 99, 189

J

Javakheti, 15, 68, 117, 123

K

Kafkasya, I, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, XV, XVI,
XX, XXVII, XXVIII, XXXI, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 17,
23, 24, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 42, 43,
51, 57, 60, 61, 62, 65, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 81,
82, 83, 85, 90, 102, 111, 112, 114, 118, 120, 121,
127, 130, 132, 134, 143, 144, 154, 155, 159, 160,
163, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 178, 179, 180,
181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 194, 195,
196, 198, 199, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 210,
211
Kağızman, 4, 46, 85, 108, 131, 156, 163, 168, 175,
188
Kaim-Biemrillah, 39, 41
Kakhet, 92, 152, 169, 173
Kangami, 43
Kanuni Sultan Süleyman, 159, 161, 162, 165, 167,
168, 181, 209
Kara Mehmed, VIII, 126, 127, 130
Kara Yusuf, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 145, 148, 195
Karakoyunlu, I, II, III, XI, XIII, XIV, XXII, XXIII, 125, 126,
127, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 139,
140, 143, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 156,
181, 183, 188, 197, 209
Kars, I, II, XIII, XV, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 19, 20, 22,
25, 34, 37, 38, 43, 46, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 68,
69, 83, 86, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 99, 102, 108,
115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127,
128, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 145,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 159, 160, 162,
163, 164, 165, 168, 169, 172, 173, 175, 178, 181,
187, 188, 189, 192, 193, 196, 198
Kars Kalesi, 164, 181
Kartli, 17, 23, 26, 52, 59, 60, 68, 69, 79, 80, 117, 119,
123, 143, 161, 163, 167, 169
Keldağı, 2
Kıpçakların, 33, 76, 78, 81, 85, 89, 91, 109
Kızıl Arslan, 95, 104, 105, 109
Kitab-ı Diyarbekriyye, XXII, XXIII, 47, 89, 130, 136,
141, 142, 143, 145, 146, 148, 150, 189, 205, 207
Kol, 44, 52, 69, 90, 179
Konstantinos, 14, 37, 62
Kösedağ, 119
Kutalmış, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 177, 178, 210
Kutayis, 147
Kutlu Bey, VIII, 140, 141, 142, 143
Kür, XIII, XV, XVII, XXIX, 1, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 15, 23, 25,
26, 28, 39, 42, 43, 45, 51, 55, 58, 69, 70, 74, 75,
78, 79, 80, 85, 90, 91, 92, 106, 107, 109, 113, 116,
117, 118, 120, 121, 125, 127, 128, 132, 135, 146,

147, 150, 152, 154, 156, 157, 158, 161, 164, 166,
174, 177, 179, 184, 197, 202, 204
Kür Nehri, XXIX, 1, 2, 3, 6, 25, 43, 51, 75, 78, 113,
116, 121, 158, 161, 164, 174

L

Lala Mustafa Paşa, 171, 173, 174, 175
Liparit, 17, 21, 23, 25, 26, 35, 37, 38, 60, 67

M

Malazgirt, 34, 38, 39, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 88, 89,
93, 95, 99, 108, 110, 179, 189, 196, 199, 204, 208,
209
Mama Hatun, VII, 94, 95, 206
Melikşah, I, II, XVI, 21, 42, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 55,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 86, 95, 178, 179,
191, 194, 201
Mengüç Gazi, 95
Menuçehr, 34, 55, 152, 160, 161
Merend, 41, 107, 108, 148, 159
Mervanoğulları, 63, 66
Meryemnişin, 43, 45, 46, 47, 48, 179, 213
Mezyediler, 65, 201
Micingerd, 88
Micingird Kalesi, 86
Mirdasoğulları, 66
Mirza Cuki, 138
Moğollar, XXI, XXV, XXIX, 110, 111, 113, 116, 117,
118, 119, 123, 129, 202
Muhammed Tapar, 72, 89, 101, 201, 202

N

Nahçıvan, 17, 21, 33, 42, 43, 46, 52, 54, 56, 75, 76,
84, 85, 100, 103, 104, 106, 107, 121, 125, 126,
131, 133, 138, 139, 140, 156, 157, 159, 160, 161,
163, 167, 169, 174, 176, 180
Nasireddin Muhammed, 94, 100
Necmeddin Alpı, XXIV, 93, 98, 99
Nizamülmülk, 42, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 57, 59, 64,
66, 71, 178

O

Oltu, 1, 10, 19, 38, 44, 69, 79, 85, 88, 96, 145, 158,
163, 165, 169, 196
Osmanlı Devleti, I, 148, 149, 151, 154, 155, 157, 158,
162, 169, 173, 175, 196
Otlukbeli, 151, 155, 183

Ö

Özdemiroğlu Osman Paşa, 172, 174, 211

P

Panaskert, 44, 52, 212
Pasinler, 15, 19, 34, 36, 37, 38, 80, 86, 90, 108, 133,
160
Pir Ömer Bey, 134
Posof, 1, 2, 6, 8, 10, 26, 44, 69, 109, 140, 149, 179,
215

R

Revan, 126, 129, 136, 140, 160, 163, 168, 172, 175
Revvadi, 24
Rusudan, 111, 114, 116
Rüstem Mirza, 153

S

Sa'd Çukuru, 129, 156
Sa-Atabago, 109, 153, 158
Safevi Devleti, I, XV, 155, 157, 161, 169, 170, 173,
189, 190, 206
Samsolde, 48
Sasaniler, 7, 8, 29
Savtegin, 57, 58, 61, 67, 68
Selçuklu, I, II, XIII, XIV, XV, XVI, XIX, XXI, XXIV, XXXI, 8,
9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 45,
46, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 81,
82, 85, 86, 88, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 100, 101,
105, 110, 115, 119, 176, 177, 179, 180, 182, 184,
185, 186, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 202, 203, 204, 206, 208, 210
Selim, 2, 86, 158, 159, 161, 169, 190, 195
Sinan Paşa, 171, 194
Sökmen, 83, 84, 85, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100,
102, 103
Sökmenliler, 92, 97
Sultan Mesud, VI, XXX, 27, 28, 82, 101
Sübedey, 111
Sürmeli, V, 45, 46, 47, 94, 125, 126, 131, 175, 178,
197, 213

Ş

Şah İsmail, XVI, XXIII, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 163, 191, 192, 203, 206, 210
Şah Tahmasb, XXIII, 163, 166, 167, 169

Şah Tahmasp, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
 Şahrüh, VIII, XVI, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 183
 Şamşulde, 43, 44, 139, 152
 Şavşat, 15, 18, 43, 44, 52, 68, 69, 85, 117, 121, 145, 158, 166, 179, 181
 Şeddadoğulları, 57
 Şeki, 9, 13, 28, 57, 58, 135, 139, 154, 161
 Şeyh Haydar, 153
 Şirimni, 19
 Şirvan, VI, IX, 9, 28, 33, 75, 77, 78, 79, 80, 92, 106, 109, 116, 121, 127, 135, 139, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 163, 165, 166, 169, 171, 173, 174, 186, 188
 Şirvanşahlar, 33, 59, 62, 65, 154, 185, 188

T

Taik, 14, 15, 34
 Tamara, XV, 86, 94, 105, 106, 107, 110, 112, 185
 Tarmuk, 144
 Tav İli, 145
 Tekudar, 121, 122, 123, 124
 Terken Hatun, 71
 Tiflis, V, VI, VIII, XXIX, 2, 8, 9, 17, 23, 24, 25, 26, 34, 36, 43, 44, 51, 56, 58, 59, 60, 65, 67, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 83, 84, 85, 90, 102, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 126, 127, 128, 139, 145, 146, 150, 151, 169, 173, 180, 200
 Timur, XXV, XXVII, 120, 121, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 142, 145, 149, 183, 191, 196, 210
 Tokmak Han, 172, 173, 174

Toktamiş Han, 126, 127, 196
 Toladay Bekoğlu, 133
 Tomanis, 7, 152
 Tuğrul Bey, I, II, V, 12, 16, 21, 22, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 55, 97, 176, 177, 199, 205
 Tuğtekin, 41, 45
 Tutuş, 71, 201

U

Ukayliler, 65
 Uzun Hasan, XXII, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 193, 205, 208

V

Vahram, 35, 116, 118
 Van Gölü, XVI, 17, 18, 19, 20, 21, 27, 34, 36, 38, 39, 55, 63, 97, 110, 125, 127, 132, 133, 157, 178, 190, 207
 Vanand, 10, 38
 Vaspuragan, 20, 22, 36, 176

Y

Yakup Bey, IX, 140, 152
 Yavuz Sultan Selim, 159, 161, 207

Z

Zahirüddin İbrahim, VII, 97, 98
 Ziyaeddin Gazi, 91

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 29/07/2021

Tez Başlığı : SELÇUKLUDAN OSMANLIYA KADAR ARDAHAN VE ÇEVRESİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 203 sayfalık kısmına ilişkin, 29/07/2021 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 17'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Esra TİMUÇİN

Öğrenci No: 17200606002

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Ortaçağ Tarihi

Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

**ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU**

**ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA**

Tarih: 29/07/2021

Tez Başlığı: SELÇUKLUDAN OSMANLIYA KADAR ARDAHAN VE ÇEVRESİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Esra TİMUÇİN

Öğrenci No: 17200606002

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Ortaçağ Tarihi

Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>

Telefon: 0-4782117522

Faks: 0-4782117523

E-posta: sbe@ardahan.edu.tr

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı :Esra Timuçin

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :Ardahan Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrenimi :Ardahan Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller :

Bilimsel Faaliyetleri : Türkistan'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Devamlılığı Öğrenci Sempozyumu Bildirileri

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 29.07.2021